

ISSN 0235 - 3490

АРХЕОЛОГІЯ

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ,
НОВІ ВІДКРИННЯ
ІЗНАНДКИ,
СТАРТІ
РЕДЕНІЙ
ХРОНІКА,
ПАМЯТЬ
АРХЕОЛОГІЙ,
ДИСКУСІЙ.
АРХЕОЛОГІЯ
ЗА РУБЕЖЕМ,
ОХОРОНА ПАМЯТОК
АРХЕОЛОГІЙ.

•3•1998

Це число журналу присвячується В.В. Хвойці — першому досліднику Пастирського городища та 100-річчю започаткування розкопок на цій пам'ятці. Крім ювілейних, у ньому вміщено статті з різних питань давньої історії та археології від первісності до середньовіччя, публікуються нові знахідки, дискусійні та біографічні матеріали.

Для археологів, істориків, краєзнавців, вчителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

Этот номер журнала посвящен В.В. Хвойке — первому исследователю Пастирского городища и 100-летию от начала раскопок на этом памятнике. Кроме юбилейных, в нем помещены статьи по различным вопросам древней истории и археологии от первобытности до средневековья, публикуются новые находки, дискуссионные и биографические материалы.

Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. П. ТОЛОЧКО (головний редактор),
В. Д. БАРАН, К. П. БУНЯТЯН,
І. С. ВИНОКУР, М. І. ГЛАДКИХ,
В. М. ЗУБАР (відповідальний секретар),
С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ (заступник головного
редактора), В. К. МІХЕЄВ, О. П. МОЦЯ,
В. Ю. МУРЗІН, В. В. ОТРОЩЕНКО,
С. В. СМИРНОВ, В. Н. СТАНКО,
Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ, Г. М. ТОЩЕВ,
В. М. ЦИГИЛИК, Є. В. ЧЕРНЕНКО

Адреса редакції:

254655, Київ—210, пр-т Героїв Сталінграда, 12
Телефон 418-91-38

Здано до набору 02.06.98. Підн. до друку
15.10.98. Формат 70×108 1/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 14.00.
Ум. фарбо-вид. 14,16. Обл.-вид. арк. 15,12.
Тираж 700 прим. Зам. 122.

Оригінал-макет виготовлено редакційно-видавничим центром ІА НАН України.

Тираж видрукувано Спеціалізованою друкарнею наукових журналів при Президії НАН України

252004, Київ—4, вул. Терещенківська, 4

Друкується за постановою редакційної колегії
журналу.

Редактор О. В. КРАВЧЕНКО

Художній редактор М. М. ІСВЛЕВ

Комп'ютерна верстка О. М. ПЕТРАШЕНКО

АРХЕОЛОГІЯ

• 3 • 1998

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у березні 1989 р.

Видається
щоквартально

Київ

ЗМІСТ

- 3 В. В. Хвойці — першому досліднику та інтерпретаторові Пастирського городища присвячується (до 100-річчя започаткування розкопок)
- 4 ПРИХОДНЮК О. М. Основні підсумки та завдання вивчення Пастирського городища
- 25 НЕДОПАКО Д. П. Технологія обробки заліза на Пастирському городищі
- 31 ЖУРАВЛЬОВ О. П. Свійські та дикі ссавці з Пастирського городища
- 40 ПАШКЕВИЧ Г. О. Палеоботанічні дослідження матеріалів Пастирського городища
- Статті**
- 52 СМИРНОВ С. В. Походження людства: питання професіоналізму дослідження проблеми в археології палеоліту
- 65 МИХАЙЛОВА Н. Р. Totemістичний культ оленя. Обряд
- 77 КОНЧА С. В. Проблема прабатьківщини індоєвропейців в історіографії
- Публікація археологічних матеріалів**
- 91 ПЕТРУНЬ В. Ф. Нижньотортонські валунчасті кременеві породи Подністров'я як спеціалізована артефактна сировина передскіфського часу
- 103 МУРЗІН В. Ю., ФІАЛКО О. Є. Зброя з Бердянського кургану
- 113 БІЛКОВА В. П. До проблеми зв'язків і зміни культур населення Нижнього Подніпров'я в античну епоху

- 122** ФАРБЕЙ О. М. Поховальний комплекс ранньосередньо-вічного часу і деякі питання з історії Херсонеса Таврійського в IV—VI ст.
- Дискусії**
- 130** ВІСОЦЬКИЙ С. О. Декілька зауважень до «Нотаток про давні київські графіті»
- 135** МАЛЬОВАНИЙ О. М. Чи можна знайти гробницю Олександра Македонського?
- Пам'ять археології**
- 140** ШАРАФУТДІНОВА І. М. Данило Щербаківський (1877—1927)
- 142** МОВША Т. Г. Археологічні сторінки життя Данила Щербаківського
- Рецензії**
- 145** АБАШИНА Н. С., ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р. В. СЛОВНИК-ДОВІДНИК З АРХЕОЛОГІЇ.— Київ: Наук. думка, 1996 (редактор, укладач та керівник авторського колективу Н. О. Гаврилюк, науковий редактор Ю. В. Павленко)
- 146** РУСЯЄВА А. С., ЗУБАР В. М. Ju. G. Vinogradov. PONTISCHE STUDIEN. KLEINE SCHRIFTEN ZUR GESCHICHTE UND EPIGRAPHIK DES SCHWARZMEERRAUMES.— Mainz, 1997.— Verlag Ph. von Zabern.— 703 S., 40 Taf.
- Хроніка**
- 149** НАЗАРОВ В. В. BORYSTHENIKA (читання на честь 70-річчя В. В. Лапіна)
- 150** Пам'яті Юрія Миколайовича Захарука
- 151** Пам'яті Аскольда Олександровича Щепинського
- 153** Пам'яті Йозефа Поуліка
- 153** Пам'яті Валентини Дмитрівни Рибалової
- 155** Пам'яті Галини Георгіївни Мезенцевої
- 156** Пам'яті Івана Гавrilовича Шовкопляса
- 159** Наші автори
- 160** Список скорочень

В. В. ХВОЙЦІ — ПЕРШОМУ ДОСЛІДНИКУ ТА ІНТЕРПРЕТАТОРОВІ ПАСТИРСЬКОГО ГОРОДИЩА ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ

(до 100-річчя започаткування розкопок)

В археології існують пам'ятки, які посідають чільне місце серед загалу ординарних синхронних старожитностей. Коли масові археологічні матеріали дозволяють створювати загальну картину історичного процесу, то археологічні матеріали видатних пам'яток, особливо при зіставленні їх з тогочасними свідченнями писемних джерел, дозволяють конкретизувати перебіг історичних подій, які мали місце в давнину. Видатні археологічні пам'ятки заслуговують на особливу увагу ще й тому, що в переважній більшості вони є продуктом не лише місцевого розвитку суспільства, але й результатом кристалізації передових міжетнічних зрушень та впливів зі сторони високорозвинених цивілізацій, які збагачували тогочасну людність передовими культурно-господарськими та соціальними надбаннями.

На Правобережжі Середньої Наддніпрянщини, на межі лісостепу і степу, для доби початкової стадії раннього середньовіччя, такою неординарною пам'яткою є Пастирське городище, яке стало відоме археологам з кінця минулого століття. Широкомасштабні розкопки, здійснені на зламі XIX і ХХ ст. видатним українським археологом В. В. Хвойкою, були продовжені у 30-ті рр. — С. В. Корщенком та І. В. Фабріціус, наприкінці 40-х та середині 50-х рр. — М. Ю. Брайчевським, а в 90-х рр. — О. М. Приходнюком.

У результаті цих робіт здобуто великі і дуже важливі археологічні матеріали доби раннього середньовіччя. На жаль, унаслідок низки суб'єктивних та об'єктивних причин, ці матеріали не були належним чином введені до наукового обігу. Ювелірні вироби впродовж тривалого часу надходили до музеїв та археологічних установ Києва, Львова, Черкас, Москви, Санкт-Петербурга та Krakова, де вони зберігаються й зараз. Польська документація з розкопок В. В. Хвойки дуже неповна, публікації уривчасті. Достатньо грунтовно оброблено та опубліковано лише пастирські здобутки наступних поколінь археологів. До наших днів пастирські археологічні комплекси не були предметом вивчення в повному обсязі. Разом з тим, їх охоче використовують для ілюстрації протилежних концепцій фахівці, зайняті вивченням ранньосередньовічної історії та археології, а також залишають для характеристики та ствердження місцевого культурного та соціально-економічного розвитку східного слов'янства (Б. О. Рибаков, М. Ю. Брайчевський, А. Т. Сміленко та ін.), чи прийшлих хозар або болгар (М. І. Артамонов, Д. Т. Березовець та ін.).

Незадовільний стан з обробкою та інтерпретацією археологічних матеріалів з розкопок Пастирського городища, спонукали авторів ювілейних публікацій, присвячених століттю започаткування його вивчення, звернутися до розгорашених старих та нових археологічних колекцій. Хоча пропоновані результати їх вивчення не взмозі в повному обсязі ліквідувати прогалини, що існують у вивченні археологічних матеріалів Пастирського городища, все ж вони підбивають основні підсумки його археологічних, металографічних, палеоботанічних та остеологічних досліджень.

ОСНОВНІ ПІДСУМКИ ТА ЗАВДАННЯ ВИВЧЕННЯ ПАСТИРСЬКОГО ГОРОДИЩА

О. М. Приходнюк

Стаття присвячена підсумкам та основним завданням вивчення Пастирського городища.

Пастирське городище є видатною археологічною пам'яткою доби раннього середньовіччя, яка вже сто років привертає увагу дослідників. Воно розташоване в ур. Жаріще, за 3 км на захід від с. Пастирське Смілянського р-ну Черкаської обл. Зараз територія городища зайнята хутром Свинолупівкою, однак в сімдесяті роки минулого століття там ріс густий дубовий ліс. Наприкінці XIX ст. ця площа перетворилася на орне поле, поверхня якого була вкрита древніми черепками, кістками тварин і шматками перепаленої глини. Часто траплялися вироби з кольорових та благородних металів.

Першим дослідником Пастирського городища став В. В. Хвойка, який в 1898 та 1901 рр. здійснив там стаціонарні археологічні розкопки. Він підкresлював, що «найбільша кількість знахідок на городищі відноситься до часу корчування пеньків і першопочаткової оранки його площі, коли, за словами місцевих жителів, предмети часто траплялися по кілька і загальна вага їх доходила до кількох фунтів... Всі ці предмети, які знаходилися селянами протягом кількох років, продавались ними в м. Златопіль торговцям-євреям чи майстрям, які переплавляли їх для виготовлення різних предметів»¹. Укріплення городища було споруджено в скіфські часи, до яких належить і значна кількість виявлених там об'єктів. Разом з тим, з ур. Жаріще походила й значна колекція прикрас (фібули, браслети, підвіски тощо) ранньосередньовічного часу, які В. В. Хвойка вважав прикрасами готського стилю². Гончарну кераміку він заразовував до культури «полів поховань» типу Черняхів³.

Після успішних розкопок В. В. Хвойки, наприкінці тридцятих років нашого століття археологічні роботи там провадили І. В. Фабріціус та С. В. Коршенко. У 1938 р. було здійснено шурфування правобережної частини городища, де в 8 пошукових шурфах розмірами 2×2 м простежувався лише порушений культурний шар. На основі цього І. В. Фабріціус стверджувала, що внаслідок розбудови х. Свинолупівка та господарської діяльності її мешканців, Пастирське городище, як об'єкт майбутніх досліджень, майже повністю обезцинене⁴. Про пагану збереженість Пастирського писав П. М. Третьяков, який обстежив його у 1946 р.⁵.

Його реабілітація, як перспективної для подальших досліджень пам'ятки, пов'язана з дослідженнями там у 1949 та 1955 рр. М. Ю. Брайчевського⁶, який дійшов висновку, що «...культурні шари городища ще далеко не вичерпані і можуть дати ще багато цікавих даних, зокрема для характеристики ранньосередньовічної епохи. У світлі наслідків робіт 1949 р. доцільність подальшого дослідження цієї пам'ятки стала очевидною»⁷.

Після 35-річної перерви, археологічні дослідження Пастирського було продовжено в 1990—1993, 1995, 1997, 1998 роках експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом О. М. Приходнюка. За час, що минув, городище піддавалося і піддається значним руйнаціям, хоча його укріплення ще добре видно на місцевості.

У плані Пастирське городище має грушоподібну форму, по периметру на площі близько 25 га обнесене валом та ровом (рис. 1). Городище поділене на дві нерівні частини р. Сухий Ташлик (Ляна), на основі якої створено штучне водой-

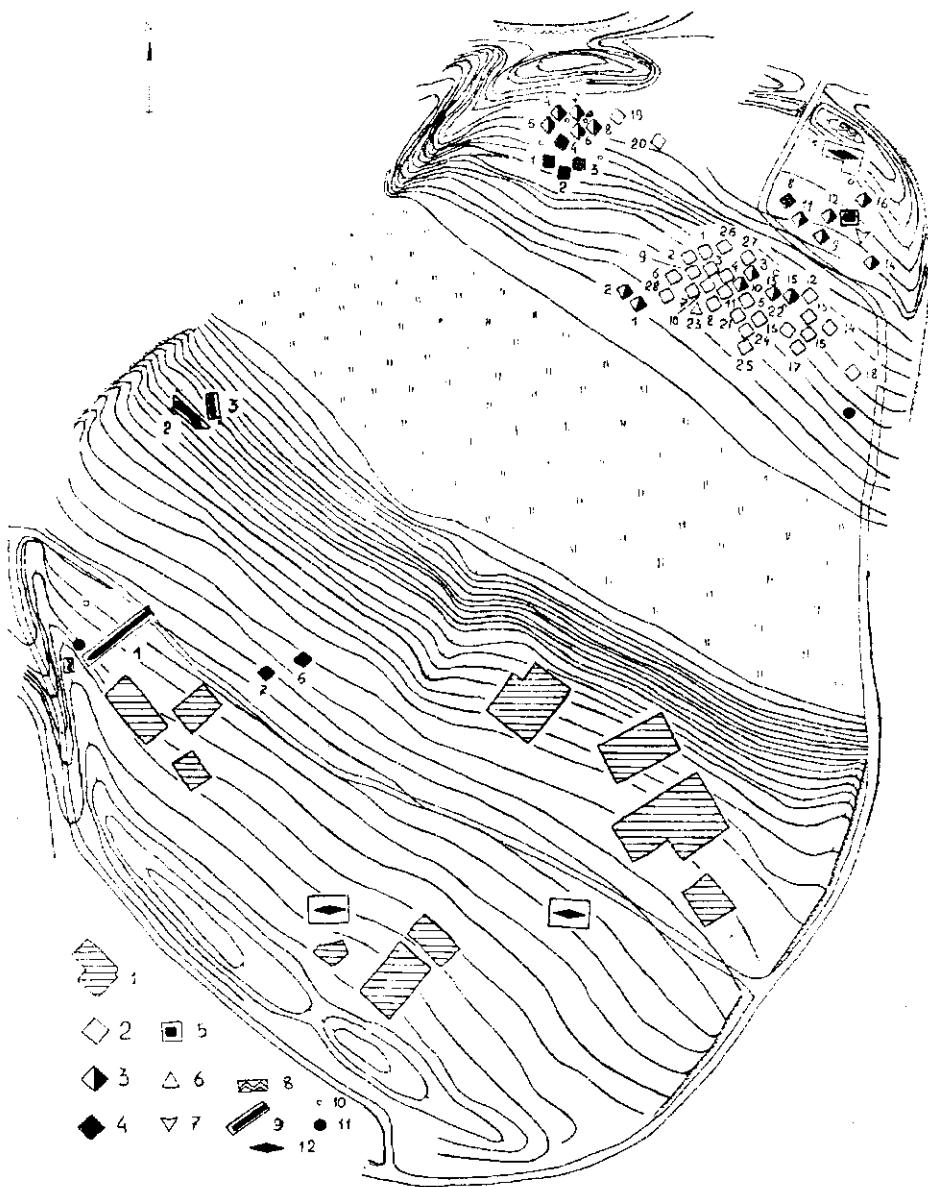

Рис. 1. План Пастирського городища з реконструкцією розташування розкопаних ранньо-середньовічних об'єктів. 1 — Розкопки В. В. Хвойка на правобережній частині городища; 2 — напівземлянки, які розкопав В. В. Хвойка; 3 — напівземлянки, які розкопав М. Ю. Брайчевський; 4 — напівземлянки, які розкопав О. М. Приходнюк; 5 — кузня; 6 — горщик з кальцинованими кістками; 7 — скарб ковальських інструментів; 8 — сліди оборонної стіни; 9 — довгі споруди; 10 — господарські ями; 11 — скарби жіночих прикрас; 12 — скучення глиняної обмазки (наземні споруди?).

мище. Лівобережна частина має площину близько 5 га, а правобережна — близько 15 га. Під ставком є ще близько 5 га внутрішньої укріпленої площини. Ліва сторона городища більш низька та похила, висота тераси не перевищує 5—7 м. На правому березі більша частина площини, що прилягає до валу, ледь понижена в напрямку до води. Близче до річки, схили висотою 15—20 м мають крутину 30—35°. На них культурний шар відсутній.

Вал на деяких ділянках зберіється на висоту до 3—3,5 м, а рів, переважно, завалишки 2—4 м. Місцями укріплення сильно пошкоджені. Зокрема на лівобережжі, з північно-східної сторони, вал знесено повністю, по його підошві про-

Рис. 2. Розрив валу з південно-західної боку Пастирського городища.

кладено ґрунтову дорогу. У трьох місцях, з північної, південно-східної та південно-західної сторін, при прокладанні дороги в ногти часи було поруйновано вали та засипано рів на ширину до 10 м (рис. 2). Ці розриви нанесено на планах Д. В. Хвойки 1898 та 1901 рр., які він вважав давніми відкладами на городищі⁹. Стародавній в'яз на правобережну частину городища, хоча й сильно розорений, добре простежується з південної сторони. На лівобережжі, строго проти цього місця, розташований молодий яр, який перетинає оборонний рів та вал, розділяючи лівобережну частину укріпленої території на дві нерівні частини. Найімовірніше, що тут був виїзд на лівобережну частину городища. Оносереднім скліченням цьому служить те, що ззовні до цього яру прилягає витягнуте на кілька сот метрів вузьке заглиблення, яке могло утворитися в давнину при експлуатації ґрунтової дороги протягом тривалого часу.

Південно-західна сторона городища, на площині близько 0,5 га була лідгороджена від основної території ще трьома кільцевими лініями валів заввишки 1—1,5 м. Їх зафіксував В. В. Хвойка на зламі XIX—XX ст. та М. Ю. Брайчевський в середині 50-х років нашого століття¹⁰. Ці внутрішні укріплення правобережної частини городища до наших днів не збереглися.

Укріплення Пастирського городища було споруджено за скіфської доби. При зачистці іонеречних еголень валу, які розташовані вздовж дороги південно-західної сторони укріплень, було простежено два будівельні періоди. Перший з них належить до ранньоскіфського часу, коли вал було насипано на стерильному ґрунті, в якому культурні рештки відсутні. Ґрунт для його спорудження брали переважно з оборонного рову, викопаного за зовнішнім периметром городища. Після того як городище було сплюндровано, вал відбудували лінією в пізньоскіфський час. В перстині видно сліди його ремонту¹⁰.

У двох розкопах, закладених на гребенях двох країц збережених валів правобережної та лівобережної частин городища, простежено ями від стовій в діаметром 0,3—0,4 м, які розташовані в одну лінію уздовж валу на відстані 0,5—0,6 м одна від одної. Їх глибина сягала вершини первинного ранньоскіфського насипу. Це сліди пізньоскіфських укріплень. В обох розкопах на вершині валу, простежено ще по дві лінії ямок діаметром 10—20 см і глибиною до 40 см (рис. 3). Найімовірніше, що вони пов'язані з укріпленнями, які було споруджено в ранньосередньовічні часи. При дослідженні ямок на лівобережному валу, на глибині 0,5 м від його вершини, було знайдено гончарний черепок від горщики пастирського типу. Нам відається дуже ймовірним, що укріплення другої половини I тис. н. е. мали вигляд стіни, спорудженої з двох паралельних ліній дере-

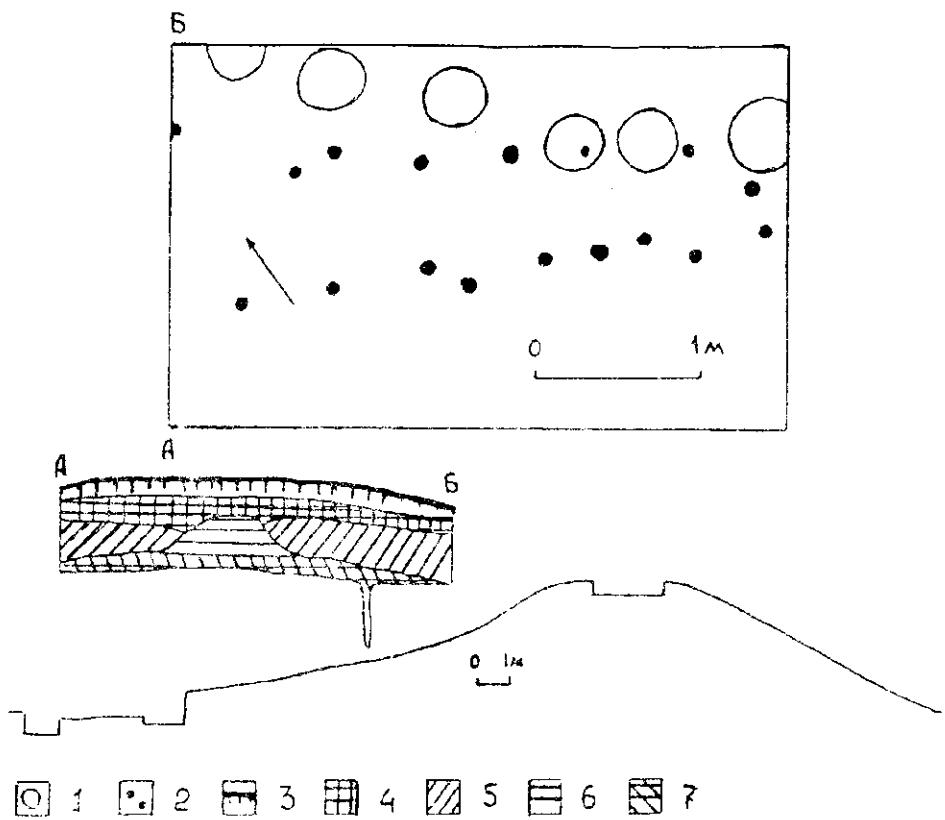

Рис. 3. План та перетин розкопу на вершині валу лівобережної частини Пастирського городища. 1 — ями від стовпів з оборонних конструкцій скіфської доби; 2 — ямки від кілків з оборонних конструкцій ранньосередньовічної доби; 3 — дерев'яний відр грунту; 4 — темно-жовтий ґрунт; 5 — світло-сірий ґрунт; 6 — темно-сірий ґрунт; 7 — світло-білий пісок.

в'янного плюзу, простір між якими було заповнено глинистим замісом, сліди якого простежуються в перетині валу. Конструктивно дуже схожі стіни простежено при розкопках городища пеньківської культури VI—VII ст. н. е. поблизу с. Селеште в Молдові¹¹. Дерев'яно-земляні стіни виявлено також при розкопках найдавніших укріплень Пліски в Болгарії¹² та Теплінського городища салтівської культури в північній Сіверському Дінцю¹³. Можна бути ієрархічним, що такі дерев'яно-земляні стіни конструктивно споріднені з кам'яними, що складаються з двох паралельних панцирів, викладених з кам'яних блоків, простір між якими заповнювався щебенем, бутом та уламками каменів. Вони були дуже типовими для салтівських городиць та фортець Дагестану, Приазов'я, Подоння та Криму, поширені також і в середньовічній Болгарії. Встановлено, що така конструкція ранньосередньовічних оборонних стін бере свої витоки в римському оборонному мистецтві¹⁴.

На лівобережній частині городища В. В. Хвойка під розвалами глиняної обмазки виявив 26 «кухонних ям» глибиною 1—1,5 м і розмірами стін 2,5×1—1,5 м. На дні кожної з цих споруд, біля однієї із стін були «залишки розваленої печі чи напівзруйнованого круглого вогнища»¹⁵. Ці котловани, без сумніву, є заглибленою частиною чотирикутних напівземлянок з печами чи вогнищами. Виявлені в них залишні сокири, серпі, наральники, окуття лопат, бронзові та срібні фібули, браслети, сережки, підвіски та ін. належать до ранньосередньовічного часу.

Там же 16 ранньосередньовічних напівземлянок дослідив М. Ю. Брайчевський в 1949 і 1955 рр., а в 90-х роках 5 напівземлянок дослідив О. М. Приходнюк. Переважно вони були майже квадратними в плані розмірами від 2,4×2,5 м до 3,4×3,4 м. Їх котловани заглиблено в ґрунт на 0,5—1 м. Стіни котлованів були

Рис. 4. Напівземлянка № 2 з розкопок 1990 р.

вертикальними, долівки знівелюваннями. У таких спорудах переважали печі, але трапляються напівземлянки з вогнищами або без опалювальних пристройів. Печі частково вирізано в материковій глині, а частково викладено із каменя. Розмірами виділяється одна з напівземлянок, яку досліджено в 1990 р. — 5,0×3,5 м та глибиною 0,7—1,1 м від сучасної поверхні. В ній розчищено вогнище та господарську яму (рис. 4). На долівці знайдено розвали двох амфор і великий піфос, тесло-мотичку, долото, шило тощо. Цікаво, що в цій споруді відсутній побутовий посуд.

При розкопках 1955 р. на глибині 15--20 см, тобто в орному шарі, було розчищено три малопотужних розвали глиняної обмазки, які М. Ю. Брайчевський вважає залишками наземних жител доби раннього середньовіччя. Серед них траплялися дрібні фрагменти скіфського та ранньосередньовічного посуду. Через погану збереженість неможливо було встановити навіть розміри цих розвалів, тобто вони є більш уявними ніж реальними спорудами ранньосередньовічного часу. Найімовірніше, це сліди скіфських наземних споруд або ж скупчення культурних нашарувань скіфської та ранньосередньовічної доби, які було переміщено в процесі оранки. У 1995 р. безпосередньо біля підошви валу лівобережної частини городища, було відкрито залишки наземної будівлі, але значно кращої збереженості за попередні. Вона дійшла до нас у вигляді розвалу глиняної обмазки площею 3,8×10 м на глибині 0,3—0,7 м від сучасної поверхні. У західній її частині розчищено глиnobитне вогнище. На всій площині споруди виявлено багато скіфської кераміки, прясел, бронзове вістря стріли, античну амфору тощо. Тому, належність розвалу до скіфської доби (V ст. до н. е.) не викликає сумнівів. У східній частині цього розвалу, на площині близько 4 м² траплялася гончарна та лінна кераміка пастирського типу. Складається враження, що там було заглиблення, в яке в ранньосередньовічний час скидали сміття. Окрім кераміки там знайдено також фрагменти кам'яних жорен, а поряд — залізну двошинну втульчасту стрілу. З протилежної, західної сторони розвалу перепаленої глини була яма, в якій стояв гончарний горщик, наповнений зерном. Тобто в ранньосередньовічні часи від наземної споруди, мабуть, не лишилося й сліду на поверхні, на її місці було влаштовано сміттєву та господарську яму, які чисто випадково натрапили на залишки скіфської споруди. Ці спостереження та погана збереженість розвалів обмазки 1955 р. не дозволяють вбачати в них свідчення існування наземного житлобудування на Пастирському в ранньосередньовічні часи, як це стверджує М. Ю. Брайчевський¹⁶.

Рис. 5. Довга споруда № 1 (південно-західна сторона).

Наземну конструкцію мала кузня, яку розкопано на лівобережній частині городища 1955 р. Від неї зберігся інтенсивний розвал глиняної обмазки довжиною 6 м та ширину 1—3,5 м. У північній його частині розчищено круглу в плані яму діаметром 1,8—1,9 м і глибиною 0,85 м. Поруч простежено місце, де стояв ковалський горн. У північно-східній частині виявлено залиші ковалські інструменти¹⁷. У південно-західній частині правобережної частини городища там, де розташовані внутрішні валі, у 90-х рр. простежено, та розчищено на значних площах залишки чотирьох довгих споруд. Перша була на верхній частині пологої площині (рис. 5), а дві інші простежено за 120 м вниз за схилом. Відповідно їх розчищено на протязі 49, 5, 37, 17 та 14 м. Проте жодну з них не досліджено повністю. Ширина котлованів перших двох споруд становила 2,8—3,5 м, а глибина — 1,1—2,4 м від сучасної поверхні. Заповнювали ці котловані прошарки ґрунту із слідами пожежі, в яких траплялося досить багато знахідок: лінна та гончарна кераміка, керамічні прясли, фібули, вістря стріл та списів, сокири. Знайдено також кілька кістяків людей. Розчищені ділянки першої, третьої і четвертої довгих споруд були майже прямими, орієнтованими з півночі на південь, а другої — дугоподібно вигнутую і орієнтованою зі сходу на захід. У південній частині довгої споруди № 1, уздовж однієї із стін протягом 17 м простежено сліди стелажу у вигляді ямок від стояків, на якому стояло близько 70 горщиків із зерном (пшениця, просо, горох тощо), які при пожежі внали на долівку і розбилися. У місці, де закінчувалася смуга з горілого зерна та розбитих горщиків, було знайдено залишну скобу, що може вказувати на існування там дверей.

При зіставленні внутрішніх валів, які є на плані В. В. Хвойки, з розташуванням досліджених ділянок трьох довгих споруд, впадає в очі, що в плані вони приблизно збігаються. Це робить дуже ймовірним зв'язок між ними. Можливо, що ранньосередньовічна людність будуючи довгі господарські споруди підпорядкувала їх конфігурацію внутрішнім валам скіфської доби, або ж ці валі утворилися в ранньосередньовічний час при копанні котлованів довгих споруд. Найімовірніше, що довгі споруди, як і внутрішні валі, відмежовували південно-західну частину городища на площині близько 0,5 га. Там ніколи не провадилися розкопки. Без їх здійснення на широких площах, важко гадати, чому цю площину було відокремлено від основної території городища? Можна лише висловити припущення, що там був общинний двір, чи двір якогось вельможі або адміністративна чи культова територія. Принаймні, там не мешкали рядові общинники.

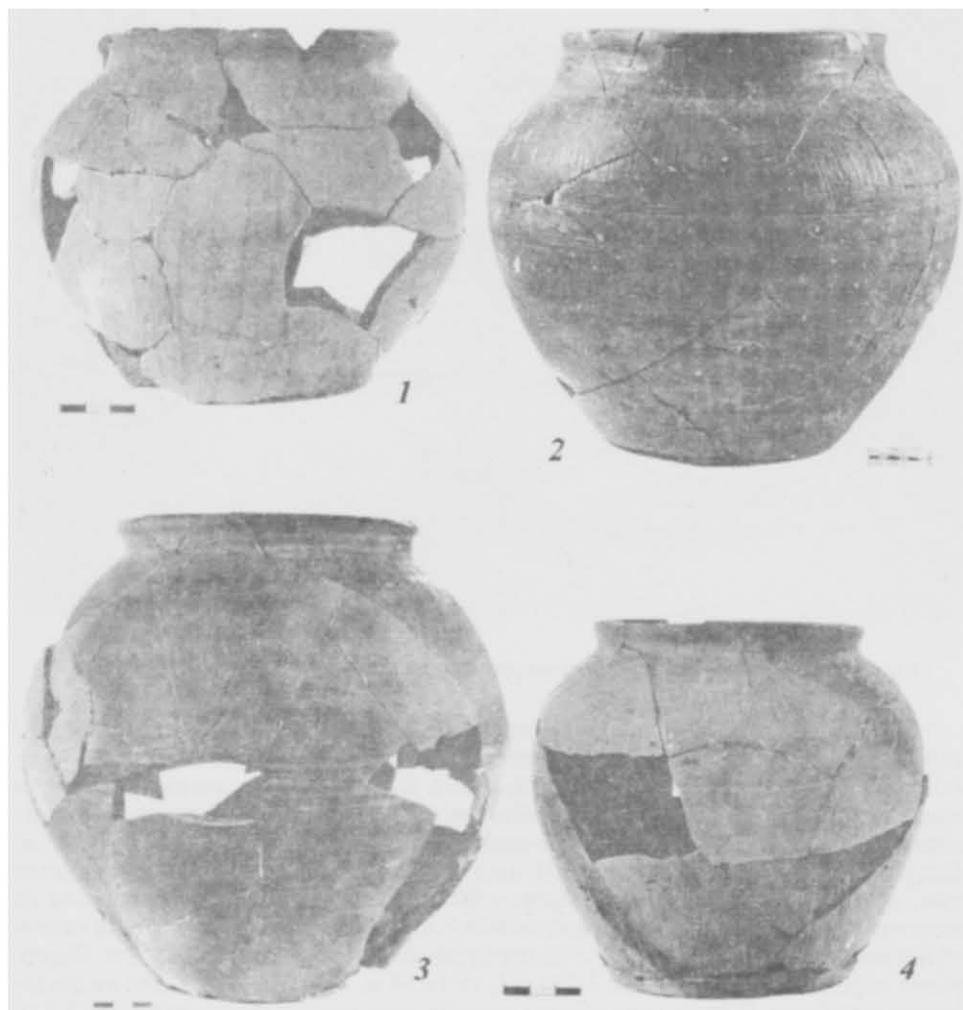

Рис. 6. Гончарні горщики.

Основним місцем їх проживання була лівобережна частина городища, де розчищено близько 50 досить густо розташованих житлових напівземлянок.

Сноміж ранньосередньовічних іам'яточ другої половини I тис. н. е. з території України, яким притаманна ліпна чи сформована на ручному гончарському крузі кераміка, Пастирське городище виділяється великою кількістю високо-якісного гончарного посуду. В. В. Хвойка навіть виділяв там сліди «культури полів поховань» у вигляді гончарної сіро-лошеної кераміки¹⁸. Знахідки гончарних фрагментів на Пастирському, «котрі можна віднести до часу полів поховань урн», відзначав і С. В. Коршенко¹⁹. Розкопками ж наступних років було встановлено, що там культурних нашарувань полів поховань немає²⁰. Немає там і черняхівської гончарної кераміки.

Серед гончарних горщиків Пастирського городища переважають вироби майже кулястих форм з максимальним розширенням тулуба посередині або верхній третині висоти (рис. 6), їх сіру, чорну чи брунатну поверхню прикрашають врізні та пролошенні ліній, сіточки, зигзаги тощо. Досить часто центральну частину тулуба оздоблено смужкою з прямих і хвилястих ліній, трикутників та ін. На городищі знайдено кілька гончарних мисок, глеків та амфор.

Ліплений від руки кухонний посуд представлено виробами середніх розмірів сірого (рис. 7), коричневого, чорно-коричневого кольору з горбкуватою поверхнею і домішками шамоту, жорстви, піску чи слюди в глиняному тісті. Най-

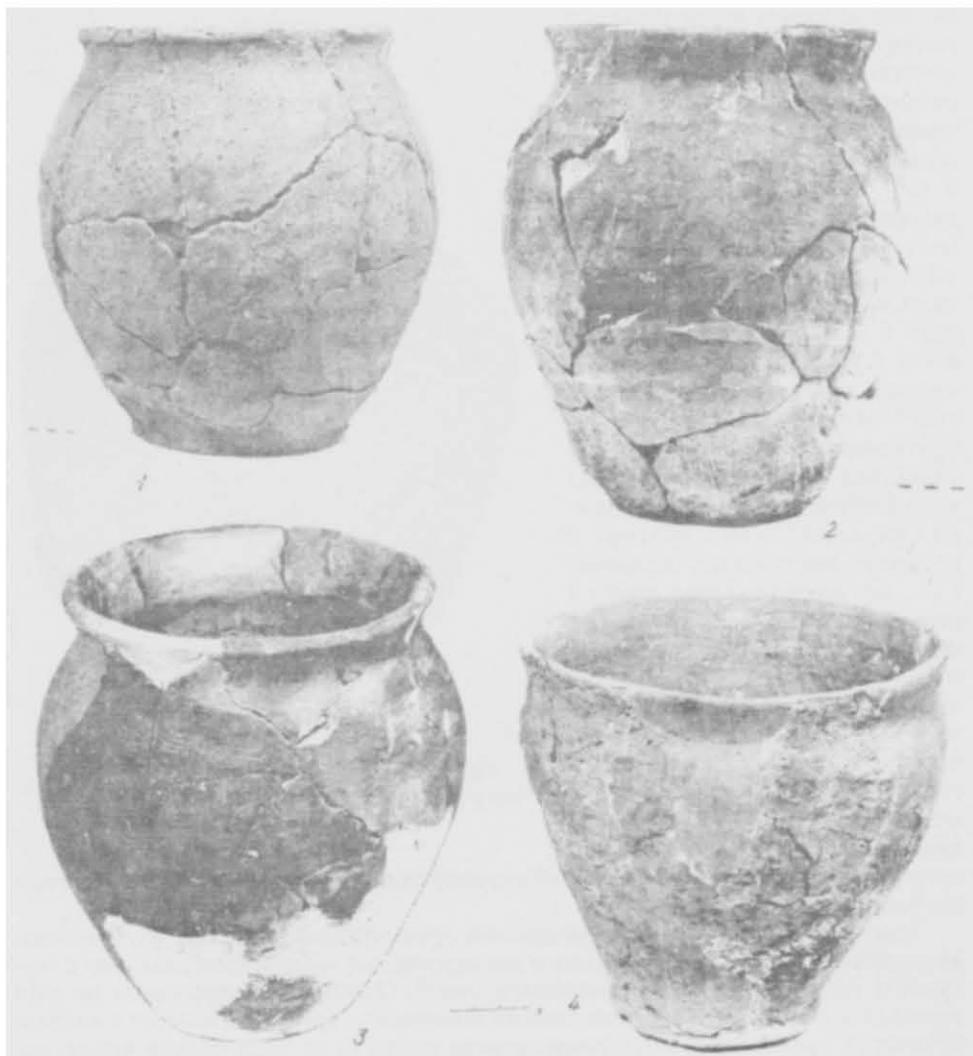

Рис. 7. Ліпні горщики.

частіше трапляються приземкуваті та стрункі вироби, у яких максимальне розширення припадає на верхню третину висоти чи середину тулуба. Вінця у них відігнуті назовні. Є також стрункі горщики з конічним тулубом, кулястими чи ребристими боками. Дуже рідко зустрічаються глиняні сковороди.

Ліпні керамічні комплекси Пастирського городища майже не привертають увагу дослідників, коло їх інтересів зосереджується на гончарному посуді. З огляду на це зазначимо, що ліплений від руки посуд Пастирського типологічно наближений до керамічних наборів етапу Сахнівки²¹, який, у свою чергу, нагадує слов'янський ліпний посуд Подунав'я та північно-східної частини Балканського півострова. Гончарний посуд на городищі переважно репрезентують округлобокі горщики середніх розмірів (глеки та миски трапляються там рідко), поширені також у Подунав'ї та на Балканах. Значна частина болгарських дослідників, слідом за Д. Т. Березовцем та М. І. Артамоновим²³ вважають, що туди такий посуд потрапив з Середнього Подніпров'я²⁴ або ж він має черняхівські витоки. Зокрема, за спостереженням С. Ангелової, на могильнику Пятра-Фрекецей з Нижнього Подунав'я, де досліджено 228 поховань II—VII ст., лише в могилах IV—VI ст., які належать готам-федератам, є округлобокі гончарні горщики,

які під впливом візантійського гончарства, поступово еволюціонізують в гончарний посуд з лощеною, багато орнаментованою поверхнею, який в Подунав'ї та на Балканах доживає до IX ст. н. е.²⁵. Інші ж дослідники стверджували, що кулясті, сформовані на гончарському кругі горщики з лінкованим лінійним та хвилястим орнаментом, які побутували в нижньодунайській людності в IV—VI ст., беруть свої витоки в римському гончарстві²⁶. Ми можемо додати, що їх прототипи на римському лімесі з'явилися ще в дочерняхівські часи. Йдеться про кулясті горщики сіро-коричневого кольору з поховань могильника середини I ст., що досліджувався поряд з римським табором Вормс в Німеччині²⁷. На римському таборі із Гарнунтума в Австрії, в шарах часів Траяна (98—117 рр. н. е.) також виявлено округлобокі гончарні горщики середніх розмірів сірого кольору²⁸, які трапляються там до IV ст.²⁹. У світлі викладеного вище, очевидним стає, що гончарні горщики пастирського гатунку походять не від черняхівського, а від римського гончарства.

Важливим є питання про походження орнаментації цього посуду. Її витоки дехто вбачає в традиціях аланського гончарства, які нібито було занесено в Подунав'я наприкінці VII ст. протоболгарами³⁰. Однак такі твердження не слід сириймати беззастережно, адже схожий лощений та врізний орнамент у вигляді прямих та хвилястих ліній, сіточок, дерева життя та ін. трапляється значно раніше в Подунав'ї на пізньоримському посуді³¹. Тобто, витоки гончарного виробництва на Пастирському городищі слід вбачати в ремісничих традиціях Подунав'я, коріння яких там сягає пізньоримської доби. Підкреслимо, що фахівці твердо переконані в існуванні настуਪності у виготовленні пізньоримського та ранньовізантійського посуду на Балканах та Подунав'ї³². За матеріалами з Ятруса простежено, що 13,5% кераміки VII—IX ст. там належать до форм місцевої традиції, що зберігалися як при слов'янах, так і при болгарах³³.

Важливими є знахідки амфор на Пастирському городищі, які виготовлені з щільної, цегляного кольору глини з домішками дрібного шамоту, піску, конкретії білого кольору та слюди. Поверхня їх ангобована, тулуб вкорочений, яйцеподібної форми, верхня частина його вкрита горизонтальними прямими чи хвилястими лініями. У цих посудин високі звужені горловини, потовщеній край яких сплющено. Овальні в перерізі ручки з ребром на зовнішній поверхні. Висота амфор — 56 і 52 см, діаметр тулуба — 47 і 42 см (рис. 8). На плічках амфор с монограмами та знаки у вигляді перехрещених рисочок. Їх продряпано вже після випалу виробів. Вважається, що такий посуд спочатку з'явився в V ст. на о. Кіпрі та містечку Гермодоїд у Південній Греції, а в Карфагені та Галії він датується другою половиною VI—VII ст. н. е.³⁴. Досить поширенім він був у Криму, амфори такого типу виявлено в гончарському горні із ущелини Суат поблизу Ялти, який датується першою половиною VIII ст.³⁵.

З Пастирського походить велика кількість реманенту, пов'язаного з сільсько-гospодарським та ремісничим виробництвом, промислами та побутом мешканців городища. Переважно це інструменти та пристрой, виготовлені з чорних ме-

Рис. 8. Амфора з напівземлянки № 2 (розкопки 1990 р.).

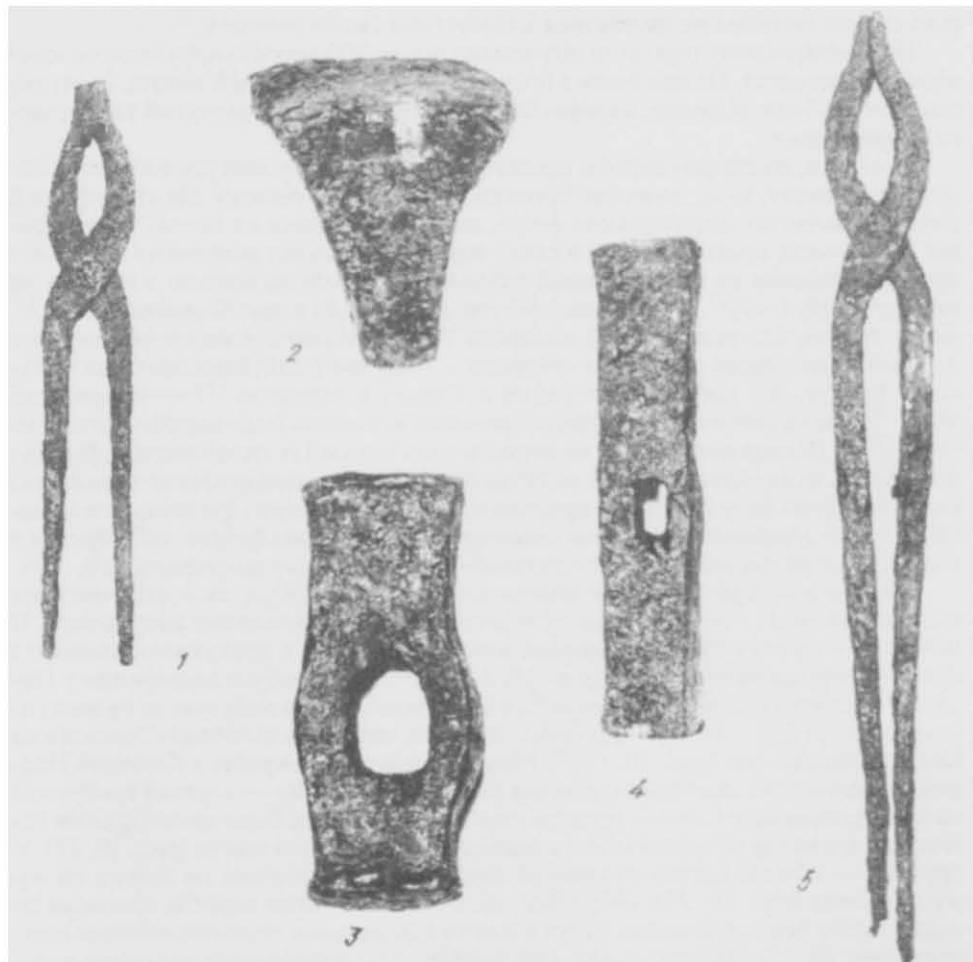

Рис. 9. Залізні інструменти з кузні (розвідка 1955 р.).

талів. Нами обліковано 85 предметів з заліза. Серед них 4 наральники, 13 серпів, 2 коси-горбуші, 6 тесел-мотичок, 6 деревообробних сокир, 1 струг, 2 долота, 2 ножиць, 1 ложкоріз, 1 клин, багато ножів та шил, предмети озброєння: меч, вістя списів та стріл, бойові сокири тощо.

Свідченням того, що переважну більшість з них було виготовлено місцевими ковалями є кузня, в якій було знайдено повний набір ковальського реманенту: ковадло, пару молотів, пару кліщів, ножиці для різання металу, пробійник³⁶ (рис. 9).

Великий асортимент ковальських виробів та спеціалізована кузня, які виявлено при розкопках Пастирського городища вказують на те, що ковальська справа була там самостійною галуззю ремесла. Продукція пастирських ковалів створювала передумови прогресу в землеробстві, деревообробній справі та інших галузях, в яких застосовувалися залізні інструменти. Без розвитку металообробки такий прогрес був би неможливим.

Судячи з наявності на Пастирському сиродутного горна, можна стверджувати про місцеве видобування заліза з болотних руд — лимонітів. Слід сподіватися, що на городищі або ж поблизу нього, буде виявлено ще й інші сиродутні горни. Проте не виключено, що місцеві кovalі працювали з металом, отриманим зі сторони. Як би там не було, ковалі Пастирського не займалися добуванням за-

ліза, адже в Південно-Східній Європі в третій чверті I тис. металургія та ковальська справа почали вже виділятися в самостійній галузі ремесла.

На Пастирському городиці обліковано понад 200 виробів прикладного ювелірного мистецтва. Це предмети з бронзи, міді, срібла, а іноді й золота. Їх представляють фібули, підвіски, наречні браслети, рідше оздоби портупей та кінського спорядження.

Оскільки, мистецькі вироби протягом тривалого часу можуть зберігати стилістичну основу, то це дозволяє простежити лінію їх розвитку. Це стосується й генези пальчастих дніпровських фібул, що сформувалися на основі більш ранніх дунайських прототипів, які в свою чергу походять від невеликих застібок з трьома пальцями на напівовалальній голівці та ромбічною ніжкою з маскою на кінці (рис. 10, 1—9)³⁷. Такі трипали фібули з'являються в другій половині V ст.³⁸. Дещо згодом, але теж у другій половині V ст. виникли п'ятипалі фібули типу Аквілея³⁹, на основі яких було створено в Подунав'ї найрізноманітніші пальчасті фібули, що набули поширення в Європі в середині VI — наприкінці VII ст.⁴⁰. Західноєвропейські вчені переважно відносять їх до виробів готського стилю⁴¹. І. Вернер висловився на користь слов'янської їх належності⁴². До групи слов'янських відносить такі застібки У. Фідлер, вичленовуючи як германські особливі групи фібул з довгою вузькою ніжкою⁴³. Ювеліри Придніпров'я модифікували ці дунайські прототипи, сконструювавши великі фібули, які зберегли в своїй основі напівовал верхнього та ромбічність нижнього щитків (рис. 10, 7, 8).

Витоки зооморфних та багатоголових ажурних фібул, як і дніпровських пальчастих, А. К. Амброз вбачав у візантійському прикладному мистецтві⁴⁴. В основі їх розвитку були двошиткові дунайські фібули з трикутною головою і вузькою подовженою ніжкою (рис. 10, 17, 18)⁴⁵. Вони набули поширення у Подунав'ї в другій половині V ст. н. е.⁴⁶, а їх гіbridні форми побутували і в наступному столітті (рис. 10, 20)⁴⁷. До таких, зокрема, належить застібка із Теремів на Середньому Дністрі (рис. 10, 19)⁴⁸. Модифікація таких виробів у Середній Наддніпрянщині здійснювалася в двох напрямках. У першому — верхній трикутний щиток оздоблювався двома, розвернутими в прогиліжні боки зооморфними голівками, а нижній оформлювався у вигляді геральдичного щитка (рис. 10, 26). У другому — обидва щитки на контурі мали зооморфні голівки на довгих чи коротких шиях (рис. 10, 25). Очевидно, що стилізація таких виробів привела до появи литих двоплатівчастих фібул з майже однаковими люнатоподібними щитками (рис. 10, 27). На наш погляд, такі застібки стали вихідними для появи великих платівчастих двошиткових фібул типу Пісчанки-Салтова (рис. 10, 28, 29).

Багатоголові ажурні фібули вирізняються химерністю форм. У них переважно гладенька поверхня, а декоративний ефект перенесено на контур. В основу декоративності таких фібул покладено зооморфні елементи на корпусі та голову тварини чи людини на кінці ніжки. За нашим переконанням, першою в типологічному ряду їх розвитку має стояти застібка, у якої верхній трикутний щиток і ніжка оздоблені двома парами нахилених вниз голівок птахів на довгих шиях. Дзьобами вони з'єднані з корпусом (рис. 10, 21). У процесі її подальшого розвитку голівки було піднято і від'єднано від корпусу (рис. 10, 22). Потім дві пари верхніх і нижніх голівок було з'єднано довгими, вузькими нерстинками (рис. 10, 23, 24). На деяких багатоголових ажурних фібулах стилізацію зооморфних елементів доведено до такого стану, що їх важко ідентифікувати з голівками тварин чи птахів.

Місцевими майстрами було сконструйовано двоплатівчасті антропоморфні фібули, які представлені на Пастирському городиці кількома більш-менш стилізованими різновидами (рис. 10, 10—16). Такі застібки за межами Середньої Наддніпрянщини майже не трапляються.

У Придніпров'ї, особливо на Пастирському городиці, фібули дніпровського типу представлено численними зразками. У Криму, де, за переконанням А. К. Амброза, існували ювелірні майстерні по їх виробництву, такі застібки трапляються значно рідше, там вони менш різноманітні за формами та орнаментацією. На півострові такі застібки з'являються під впливом середньодніпровського ювелірного мистецтва уже в готовому вигляді і не вибудовуються в еволюційні ряди⁴⁹. Вони раптово з'являються і раптово зникають, не ставши складовою частиною кримського тогочасного ювелірного мистецтва. У VI—VII ст. в

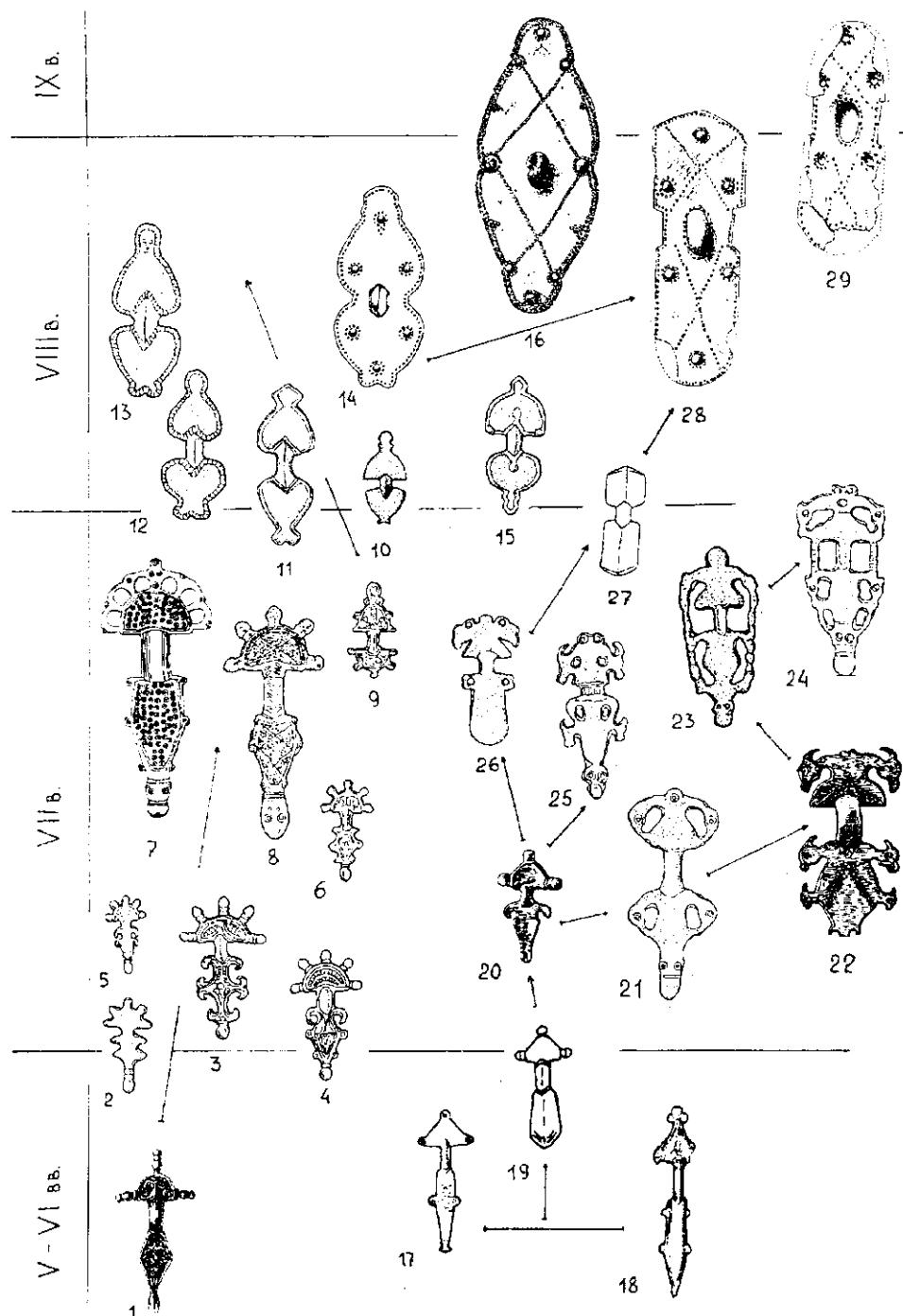

Рис. 10. Схема еволюційного розвитку пальчастих, зооморфних, багатоголових ажурних та антропоморфних фібул. 1 — Сокольники; 2—15, 20—27 — Пастирське; 16 — Івахники; 17 — Смолін; 18 — Вішков; 19 — Теремій; 28 — Пісчанка; 29 — Салтове.

Криму сформувався свій набір прикрас, що ґрунтувався на придунайських зразках, найяскравішими серед яких були великі орліноголові пряжки та великі ковані двошкіткові фібули з декоративними накладками. На наших же теренах навпаки, дніпровські фібули співвідносяться з відсутніми на півострові браслетами з розширеними порожнистими кінцями та підвісками, розетка яких оздоблена

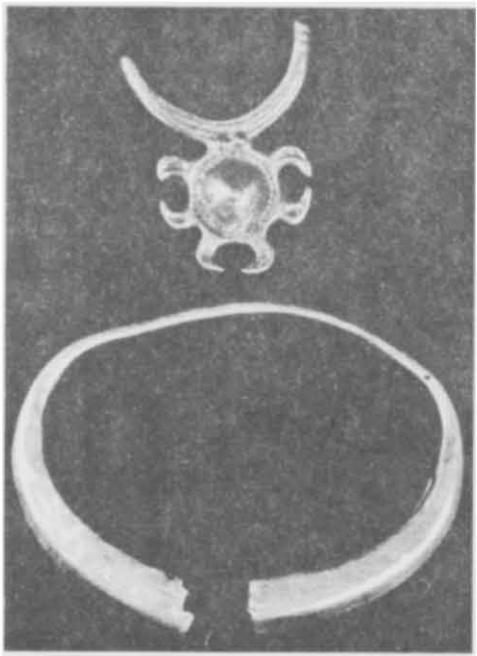

Рис. 11. Підвіска ливарної роботи з орлино-головими оздобами та кований наручний браслет з порожнистими кінцями.

Значна концентрація мистецьких виробів на городищі пояснюється тим, що Пастирське було ремісничим осередком, де працювали високопрофесійні майстри — ювеліри. Там знайдено навіть пристрой та інструменти для виготовлення таких прикрас⁵².

Майстри Пастирського городища при виготовленні прикрас, не лише застосовували складні візантійські технології і копіювали придунайські прикраси, але творчо розвивали та урізноманітнювали їх стиль. На прикладі металевих прикрас з Пастирського добре простежується відома тенденція, яка полягає в тому, що, потрапивши у варварське середовище і втративши зв'язок з римсько-візантійськими ювелірними центрами, металообробис мистецтво швидко деградує. Спрощується технологія та декоративне оздоблення прикрас, з'являються похідні форми виробів.

Дуже показово, що на Пастирському городищі, незважаючи на його близьке розташування зі степом, відсутні типові тільки для кочовиків металеві прикраси. Якщо ж вряди-годи й трапляються однакові оздоби, то вони не були притаманними виключно степовикам, а поширювалися на всьому Євразійському континенті у різних племен і народів. У декоративно-прикладному мистецтві Пастирського майже відсутні риси, притаманні ранньосередньовічному населенню північноєвропейського регіону. Навіть дві шийні гривні з круглого дроту, які беруть свої витоки в Прибалтиці, в городищі використовувалися не за прямим призначенням, а були перероблені на наручні браслети.

З появою Пастирського ремісничого осередка збільшується кількість ювелірних виробів з кольорових та благородних металів на території Середньої Наддніпрянщини та прилеглих до неї регіонів.

А. К. Амброз та О. І. Айбабіш, які найбільш грунтовно підійшли до питань хронології східноєвропейських старожитностей почакової доби середньовіччя, пальчасті, зооморфні та багатоголові ажурні фібули, як і супроводжуючі їх інші металеві ювелірні вироби, відносять до другої чверті або середини та до останньої чверті та кінця VII ст.⁵³. Деякі з таких фібул є в лісостепових скарбах маргинівського типу та пізньонімецьких пам'ятках, які датуються другою половиною VII ст.⁵⁴. Натомість, у лісостепових скарбах відсутні ангрономорфні

головками птахів (рис. 11). У Криму немає ангрономорфних фібул. Натомість, на Пастирському вони складають найчисленнішу групу застібок. Ковані ангрономорфні фібули входять до складу скарбів жіночих прикрас, де вони виступають разом з зірчастими та штамповано-паячими амфоронодібними підвісками ливарської роботи (рис. 12).

Відсутні в Криму літі зірчасті підвіски та ковані з порожнистими розширеними кінцями браслети, які мають витоки в візантійському ювелірному мистецтві. Зірчасті підвіски, виготовлені зі спаяних між собою окремих деталей, спочатку з'явилися у VI ст. на території Сицилії⁵⁰. На основі паяних підвісок, у VII ст. в Подунав'ї з'явилися ливарської роботи прикраси з зірчастим відростком⁵¹. В останній чверті VII — середині VIII ст. такі вилиті за восковою моделлю підвіски набули поширення на Пастирському городищі, де вони зазнали певної модифікації, зокрема в оформленні нижньої частини дужки, яка стала значно вужчою ніж у дунайських прототипів.

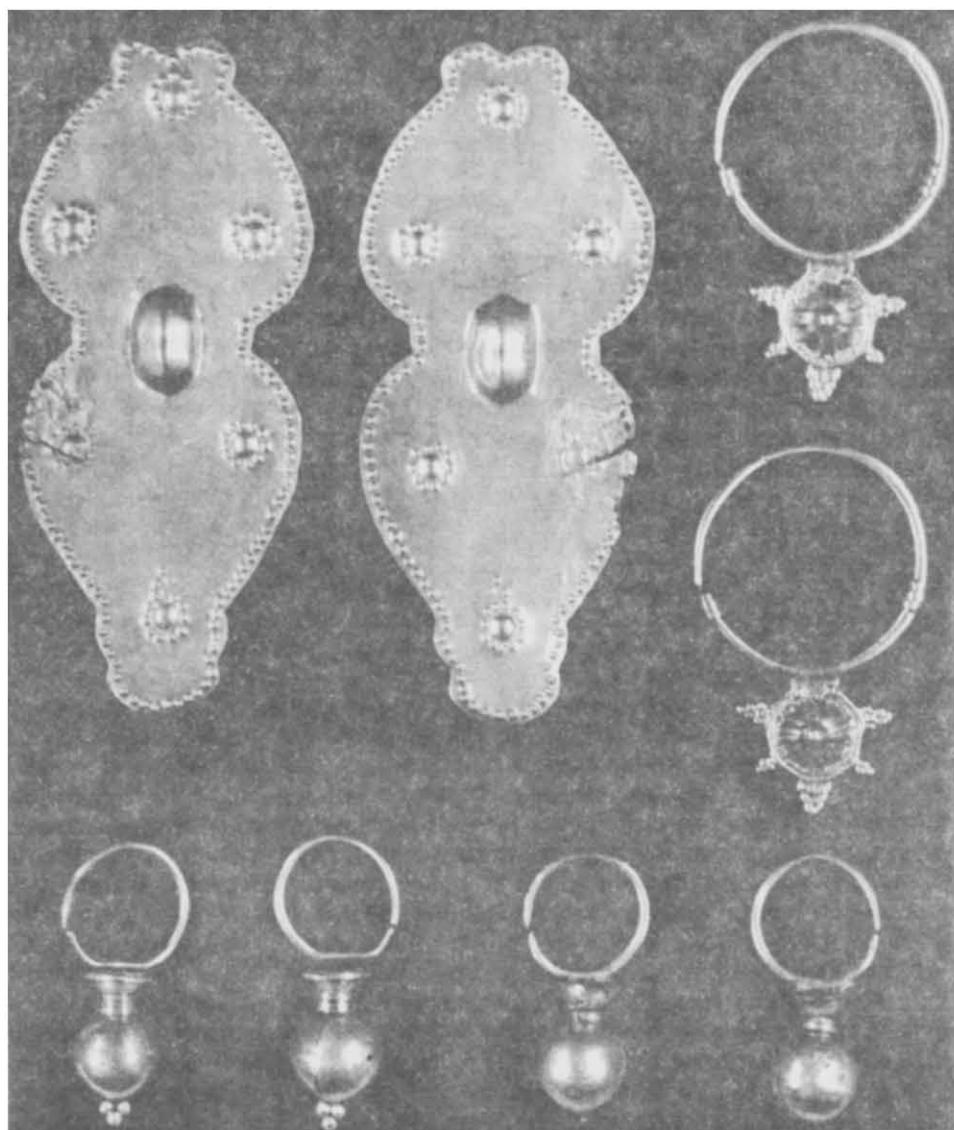

Рис. 12. Пастирський скарб жіночих прикрас 1992 р.

фібули, але вони є в пізніших скарбах першої половини VIII ст. із Самгородка, Зайцева, Харівки, де вони співіснують з литими та паяно-штампованими підвісками, браслетами з розширеними порожнистими кінцями та ін.⁵⁵ Пару литих антропоморфних фібул знайдено у слов'янському житлі з керамікою сахнівського етапу на поселенні Ханська II в Молдові⁵⁶, а до складу Івахниківського скарбу VIII — початку IX ст. входила кована антропоморфна застібка⁵⁷. Дуже стилізованими, можливо внаслідок симбіозу антропоморфних та застібок з майже однаковими щитками, були ковані платівчасті фібули з Салтова та Пісчанки⁵⁸.

Здавалося б, що в Придніпров'ї, у тому числі й на Пастирському городищі, проступають два хронологічних нашарування таких знахідок. Один з пальчастими, зооморфними та багатоголовими ажурними фібулами, другий — антропоморфними застібками, порожнистими підвісками та браслетами з порожнистими кінцями. Однак нездоланої хронологічної перепони між цими двома комплексами не існувало, що вже відзначалося дослідниками⁵⁹. Зокрема, типові для другої групи наборів літі та штамповано-паяні підвіски пастирського типу були в пізньопеньківських об'єктах із Семенок, Гайворона та Задонецького⁶⁰. Нато-

мість, притаманну для першої групи старожитностей багатоголову ажурну фібулу виявлено в катакомбі № 2 на Старосалтівському могильнику, що датується серединою VIII ст.⁶¹. Уламок пальчастої фібули знайдено в похованні VIII ст. на Скалистинському могильнику в Криму⁶². Більше того, судячи з матеріалів О. С. Федоровського, що зберігаються в Науковому архіві Інституту археології НАН України (Ф. 7.— № 1—3.— Табл. 17), до складу Зайцівського скарбу входила як кована платівчаста антропоморфна так і ливарської роботи пальчаста фібули. Все це дозволяє вважати, що на цевному відтинку часу пальчасті, зооморфні і багатоголові ажурні фібули вироблялися та були в ужитку разом з антропоморфними застібками та іншими прикрасами другої групи. Усе це та присутність сильно потертих пальчастих фібул у заповненнях об'єктів Пастирського вказує на те, що вони доживають там до часу загибелі городища. Тобто вони були в ужитку там не лише в кінці VII ст., але й у першій половині VIII ст. Мабуть, десь на зламі VII—VIII ст. з'являються літі та ковані антропоморфні фібули. Разом з тим, як перші, так і другі не входять до складу одних і тих же скарбів. Пояснити це можна тим, що перші виготовлялися з бронзи і були масовим, відносно дешевим ширпотребом, а другі — із срібла, за індивідуальними замовленнями заможнішої частини слов'янського суспільства.

За археологічними матеріалами, які піддаються вузькому датуванню, час існування Пастирського ремісничого осередка можна визначити між серединою або останньою чвертю VII — серединою VIII ст. Його нетривале існування підтверджується тим, що на порівняно невеликій лівобережній частині городища, де розкопано близько 50 напівземлянок, випадків перекривання їх одна другою немає. Тобто життя там продовжувалося менше одного століття. Оскільки городище загинуло в один момент, то весь ранньосередньовічний комплекс Пастирського можна вважати закритим. Усі будівлі та речі, знайдені в них, характеризують реалії заключного етапу існування городища.

Сліди пожежі та погромів простежувалися при розкопках усіх об'єктів, а в багатьох знайдено кістки старих чоловіків, жінок та дітей. Відсутність кісток молодих чоловіків, та обмаль речей чоловічого лаштунку, кінського спорядження та озброєння може вказувати на те, що молоді люди, які були воїнами, загинули за межами городища, вийшовши на двобій з ворогом.

Найімовірніше, що Пастирське городище розгромили та пограбували хозари, військова ініціатива яких на Заході була до середини VIII ст. скована війною з арабами в Закавказзі. Але після відходу звідти основних сил арабів на чолі з Мерваном в Дамаськ, де в 744 р. його було проголошено халіфом, руки хозар були розв'язані для активних військових дій проти слов'ян, одними з перших серед яких постраждали мешканці Пастирського городища.

З попереднього викладу випливає, що більшість археологічних матеріалів з Пастирського городища має свої витоки в матеріальних культурах Подунав'я та Балканського півострова. Пояснення цьому слід шукати в тогочасних історичних реаліях, які зафіксовано в писемних джерелах. «Повість минулых літ» Нестор Літописець починає з того, що після всесвітнього потопу та вавілонського стовпотворіння «по довгих же часах сіли слов'яне по Дунаєві, де єсть нині Угорська земля і Болгарська. Од тих слов'ян,— пише Нестор, — розійшлися вони по землі і прозвалися іменами своїми,— (од того), де сіли, на котрому місці»⁶³. Літописну, напівлегендарну згадку про розселення слов'ян з Подунав'я, було покладено в основу дунайської теорії розселення слов'ян. Слід наголосити, що згідно з літописом, слов'яни не були корінними мешканцями Подунав'я. Вони, за повідомленнями ранньосередньовічних авторів (Йордан, Проконій, Феофілакт Сімокатта та ін.), осіли там лише в VI—VII ст.

Як свідчать археологічні джерела, на нові території слов'яни принесли культуру архаїчнішу за попередню. У північно-східній частині Балканського півострова, на зміну високорозвиненій провінційно-римській культурі в VI—VII ст. приходить примітивніша культура слов'ян. Там з'являються поселення, де основним типом жител були чотирикутні напівземлянки (пос. Джеджові Лозя) і безкурганні могильники з похованнями, виконаними за обрядом кремації (мог. Гарван, Бабово, Юнер)⁶⁴. Серед знахідок переважає ліплений від руки або примітивно-гончарний посуд.

Однак слов'яни залишили насиженні землі в Подунав'ї. Що спонукало їх до

цього, Нестор не повідомляє. На наш погляд, пояснення причинам такого підселення міститься в творах Феофана і Никифора, які повідомляють, що болгари на чолі з ханом Аспарухом з'явилися в 680 р. на Балканах, зустрілися там із слов'янами, яких почали визискувати⁶⁵. Ця подія не пройшла повз увагу Нестора, який писав: «Коли ж слов'янський народ, як ото ми казали, жив на Дунай, то прийшли од (землі) скіфів, себто від хозар, так звані болгари, і сіли вони по Дунасві, (ї) були насильниками слов'ян»⁶⁶. Насилья, які чинили болгари над слов'янами, привели до часткових відселень, останніх на свою прабатьківщину. Окрім Пастирського комплексу це засвідчують й інші археологічні джерела. Зокрема Б. Достал відзначав появу в останній четверті VII ст. на городищі Бжедлав-Погансько в Словаччині посуду дунайського типу⁶⁷. З відселеннями з Нижнього Подунав'я в кінці VII ст. дослідники пов'язують появу багатих скарбів візантійських прикрас з Землянського Врбовка в Словаччині та Залісся в Середній Наддніструнні⁶⁸. Мабуть, у зв'язку з відселеннями слов'ян з Подунав'я з'явилося городище Зимно на Волині⁶⁹ та деякі інші східнослов'янські нам'ятки.

Тобто, згідно з археологічними даними, після приходу болгар, частина слов'ян погнали Подунав'я, розселившись в етнічно спорідненому середовищі. Однак Нестор надав цьому хоча й масштабному, але не ключовому факту, переважного значення в стилізованій слов'яні, сформульований дунайську теорію їх походження⁷⁰.

Таким чином, здобуті на Пастирському городищі археологічні матеріали, у світлі історичних джерел, набувають неабиякої ваги для розуміння тих складних історичних процесів, які вільбувалися в східнослов'янському суспільнстві на початковій стадії доби раннього середньовіччя. Його, хоча й уризначені дослідження, що розглядають на це століття та здобуті в процесі розкопок матеріали, важко переоцінити. Однак триває цього процесу має й негативний бік. На жаль, не збереглася польова документація із розкопок В. В. Хвойки, залинивши не прив'язаними до конкретних об'єктів археологічні знахідки. Хоча й не викликає сумнівів місцеве виготовлення гончарної кераміки на Пастирському, до наших днів не знялено ремісничих комплексів, пов'язаних з гончарським ремеслом. Їх пошуки є одним з нагальних завдань майбутніх польових досліджень. Можливе, що ювелірною обробкою кольорових та благородних металів займалися в житлових приміщеннях. А коли ні, то де виробничі комплекси, пов'язані з цим ремеслом?

Важливою лицею майбутніх польових досліджень городища має стати здійснення археологічних розкопок в його південно-західній, обнесений валом, трьома лініями внутрішніх валів, території площею близько 0,5 га. Приблизно за їх периметром в дев'яносто роках виявлено та частково досліджено чотири лінії домівок споруд господарського призначення. Поряд з першою було виконано скрб з срібних жіночих прикрас, а середній — знайдено інструменти ювеліра. На обнесенні валами ізочі трапляються металеві ювелірні вироби, серед яких були й срібні підвіски та фібули. Їх знаходять при обробітці присадибної ділянки. Слід підмети, що саме там, на обвалюваній площі, міг бути адміністративно-культивований центр або ж садиба якоюсь велиможі. Навколо садиби, незважаючи на інтенсивні пошуки, не виявлено єдіній цільної забудови. Поруч, зі східної сторони розкидано лише залишки 2 напівземлянок, в яких могли мешкати ті, що будували соціальну верхівку укріпленої садиби. Однак не покищо лише принищення, які будуть підтвердженні або спростовані наступними археологічними розкопками обвалованої території. Лише після цього можна буде зробити обґрунтовані висновки про соціальну структуру та організацію менканців Пастирського ремісничого осередку. Зарах виникає більше запитань з цього приводу чи можливостей відновісти на них. Чому основну кількість напівземлянок виявлено на лівобережній, менший за розмірами частині городища? На сьогодні там розкопано близько 50 ломівок, в яких могло мешкати близько 300 чол. Якщо з цієї кількості вилучити дітей та людей похилого віку, то маломовірним вдається, що понад 100 фізично зрілих людей було зайнято виключно в сфері ремісничого виробництва. Мабуть, більша частина з них займалася сільськогосподарським виробництвом. Не викликає сумнівів, що спеціалізоване ремісниче виробництво пастирських майстрів мало товарний характер і було розраховане на внутрішнього та зовнішнього споживача. Дорогі комплекти жіночих прикрас

виготовлялися на замовлення соціальної верхівки слов'янського суспільства, а бронзові прикраси були розраховані на рядових общинників і знаходили у вільний продаж чи обмін. Але як було організовано їх збут? Чи в межах симого городища, тоді воно мало б виступати як торговельний осередок чи ремесличу продукцію (прикраси, вироби із заліза, посуд) збували лесь інде? Якщо відсутніє друге припущення, то хто займався реалізацією ремесленичої продукції? Гама її виробників, чи якісні посередники? А може ця продукція була власністю усіх общинні і саме общинники або їх верхівка варінуювали коли, як і в яких кількостях збувати товар?

Виходячи з того, що Пастирське в ранньосередньовічні часи було ремесличним осередком, де працювали високопрофесійні гончарі, ковалі і ювеліри та зважаючи на наявність оборонних споруд у вигляді рову, валу, фортифікаційної стіни на його вершині, можна погодитися з думкою тих дослідників, які розглядають це городище як ембріон ранньосередньовічного міста (Б. О. Рибаков, Г. М. Третьяков, М. Ю. Брайчевський та ін.). Однак ця теза вимагає ще обґрунтування на основі нових матеріалів, які будуть здобуті в процесі подальших археологічних розкопок Пастирського городища.

Великі обсяги виробництва художніх об'єктів з конічових та благородних металів вказують на те, що мали бути місцеві сировинні джерела для отримання міді, олова, срібла та ін. Це, на наш погляд, засвідчує її концентрацію в Ніоресі та Нотясменні ранньосередньовічних скарбів, які іноді налічують більше сотні виробів з конічових та благородних металів (скарби із Мартинівки, Малого Ржавця, Вільховчика, Хацьок, Горобіївки та ін.). Нагадуємо із попередніх джерел ще про сировину.

У іншаннях сопільнотої організації Пастирського городища важливі місце мав би посесті могильник, який, на жаль, до цього часу не виявлено. Однак пошуки в цьому напрямку не викликають суперечності. Річ у тім, що з огляду на корототривалість життя на городищі, таких поховань не могло бути багато. Найімовірніше, що то були типові для ранньосередньовічних слов'ян кремації, які законтувалися на незначну глибину. Тому їх неминуче мали знинити в процесі сучасної глибокої оранки. При розкопках розташованого поруч з городищем скіфського курганичного могильника В. В. Хвойка та М. Бранденбург, окрім багатого інвентаря в підкурганичних могилах, деся поза її межами знайшли дротяні браслети з роззищепленими кіннями та дротяні дужки від підвісок ранньосередньовічного часу. Нами, на площі, зайнятій курганичним могильником знайдено ніжку бронзової багатоголової ажурної фібули із слідами дії вогню, які могли утворитися в процесі кремації тіла покійного. Ці поодинокі знахідки наводять на думку, що ранньосередньовічний могильник був на цьому місці, поки його не зруйнували в процесі оранки.

Такими, іноді пессимістичними, а іноді оптимістичними вбачаються нам перспективи наступних польових досліджень Пастирського городища. Від їх результатів залежатимуть подальші теоретичні узагальнення.

Разом з тим, руйнація городища та його околиць, яка триває вже понад століття, продовжується і в наш час. Цьому сприяють природні чинники (збільшення молодого яру, який перетинає навпіл лівобережну частину городища) та господарча експлуатація його території (глибока оранка присадибних ділянок в одному напрямку, знесення значних ділянок валів для розширення корисної площини садиб тощо).

Вихід з такого становища є лише один. Створення археологічного заповідника, спочатку з обмеженою господарською діяльністю мешканців х. Свино-лупівки, а згодом й остаточного їх відселення з укріпленої території. Якщо ці заходи не буде здійснено найближчим часом, то Пастирське городище, яке є єдиною і неповторною археологічною пам'яткою доби, що передувала появі у східних слов'ян державності, буде втрачене остаточно, разом з його, поки що не використаним науковим потенціалом. Збереження Пастирського городища є одним з першочергових завдань українських археологів та державних структур суверенної України.

Примітки

- ¹ Хвойка В. В. Городища Среднего Поднепровья // Тр. XII АС.— М., 1905.— Т. I.— С. 96.
- ² Там же.— С. 102.
- ³ Там же.— С. 102.
- ⁴ Фабрициус И. В. Предварительный отчет экспедиции по разведке скифских городищ в 1938 г. (рукопись) // НА ИА НАН Украины.— Ф. 25.— № 43.— С. 4.
- ⁵ Третьяков П. Н. Днепровская экспедиция // КСИИМК.— 1947.— Вып. XXI.— С. 98, 99.
- ⁶ Брайчевский М. Ю. Работы на Пастирском городище в 1949 г. // КСИИМК.— 1951.— Вып. XXXVI.— С. 156—164; Брайчевский М. Ю. Нові розкопки на Пастирському городищі // АП.— 1955.— Т. У.— С. 67—76; Брайчевский М. Ю. Исследования Пастирского городища в 1955 г. // КСИАУ.— 1957.— Вып. 7.— С. 94—96.
- ⁷ Брайчевський М. Ю. Нові розкопки...— С. 76.
- ⁸ Ханенко Б. И. и В. И. Древности Приднепровья.— К., 1899.— Вып. 2.— С. 8.— Рис. 1; Яковенко Е. В. Нове про розкопки В. В. Хвойки біля с. Пастирського // Археологія.— 1966.— Вып. XX.— С. 181.— Рис. 1.
- ⁹ Ханенко Б. И. и В. И. Указ. соч.— С. 8.— Рис. 1; Брайчевський М. Ю. Пастирське городище // Вісник АН Української РСР.— 1952.— № 10.— С. 68.
- ¹⁰ Приходнюк О. М., Вакуленко Л. В. Про оборонні споруди Пастирського городища // Археологічні дослідження в Україні 1993 року.— К., 1997.— С. 111—113.
- ¹¹ Рафалович И. А., Лапушнян В. Л. Могильник и раннеславянское городище у с. Селиште // АИМ, 1973.— Кишинев.— 1974.— С. 104—139.
- ¹² Рашев Р. К ранней истории проболгар на Нижнем Дунае // Новое в средневековой истории Евразии.— Самара, 1993.— С. 188.
- ¹³ Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата.— Харьков, 1985.— С. 21.
- ¹⁴ Плетнева С. А. От кочевий к городам.— М., 1967.— С. 34.
- ¹⁵ Хвойка В. В. Указ. соч.— С. 96.
- ¹⁶ Брайчевский М. Ю. Исследование Пастирского городища...— С. 94—96.
- ¹⁷ Брайчевская А. Т. Кузница на Пастирском городище // КСИАУ.— 1960.— Вып. 9.— С. 99—103.
- ¹⁸ Хвойка В. В. Указ. соч.— С. 94, 102.
- ¹⁹ Коршенко С. В. Материалы для составления карты распространения культуры полей погребений на территории УССР (рукопись) // НА ИА НАН Украины.— Ф. 12.— № 47.— С. 58.
- ²⁰ Брайчевський М. Ю. Исследование Пастирского городища...— С. 96.
- ²¹ Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI—IХ ст. н. е.— К., 1980.— С. 40.— Рис. 27.
- ²² Березовець Д. Г. Слов'яни і племена салтівської культури // Археологія.— 1965.— Т. 19.— С. 55.
- ²³ Артамонов М. И. Этническая принадлежность и историческое значение на пастирской культуры // Археология.— София, 1968.— XI—3.— С. 1—9.
- ²⁴ Ваклинова Ст. Формироване на старибългарската култура VI—XI в.— София, 1977.— С. 31; Димитров Ил. По въпроса за гробните камери с трупоизгаряне в раннесредневековните некрополи в Североизточна България и Добруджа // Известия на Народния музей Варна.— 1976.— XII.— С. 17; Ангелова Ст. Традиции в прабългарската керамика на Североизточна България (VII—IX вв.) // Годишник на Софийския университет. Исторически факултет.— 1982.— Т. 74.— С. 31.
- ²⁵ Ангелова Ст. Местни традиции във формирането на битова керамика в Североизточна «Археология», № 3, 1998 р.

България през VII—X в. // Годишник на Софийския университет. Исторически факултет.— 1984.— Т. 77.— С. 8.

²⁶ Böttger B. Eingeglätter Dekor auf Gefässen aus römischen Danauprovinzen // Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Rostock.— 1967.— № 7—8.— S. 421—423; Diakonu G. Über die Scheibengebrete Keramik in der Sintana de Mures-Tschernjachowkultur // Dacia, 1970.— XIV.— S. 248.

²⁷ Grünewald M. Der Römische Nordfriedhof in Worms.— Worms, 1990.— S. 205.— F. 32.

²⁸ Grünewald M. Die Gefässkeramik des Legionslagers von Garnuntum.— Wien, 1979.— Taf. 53, I—12; 54, I—17; Grünewald M. Ausgrabungen im Legionslager von Garnuntum.— Wien, 1986.— Taf. 8, 9; 9, 1.

²⁹ Grünewald M. Die Gefässkeramik...— S. 60.

³⁰ Ангелова Ст., Дончева-Петкова Л. Традиции в прабългарската излъжска керамика.— Добруджа, 1990.— № 7.— С. 67.

³¹ Grünewald M. Op. cit.— Taf. 79, I—3; 80, 1, 2; 81, 1, 2; 83, 6; 86, I—10; 87, I—16.

³² Böttger B. Zur Kontinuität der Keramikproduktion im Übergang von der Spätantike zum frühen Mittelalter // Доклади на Първия международен конгрес по българистика. Симпозиум славяне и прабългари.— София, 1982.— С. 22—30; Ангелова Ст. Указ. соч.— С. 77.

³³ Ангелова Ст. Указ. соч.— С. 81.

³⁴ Сазонов А. В. Амфорный комплекс первой четверти VII в. из северо-восточного района Херсонеса // МАИЭТ.— 1991.— Вып. 2.— С. 60—72; Пиери Д. Импорт восточносредиземноморских амфор в Галию (V—VII ст. н. э.): состояние исследований // Тезисы международной конференции «Византия и народы Причерноморья и Средиземноморья в раннее средневековье (IV—IX вв.)». Симферополь, 1994.— С. 95.

³⁵ Баранов И. А. Раннесредневековая гончарная печь в урочище Суат близ Ялты // Социальное развитие Византии.— Свердловск, 1979.— С. 112—118.

³⁶ Брайчевская А. Т. Указ. соч.— С. 99—103.

³⁷ Bona J. Die Langobarden in Ungarn // Acta Archaeologica Hungaricae.— 1956.— S. 83—242.

³⁸ Tejral J. Morava na sklonku antiku.— Praha, 1982.— S. 95.— Obr. 30, 2; S. 102.— Obr. 36, 3.

³⁹ Bona J. Op. cit // S. 97.— Obr. 31, 2, 6.

⁴⁰ Kühn H. Die Germanischen Bügelfibeln der Volkerwanderungszeit in der Rheinprovinz // Akademische Drücke.— u. Verlagsanstalt.— Graz-Austria, 1965.— I.— S. 100.

⁴¹ Baye J. Les bijoux Gothiques de Kertsch // Revue archéologique.— 1888.— P. 1—10; Salin B. Die Altgermanische Thierornamentik.— Stockholm, 1904.— S. 130—131; Kühn H. Das Problem masurgermanische Fibeln in Ostpreußen // Rheinische Forschungen zur Vorgeschichte.— Bonn, 1956.— Band 5.— S. 94.

⁴² Werner J. Slawische Bügelfibeln des 7 Jahrhunderts // Reinecke Festschrift.— Meinz, 1950.— S. 150—172.

⁴³ Fidler U. Studien zu Gräbelfeldern des 6 bis 9 Jahrhunderts an der unteren Donau.— Bonn, 1992.— Teil. 1.— S. 93.— Abb. 15; S. 96.— Abb. 16, I—5; S. 97.— Abb. 17, I—15.

⁴⁴ Амброз А. К. К происхождению днепровских антропоморфно-зооморфных фибул // PA.— 1993.— № 4.— С. 179—183.

⁴⁵ Калитинский А. П. К вопросу о некоторых формах двупластических фибул из России // Seminarium Kondakovianum.— 1928.— Т. У.— № 2.— С. 295.

⁴⁶ Tejral J. Op. cit.— S. 93.

⁴⁷ Vinski Z. Betrachtungen zur Kontinuitätsfrage des autogtotonen romanisierten Ethnikons im 6 und 7 Jahrhundert // Problemi della civiltà e dell'economia longobarda.— Milano, 1964.— XII.— S. 101—116.

⁴⁸ Баран В. Д. Черняхівська культура.— К., 1981.— С. 148.— Рис. 48.

- ⁴⁹ Амброз А. К. Дунайские элементы в раннесредневековой культуре Крыма (VI—VII вв.) // КСИА АН ССР.— 1968.— Вып. 113.— С. 10—23.
- ⁵⁰ Orsi P. Byzantina Siciliace. *Bizantinische Zeitschrift*.— Leipzig, 1912.— XXI.— S. 196—204.
- ⁵¹ Айбабин А. И. К вопросу о происхождении сережек пастырского типа // СА.— 1973.— № 3.— С. 68.
- ⁵² Приходнюк О. М. Технологія виробництва та витоки ювелірного стилю металевих прикрас Пастирського городища // Археологія.— 1994.— № 3.— С. 65.
- ⁵³ Амброз А. К. Основы периодизации южнокрымских могильников типа Суук-Су // Древности славян и Руси.— М., 1988.— С. 11; Айбабин А. И. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени // МАИЭТ.— Симферополь, 1990.— Вып. 1.— С. 64.
- ⁵⁴ Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки...— С. 119.— Рис. 11, 1—7.
- ⁵⁵ Щеглова О. А. О двух группах «древностей антов» в Среднем Поднепровье // Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья.— Курск, 1990.— С. 200.— Рис. 9; С. 209.— Рис. 12; С. 204.— Рис. 13.
- ⁵⁶ Рикман Э. А., Рафалович И. А., Хынку И. Г. Очерки истории культуры Молдавии.— Кишинев, 1971.— Табл. 115, 5.
- ⁵⁷ Макаренко Н. Е. Материалы по археологии Полтавской губернии // Труды Полтавской ученой архивной комиссии.— Полтава, 1908.— Т. У.— Табл. II, 8.
- ⁵⁸ Амброз А. К. К происхождению...— С. 182.— Рис. 3, 37.
- ⁵⁹ Щеглова О. А. Указ. соч.— С. 162—164.
- ⁶⁰ Приходнюк О. М. Основные итоги изучения пеньковской культуры // *Acta Archaeologica Carpathica*, 1995.— Т. XXIV.— С. 120.— Рис. 12, 5, 9, 13.
- ⁶¹ Любичев М. В. Контакты славян Днепро-Донецкого междуречья и населения Северо-Западной Хазарии в конце VII — начале VIII вв. // Древности.— Харьков, 1994.— С. 89.— Рис. 1.
- ⁶² Веймарн Е. В., Айбабин А. И. Скалистинский могильник.— К., 1993.— С. 51.— Рис. 31, 28.
- ⁶³ Літопис руський.— К., 1989.— С. 2—3.
- ⁶⁴ Въжарова Ж. Славянски и славяно-болгарски селища в Българските земи VI—XI век.— София, 1965.— С. 225; Въжарова Ж. Славяни и прабългари (по данини на некрополите от VI—XI в. на територията на България).— София, 1976.— С. 66.
- ⁶⁵ Чичуров И. С. Византийские исторические сочинения.— М., 1980.— С. 62, 162.
- ⁶⁶ Літопис...— С. 6.
- ⁶⁷ Dostal B. Bréclav Pohansko velkomoravsky velmozsky dvorec.— Brno, 1975.— S. 350.
- ⁶⁸ Svoboda B. Poklad Byzantskeho kovotepce v Zemianskem Vrbovku // Pamiatky archeologicke.— 1953.— R. 44.— С. 1.— S. 101.
- ⁶⁹ Ауліх В. В. Зимнівське городище.— К., 1982.
- ⁷⁰ Приходнюк О. М. Версия Нестора о расселении славян из Подунавья (опыт хронологической стратификации и исторической интерпретации) // Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии.— К., 1996.— С. 64—79.

О. М. Приходнюк

ОСНОВНЫЕ ИТОГИ И ЗАДАЧИ ИЗУЧЕНИЯ ПАСТЫРСКОГО ГОРОДИЩА

Сто лет назад, в 1898 г. известный украинский археолог В. В. Хвойка на территории Среднего Поднепровья начал археологические исследования Пастырского городища, которые со значительными интервалами продолжили С. В. Коршенко, И. В. Фабрициус, М. Ю. Брайчевский, О. М. Приходнюк. Этими работами было установлено, что «Археологія», № 3, 1998 р.

Пастырское в раннесредневековое время было ремесленным центром, где работали высококвалифицированные гончары, кузнецы, ювелиры. Истоки пастырского ремесла прослеживаются в производственных и художественных традициях Нижнего Подунавья.

Пастырское городище, вместе с другими археологическими памятниками (городище Бжеслав-Поганско и клад из Земянского Врбовка в Словакии, клады из Залесья в Среднем Поднестровье и Харивки в Среднем Поднепровье и др.) являются свидетельством отселений славян в конце VI в. из Подунавья, куда они попали вследствие колонизационных движений VI—VII вв. Такие отселения были вызваны приходом туда болгар Аспаруха в 680 г., которые стали угнетать коренное население. Этим передвижением Нестор придал ключевое значение в истории славян, сформулировав дунайскую теорию их происхождения.

Вернувшись на свою прародину в Среднее Поднепровье, славяне на Пастырском городище обновили скифские ров и вал, укрепив его дополнительно деревянно-земляной оборонительной стеной. Построили там жилища-полуземлянки славянского облика (50 из которых раскопаны археологами), кузницу. К сожалению, остаются пока не обнаруженными гончарные и бронзолитейные мастерские. Особый интерес вызывает частично исследованные остатки четырех длинных сооружений, которые вместе с тремя линиями валов отделяли юго-западную часть городища на площади 0,5 га. Не исключено, что эта территория была местом расположения общинного двора или двора вельможи. Однако, на этот вопрос, как и на многие другие можно будет ответить лишь после осуществления дополнительных раскопок Пастырского городища, территории которого подвергается разрушениям, а потому требует принятия срочных мер по ее защите со стороны государства.

O. M. Prykhodnyuk

THE MAIN RESULTS OF AND THE MAIN PROBLEMS IN THE INVESTIGATION OF PASTYR SETTLEMENT

One hundred years ago, in 1898, V.V.Khvoyka, the well-known Ukrainian archaeologist began to investigate Pastyr Settlement in the Middle Dnieper. S.V.Korshenko, I.V.Fabritsius, M.Yu.Braychevsky and O.M.Prykhodnyuk have continued his investigation. Due to these works it was established that Pastyr Settlement was a craft center where the high skilled potters, blacksmiths and jewelers had been worked. The art style and production traditions of Pastyr Settlement are of the Lower Danube origin.

Pastyr Settlement, along with other archaeological sites (Bzheslav-Pogansko Settlement, hidden treasures from Zemianky Vrbovka in Slovak, Zalissia in the Middle Dniester and Khariivka in the Middle Dnieper, etc.) testify that at the end of 7th century, Slavs gradually migrated from Danube territories (their previous location) due to colonization movements in 6th and 7th century. They were stimulated to migration by invasion of Asparuch's Bulgarians to that territory in 680, who began to suppress the native population. Nestor the Chronicler attached particular significance to these migrations in the history of Slavs and developed the Danube concept of Slavs origin.

On returning to their fore-motherland in the Middle Dnieper, the Slavs had renewed the Scythian moat and rampart in Pastyr Settlement and fortified them with additional wooden and earthen fortifications. They built there the semi-deepened dwellings of Slavonic type (fifty of them have been investigated by archaeologists) and smithy. Unfortunately, the pottery and bronze casting workshops were not yet found in the Settlement. The remains of four long constructions that (along with three lines of ramparts) separated over 0,5 hectares in southwest part of the Settlement have partially been investigated. It is not inconceivable that a community place or yard of a noble man was located there. But this point has not been finally established. The point invites further investigation in Pastyr Settlement. As of now, the territory of the Settlement is prone to damage and therefore, it requires that urgent measures be taken by state to protect this territory.

Одержано 25.05.98

ТЕХНОЛОГІЯ ОБРОБКИ ЗАЛІЗА НА ПАСТИРСЬКОМУ ГОРОДИЩІ

Д. П. Недопако

У статті на підставі металографічних аналізів вивчено технологічні схеми виготовлення залізних предметів, виявлених на Пастирському городищі під час розкопок останніх років. Одержані результати порівнюються з більш ранніми дослідженнями В. Д. Гопака.

Пастирське городище розташоване за 3 км на схід від с. Пастирське Черкаської обл. Уперше його досліджував В. В. Хвойка у 1898—1901 рр. Тут виявлено багато матеріалів скіфського часу та епохи великого переселення народів. У 30—50-х роках нашого століття на городищі провадились розвідки та розвідкові розкопки, під час яких виявлено об'єкти та матеріали періоду раннього середньовіччя.

Вал і рів городища, споруджені ще в ранньоскіфські часи і пізніше, не відновлювались, але, можливо, що і в ранньосередньовічні часи ці оборонні споруди слугували населенню.

На схилах лівобережної частини городища виявлено 18 жител раннього середньовіччя. У житлах збереглась обпалена деревина, шар вугілля і перепалена обмазка. Людський кістяк у неприродному положенні та частини людських кістяків, знайдені в житлах, свідчать, що городище загинуло від пожежі під час навали ворогів (можливо хозарі).

На поселенні виявлено велику кількість речей. Це знаряддя праці, ковальські інструменти, предмети побуту, зброя. Виявлено також велику кількість ювелірних виробів з бронзи, срібла, іноді золота. Тут знайдено три скарби прикрас.

Розташоване Пастирське городище на кордоні Лісостепу та Степу. Судячи зі знахідок, воно було ремісничим центром з розвиненою чорною металургією, ковальською справою та ювелірним ремеслом. Ймовірно було і торговим центром. Звідси і численність та різноманітність знахідок, а також змішаний їх характер. Поселення датується VI—VIII ст.¹

З часів пеших розкопок на Пастирському городищі, які проводив В. В. Хвойка, знайдено велику кількість металевих предметів, у тому числі і прикрас ранньослов'янської доби. Серед них значну частку становлять залізні предмети різних категорій. Це сільськогосподарські знаряддя, господарські предмети, зброя та ін.

Судячи з кількості залізних виробів, одне з чільних місць у ремісничій діяльності займало залізовиробництво та залізообробка. На території городища виявлено залишки будівлі у вигляді розвалу печини, біля одного з країв якого знайдено набір ковальського інструменту (молот-кувалда, молот-ручник, великі та малі ковальські кліщі, ножиці по металу, уламок зубила, втулка залізного предмета). Знайдено також точильний бруск, а також предмет, який можна розглядати як уламок криці². Весь цей комплекс можна розглядати як залишки кузні.

Поряд з кузнею виявлено скupчення залізних шлаків, кілька криць (?), ошлакована печина. Очевидно, це залишки залізодобувного виробництва, хоча, в більшості випадків, залізодобувне виробництво виносилося за межі поселень та городищ.

Свого часу В. Д. Гопак виконав технологічні дослідження 30 залізних виробів з розкопок Пастирського городища. Вивчалась технологія виготовлення ножів, ножиць, наральників, серпів, мотички та ін.³. Встановлено, що понад половину виробів зроблено з кричного заліза (63%), 30% були суцільносталевими.

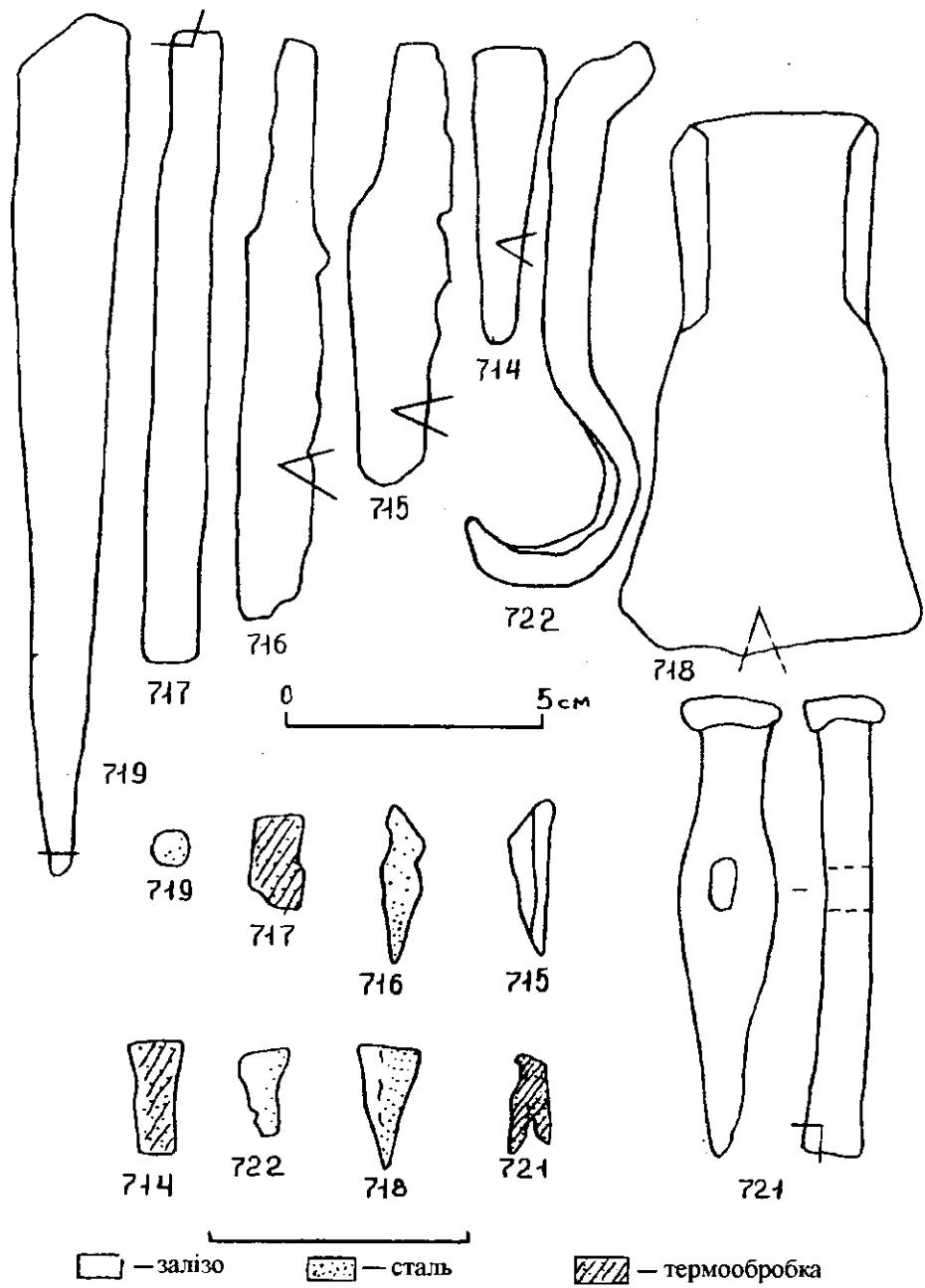

Рис. 1. Технологічні схеми виготовлення досліджених речей.

В одному випадку виявлено цементацію леза сокири без термообробки, в іншому — наварка сталевого леза на залізну основу (ножиці). Термообробці піддавались лише 16% виробів.

Під час розкопок на Пастирському городищі в останні роки було знайдено ще кілька залізних виробів гарної збереженості. Металографічному аналізу піддавались зразки, вирізані з 12 предметів (ножі, стамеска, зубило, тесло, пробйник, наконечник списа, невеликий молоток, ложкар, серп). Досліджено також технологію виготовлення великої сокири та меча з городища, що зберігаються в

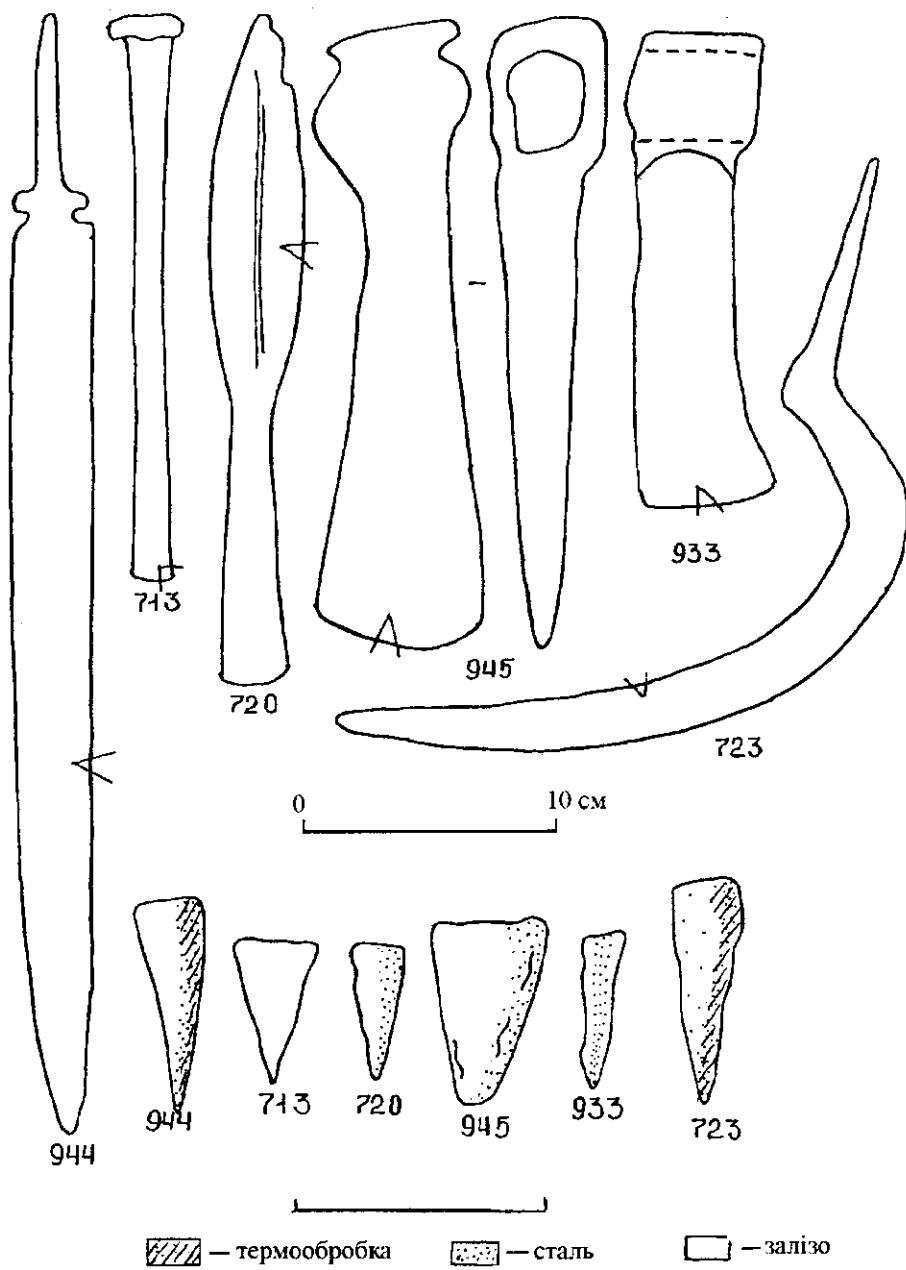

Рис. 2. Технологічні схеми виготовлення досліджених речей.

фондах Національного історичного музею України, а також сокиру з розкопок 1995 р. (рис.1; 2).

Технологічні дослідження провадились за загально прийнятою методикою, що неодноразово описувалась у літературі, тому на цьому не будемо зупинятись.

Перейдемо до викладення результатів дослідження. Візуальне обстеження предметів показало досить гарну збереженість металу, що дає можливість робити достовірні висновки щодо технології їх виготовлення.

Мікроструктурні дослідження дали наступні результати (номери аналізів подані за книгою реєстрації аналізів лабораторії природничо-наукових методів).

Ан. 713. Стамеска. Інструмент має значну деформацію ударної частини. Зразок для дослідження взято з леза стамески. На поверхні шліфа є значна кількість грубих витягнутих неметалевих включень. При великих збільшеннях видно багато малих включень. Мікроструктура виробу — ферит з рівноважними зернами різного розміру. Мікротвердість фериту становить 143—160 кг/мм². Стамеску відковано з кричного заліза низької якості.

Ан. 714. Ніж. Зразок вирізано з леза. Метал ножа в основному чистий. Є поодинокі шлакові включения без витягнутості. Мікроструктура — сталь з рівномірним розподілом вуглецю по площині шліфа. Спостерігається дрібнозерниста гольчаста структура з мікротвердістю 322—421 кг/мм². Ніж відковано з суцільної сталевої заготовки та термооброблено.

Ан. 715. Ніж. Метал зразка, взятого на лезі, в основному чистий, є незначна кількість витягнутих та точкових включень. Структура металу — феритно-перлітна суміш з вмістом вуглецю близько 0,4%. Зерна рівноважні. Уздовж довгої осі зразка спостерігається зварний шов. Мікротвердість металу становить 206 кг/мм². Ніж відковано з середньовуглецевої сталі без застосування подальшої термообробки.

Ан. 716. Ніж. Зразок взято на лезі. Метал досить чистий, є поодинокі точкові включения. Структура металу дрібнодисперсна, феритно-перлітна. На лезі вміст вуглецю становить 0,5—0,6%, до спинки вміст вуглецю зменшується до 0,3%. Мікротвердість на лезі — 383—421 кг/мм². Найбільш вірогідно, що ніж піддавався цементації і після цього прискореному охолодженню.

Ан. 717. Зубило. Метал зразка, взятого з робочої частини інструменту, чистий, точкові неметалеві включения присутні в незначній кількості. Мікроструктура має вигляд, характерний для сталі з рівномірним розподілом вуглецю. Мікротвердість знаходитьться в межах 824—946 кг/мм². Зубило виготовлено з сталевої заготовки з наступним гартуванням.

Ан. 718. Тесло. Метал в основному чистий, є незначна кількість точкових включень. Мікроструктура зразка складається з двох частин. Одна бічна поверхня має феритну структуру з мікротвердістю 135—143 кг/мм², інтиліжна поверхня має структуру перегріву (відманштетову) з мікротвердістю 254 кг/мм². Тесло було відковано з залізної заготовки, потім одна бічна поверхня цементувалась. В результаті дії високих температур утворилася структура відманштету.

Ан. 719. Пробійник. Метал містить велику кількість точкових включень. Мікроструктура в основному феритна з мікротвердістю 143—181 кг/мм², на одній поверхні є вузька смужка феритно-перлітної структури з мікротвердістю 254—383 кг/мм². Інструмент виготовлено з залізної заготовки, один бік якої був цементований.

Ан. 720. Наконечник списа. Метал забруднений шлаками різного розміру. Мікроструктура — феритна, з одного боку спостерігається структура перегріву. Мікротвердість складає 181—206 кг/мм². Спис виготовлено з кричного заліза низької якості.

Ан. 721. Молоточок. Метал досить чистий, є невелика кількість витягнутих та точкових включень. Мікроструктура типова для сталі, але вуглець нерівномірно розподілений по площині зразка. Його вміст зменшується від одної бічної поверхні до іншої. Мартенсит майже безструктурний. У зоні з підвищеною концентрацією вуглецю мікротвердість становить 724—824 кг/мм²; зменшується в напрямі протилежної бічної поверхні до 421—514 кг/мм². Молоточок виготовлено з нерівномірно навуглекованої сталі з наступним загартуванням.

Ан. 722. Ложкар. Метал забруднений шлаками. Структура чисто феритна з мікротвердістю 105—151 кг/мм². На одній бічній поверхні є вузька смужка науглецовування з мікротвердістю 170—181 кг/мм². Ложкар виготовлено з кричного заліза з наступною цементацією однієї поверхні.

Ан. 723. Серп. Метал чистий, є невелика кількість точкових включень. Структура феритно-перлітна, на вістрі — відпущений мартенсит. На одній бічній поверхні є структура перегріву. Мікротвердість на лезі складає 322—421 кг/мм², в середині зразка — в межах 254—322 кг/мм². Найбільш вірогідна наступна схема виготовлення серпа: відковування з залізної заготовки, цементація, загартування та відпуск.

Останню групу досліджених знахідок з Пастирського городища складають меч (ан. 944) та дві сокири (ан. 933 та 945).

Ан. 944. Меч. Наданий для дослідження Національним музеєм історії України (музейний шифр В457/15). Меч дволезовий, довжиною 45 см, ширина леза 3,5 см. Зразок взято з леза на 2/3 його ширини. Забрудненість матеріалу неметалевими включеннями середня. Включення витягнуті вздовж великої осі зразка. На вістрі леза метал дуже чистий. Основна структура металу — рівнозернистий ферит з мікротвердістю 116—135 кг/мм². З одного боку зразка є смуга дрібно-зернистого перліту з мікротвердістю 275—351 кг/мм². Технологічна схема виглядає наступним чином. Меч було відковано з кричного заліза невисокої якості, але завдяки ретельній ковальській обробці вістря леза, якість металу тут значно краща. Після ковальської обробки одна бічна поверхня була цементована і, можливо, термооброблена (гартування та середній відпуск). Але не можна виключати і той варіант, що після цементації меч охолоджувався на холодному повітрі або у снігу, що призвело до підвищення мікротвердості цементованої зони.

Ан. 933. Сокира. Після хімічного очищення сокира відразу стала зрозумілою технологічна схема її виготовлення. Сокира виготовлена з двох частин: з більшої за об'ємом частини формувалась одна щока, а на оправці формувалась провушина для руків'я, при цьому кінець першої частини заходив на внутрішню поверхню щоки приблизно на половину її довжини. Друга щока, яка формувалась з окремої заготовки, наварювалась на сокиру (рис. 2). На торці провушки видно значне розшарування металу, оскільки її формування проводилось на недостатньо нагрітому металі.

Метал сокири містить багато неметалевих точкових та витягнутих включень. Структура практично феритна, дуже різнозерниста. У центрі є смужка перліту з незначним вмістом вуглецю. Сокиру відковано з кричного заліза невисокої якості.

Ан. 945. Сокира. (Музейний шифр Національного музею історії України В-4574/9). Знайдена в 1898 р. при розкопках В. В. Хвойки в урочищі Галущино поблизу с. Пастирське. В 1906 р. сокира надійшла з колекції Б. І. та В. М. Ханенків до Художньо-промислового та наукового музею. В колекції КДІМ записана в 1950 р. Сокира має вузьке подовжене масивне лезо та овальну втулку з бічними щекавицями трикутної форми. Обух підпрямокутний, без вираженого потовщення. Такі сокири були поширені, в основному, в V—IX ст.

Метал цієї сокири досить чистий, на лезі є невелика кількість точкових включень. Основна структура — ферит з мікротвердістю 151—181 кг/мм². На одному боці зразка є смуга ферито-перліту з поступовим збільшенням вмісту вуглецю до 0,7% на поверхні. Мікротвердість в цій зоні становить 151—181 кг/мм². Тут також спостерігається незначне перенагрівання металу. Сокира виготовлена з якісного кричного заліза, одна бічна сторона леза піддавалась цементації.

Отже, загальний підсумок досліджень технології виготовлення залізних виробів наступний.

Понад половину предметів виготовлено з заліза та сирцевої сталі (56%), причому переважають сталеві вироби (35%). З заліза виготовлено два металомісткі предмети (сокира (ан. 945) та наконечник списа (ан. 720), а також стамеска. Робоча частина стамески не піддавалась жодній змінінюючій обробці, навіть цементації. Подібний інструмент можна було б розглядати як заготовку для подальшої обробки, але сильно розплющена ударна частина свідчить про досить тривалу експлуатацію стамески. Вірогідно, що вона застосовувалась для робіт з м'якими породами деревини.

Досить цікава технологія виготовлення зубила (ан. 717), сталеве лезо якого було піддано гартуванню. Після такої термообробки лезо зубила має дуже високу твердість, що може привести до викрошування робочої частини інструменту. Можливо коваль, провівши гартування леза, повинен був ще й «відпустити» його для зменшення твердості, але з невідомих причин не виконав цієї операції. Взагалі, термообробці піддана майже третина виробів.

Технологія виготовлення сокири (ан. 933) вже описана вище. Майже аналогічну технологію описав В. Д. Гопак для іншої сокири з Пастирського городища («Археологія», № 3, 1998 р.

диша⁴. Але в нашому випадку на одну бічну поверхню додатково наварено залізну шоку.

Порівнюючи результати наших досліджень з технологією обробки заліза на синхронних пам'ятках Середнього Подніпров'я (Канівське поселення, Паньківка, Сахнівка тощо), В. Д. Гопак виділяє метал з Пастирського городища як такий, що не вписується за технологічними характеристиками в схеми вище вказаних пам'яток. Наші результати також відрізняються від отриманих В. Д. Гопаком насамперед досить широким використанням сталі та цементованих виробів. Як і в колекції, дослідженій В. Д. Гопаком, у нашій колекції також відсутні вироби з пакетного металу, зварна технологія зафіксована тільки в одному випадку (ніж).

Отже, на Пастирському городищі маємо принаймні дві групи залізних виробів, які відрізняються набором технологічних прийомів. Чим це можна пояснити? Вважаємо, така ситуація спричинена наявністю на городищі кількох осередків прийшлого населення, які мали свої традиції в ремісничій справі. Зокрема такі осередки існували і в часи Київської Русі (наприклад, у Києві), і ще в минулому столітті в Кам'янці-Подільському (вірменський, єврейський). На жаль, наявні матеріали з обробки заліза поки що не дають можливості встановити їх походження.

Примітки

¹ Брайчевская А. Т. Кузница на Пастирском городище // КСИА.— № 9.— С. 99—103.

² Гопак В. Д. Техника кузнечного ремесла у восточных славян во второй половине I тыс. н. э. (Днепро-Днестровское междуречье) // СА.— 1976.— № 2.— С. 46—56.

³ Археология Украинской РСР.— К., 1986.— Т. 3.— С. 102—106.

⁴ Гопак В. Д. Указ. соч.

Д. П. Недопако

ТЕХНОЛОГИЯ ОБРАБОТКИ ЖЕЛЕЗА НА ПАСТИРСКОМ ГОРОДИЩЕ

На основании изучения микроструктуры железных изделий разных категорий установлено, что большая половина из них изготовлены из железа и сырцовой стали. Треть изделий поддавалась термообработке, использовалась и цементация. Полученные данные несколько отличаются от результатов В. Д. Гопака. Автор объясняет это наличием на городище нескольких центров мастеров со своими производственными традициями.

D. P. Nedopako

METAL WORKING TECHNOLOGY IN PASTYR SETTLEMENT

Relying on analysis of micro structures of iron wares of various categories it was established that more than one half of the wares was produced from iron and raw steel. One third of the wares was heat-treated; the cementation technology was also used. The resulting data differ from the results obtained by V.D.Gopak; in the author opinion, it was several groups of the blacksmiths in the settlement with their traditions that contributed to the difference.

Одержано 26.04.98.

СВІЙСЬКІ ТА ДИКІ ССАВЦІ З ДАВНЬОРУСЬКОГО ПАСТИРСЬКОГО ГОРОДИЩА

О. П. Журавльов

У статті наводиться характеристика свійських та диких ссавців, кістки яких знайдено під час розкопок Пастирського городища. Зроблено висновки про своєрідність тваринництва на ньому.

Протягом 1990—1993, 1995, 1997 рр. експедицією ІА НАНУ під керівництвом О. М. Приходнюка провадились розкопки давньоруського Пастирського городища (с. Пастирське, Черкаська область, Смілянський район), яке датується другою половиною VII—VIII ст. н. е. Мета цієї статті — дати характеристику знайденим під час розкопок остеологічним матеріалам. Вони представлені в основному кухонними рештками, про що свідчать значна роздробленість кісток (це робилося для здобуття кісткового мозку при вживанні в їжу) і сліди порізів на кістках, які залишаються при розбиранні туш. Спочатку подається огляд тварин, а потім — загальна характеристика тваринництва і полювання.

Бик свійський. Цей вид серед остеологічних матеріалів з Пастирського городища за кількістю кісток займав перше місце, а за числом особин — друге, поступаючись свині свійській (табл. 1). Через малу вибірку та значну роздробленість кісток неможливо відповісти на питання, рогата чи комола порода розводилася мешканцями цього городища. Враховуючи знахідку фрагменту рогового стрижня (табл. 1), можна припустити, що рогата. Відомо, що розведення рогатих порід було властиве давньоруським поселенням і городищам, розташованим у Середньому Подніпров'ї. Це Монастирок¹, Іван, Чучин, Комарівка, Старокіївська гора². У той же час, відомі пункти, де розводилися і комолі породи. Це Обухів-II³ та пам'ятки лівобережних борщевських та роменських племен⁴.

Порівнюючи розміри кісток бика з Пастирського городища (табл. 2) з аналогічними з інших давньоруських пам'яток Середнього Подніпров'я⁵, можна констатувати, що вони відрізняються. Мала вибірка не дозволяє робити остаточні висновки, але за попередніми даними слід зробити припущення, що на цих поселеннях і городищах розводили різні породи свійського бика. Отже, підтверджується думка автора⁶, що тваринництво на різних давньослов'янських та давньоруських поселеннях і городищах велося відокремлено, без контактів навіть з поряд розташованими поселеннями і городищами. Можливо, таке явище можна пояснити належністю цих поселень і городиць різним давньослов'янським племенам, з яких складалася Київська Русь.

Те, що в їжу вживалися тварини віком старше одного року (табл. 1), свідчить про гарну кормову базу тваринництва, основу якої становили спеціально заготовлені на зимовий період корми.

Вівця свійська. Кістки цього виду нечисленні (табл. 1). Але причина в труднощах визначення дрібної рогатої худоби, оскільки за загальною кількістю кісток ця група тварин займає в остеологічних матеріалах з Пастирського городища третє місце серед свійських тварин. Розміри кісток овець з Пастирського городища (табл. 2) практично не відрізняються від аналогічних з Монастирка⁷ та городиць Середнього Подніпров'я⁸. Але через малу вибірку остаточні висновки робити ще рано.

Загалом тварини мали невеликі розміри, на що вказує і висота в холці, розріхована за коефіцієнтами Д. Хаака і В. Й. Цалкіна⁹ (табл. 2).

Коза свійська. За кількістю кісток цей вид займає останнє місце серед свійських тварин на Пастирському городищі (табл. 1). Тварини мали невеликі розміри (табл. 2).

Свиня свійська. Цей вид в остеологічних матеріалах з Пастирського городища за кількістю кісток займав друге, а за числом особин — перше місце серед свійських тварин (табл. 1). Оскільки в їжу вживались здебільшого молоді та націвдорослі тварини, можна казати про м'ясний напрямок у свинарстві на цьому городищі. Через це кісток, які можна було виміряти, виявилось дуже мало (табл. 2). І все ж іх розміри свідчать, що свині з Пастирського городища майже не відрізнялися від свиней з давньоруських пам'яток Середнього Подніпров'я¹⁰. Проте мала вибірка не дозволяє робити остаточні висновки. При зростанні вибірки зменшується значення помилки середнього арифметичного. І тоді можуть бути виявлені деякі відмінності.

Кінь свійський. Кістки цього виду в остеологічних матеріалах з Пастирського городища були нечисленними (табл. 1). Вимірюти вдалося лише кілька з них (табл. 3), тому робити будь-які висновки поки що неможливо.

Слід зазначити, що за остеологічними матеріалами важко робити висновки про роль коня в господарстві. Кісткові рештки дають уявлення тільки про значення тварин у м'ясному харчуванні населення. Звичайно, чим більше було тих чи інших тварин, тим більше саме їх вживали у їжу. Але якщо кінь стає тяговою твариною, його починають берегти і в їжу не використовують. Адже виростити і утримувати коня складніше, ніж велику та дрібну рогату худобу чи свиню. Отже, мала кількість кісток від коней в остеологічних матеріалах зі стародавніх поселень і городищ свідчить лише про його незначну участь у м'ясному харчуванні населення, але не про його роль у господарстві в цілому.

Собака свійський. Цей вид в остеологічних матеріалах з Пастирського городища був нечисленним (табл. 1). Розміри небагатьох кісток, які вдалося вимірюти, наведені в табл. 3. Собак, можливо, в їжу не вживали. Цим і пояснюється невелика кількість їх кісток серед кісткових решток, тобто кухонних залишків. Судячи з розмірів кісток, собаки були невеликими.

Кабан. Цей вид був звичайною мисливською здобиччю у давньоруських племен Середнього Подніпров'я¹¹ та стародавніх слов'ян¹². Оскільки чисельність кабанів у ті часи була значною, поодинокі знахідки їх кісток на Пастирському городищі (табл. 1) свідчать про незначну роль мисливства в господарстві місцевого населення.

Кабани дуже невибагливі до місць свого мешкання. Тому робити за знахідками їх кісток висновки про оточуюче середовище неможливо. Незначна вибірка, через що вдалося поміряти лише одну кістку (табл. 3), не дозволяє охарактеризувати цей вид у повному обсязі.

Козуля звичайна. Оскільки козуля є типовим лісовим мешканцем, що дотримується світлих лісів з розвиненим підліском¹³, наявність її кісток на Пастирському городищі свідчить про значні лісові масиви поблизу нього.

Знайдено лише одну кістку — таранну (табл. 1 і 3). Тому охарактеризувати цей вид у повному обсязі поки що неможливо.

Тур, або первісний бик. Цей вид був бажаною мисливською здобиччю, оскільки тварина давала багато м'яса, міцну шкіру, кістки та сухожилия для господарських потреб. Незначна кількість кісток тура на Пастирському городищі може свідчити просто про слабо розвинене мисливство на ньому (табл. 1). Через невелику вибірку (табл. 3) дати характеристику цьому виду поки що неможливо.

Отже, остеологічні матеріали з Пастирського городища свідчать, що основу м'ясного харчування його населення складали свійські тварини, переважно свиня та велика рогата худоба (табл. 1). За числом особин свині становили 31% від загальної кількості свійських тварин, велика рогата худоба — 28%, а дрібна — 26%. На коня припадало 9% і на собаку — 6%. Проте, якщо брати вихід м'яса з однієї особини, частка овець і кіз у м'ясному харчуванні буде незрівнянно нижча, ніж свиней та великої рогатої худоби.

Співвідношення між свійськими тваринами на Пастирському городищі практично не має аналогів серед досліджених на даний час давньоруських пам'яток Середнього Подніпров'я. Лише в Комарівці, як і на Пастирському, переважала свиня, але відсоток дрібної рогатої худоби був удвічі меншим, ніж на Пастирському. На решті пам'яток переважала велика рогата худоба, свиня була на другому місці, на третьому — дрібна рогата худоба¹⁴. Звичайно, незначна вибірка з Пастирського городища (всього кілька сотень кісток) не дозволяє ро-

бити надійні висновки, але складається враження, що тваринництво на ньому не мало аналогій серед давньоруських пам'яток Середнього Подніпров'я (перевага свинарства і великий відсоток овець та кіз).

Мисливство відігравало незначну роль у господарстві населення Пастирського городища (табл. 1). Дики ссавці за числом особин становили лише 6%. Близькі показники були на Чучині та Івані, на решті давньоруських пам'яток відсоток диких ссавців був на порядоквищим — 15—29%¹⁶. Можливо, ці розбіжності були викликані як умовами оточуючого середовища, так і особливостями господарства того чи іншого поселення чи городища.

Остеологічні матеріали з поселень і городиць, які складаються практично лише з кухонних решток, не дають можливості визначити, м'ясний чи хутровий напрямок переважав у полюванні їх мешканців. Справа в тому, що шкури з хутрових звірів треба знімати одразу після здобуття, інакше псуться хутро. Кістки цих тварин лишаються на місці полювання і на поселення можуть потрапити лише тоді, коли м'ясо здобутого звіра може вживатися людьми, як, наприклад, бобра чи зайця. Але більшість хутрових звірів (куници, ласки, тхори, білки тощо) в йому не йдуть. Тому кістки від них потрапити на поселення можуть лише випадково. В той же час, при здобутті м'ясного звіра (кабана, козулі, тура) на поселення потрапляла або вся туша (звичайно, разом із кістками), або якась її частина. Отже, саме кістки від м'ясних звірів будуть мати значно вищий відсоток у кухонних рештах порівняно з хутровими. Виходячи з цього, для Пастирського городища можна констатувати «м'ясний» напрямок у полюванні. А от чи був там хутровий, невідомо.

Невелика вибірка ставить значні труднощі в спробі описати оточуюче середовище навколо Пастирського городища під час його існування. Можна припустити наявність широколистих лісів, зокрема дубових, де мешкали кабани, козулі, тури і де відгодовувалися влітку свійські свині. Очевидно, були і більш менш відкриті місця для випасу овець. Отже, маємо набір тварин лісостепового ландшафту. Детальніше це питання висвітлити неможливо через брак відповідних даних.

Таким чином, можна констатувати для Пастирського городища розвинене тваринництво з хорошою кормовою базою і незначну роль мисливства в господарстві населення.

Таблиця 1. Перелік знахідок кісток ссавців з Пастирського городища VII—VIII ст. н. е. (1990—1993, 1995, 1997 pp.)

Ознака	Бик свійський	Вівця свійська	Коза свійська	Вівця та коза	Свиня свійська	Кінь свійський	Собака свійський	Кабан	Козуля звичайна	Тур
I. Частина скелета										
Рогові стрижні самців		3								
Рогові стрижні самок	1		1							
Мозкові частини черепа	15			11	9					
Лицеві частини черепа	4			10	7					
Зуби верхні	8			20	11	6				
Нижні щелепи	14			16	21		3			
Зуби нижні	9			14	7	5	1	2		
Хребці	58			19	16			8		
Ребра	41			15	18			1		
Лопатка	22	1		2	9					
Плечові	12(2)	5	2	13(2)	15(2)	1	5			
Променево-ліктіві	22(4)	3	1	4	14(1)		2			4
П'ясткові	7(1)	1		1	3(1)					
Тазові	15			4	15	2				
Стегнові	14(3)	1		4(3)	8(6)		3(1)			

Ознака	Бик свійський	Вівця свійська	Коза свійська	Вівця та кота	Свиня свійська	Кінь свійський	Собака свійський	Кабан	Козуля звичайна	Тур
Великогомілкові	7(2)	1		3(1)	10(4)	3	3	1		
Таранні	8			1	3	1			1	
П'яткові	4(2)	1(1)			5(1)		1			
Центральні	2									
Наколінки	1									
Грифельні						2		2		
Інші суглобові	11					2				3
Плеснові	11(1)	3(1)		4	2	1				
Метаподії	3(3)			1(1)		1	8			
I фаланга	11(4)			4(1)	2	2				
II фаланга	5(2)					3				1
III фаланга	6			2						1
Разом**	311	19	4	148	175	29	35	3	1	9
II. Число особин										
Молоді	8				5	8	1	2		
Напівдорослі	2	2			1	5				
Дорослі	9	6	3	1	8	5	2	2	1	1
Разом	19	8	3	7	21	6	4	2	1	1
III. Стан зубного ряду нижніх шелеп										
M ₁ ще немас					4					
M ₂ ще немас	2			2						
M ₃ ще немас				2	6					
M ₃ прорізується				1	4					
M ₃ є	2			6	2					
Всі постійні	2				1		2			
Разом	6			11	13		2			

* В дужках тут і далі наведено кількість кісток, у яких ще не приросли епіфізи (від молодих та напівдорослих тварин).

** Крім того, знайдено 1 кістку від курки свійської, 8 кісток від інших птахів, не визначено 284 фрагменти.

Таблиця 2. Мінливість кісток ссавців з Пастирського городища.

Ознака (мм, %, абсолютні величини)	Бик	Вівця	Коза	Свиня
1. Обхват біля основи рогового стрижня самця		2 (123—145) 134,0*		
2. Великий діаметр біля основи його		2 (44—50) 47,0		
3. Малий діаметр біля основи його	2 (30—39,5) 34,75			
4. Відношення 3 до 2		2 (68—79) 73,5		
5. Альвеолярна довжина P ₁ -P ₄				1 (—) 41,50
6. Довжина M ³	1 (—) 29,50			
7. Ширина M ³	1 (—) 17,50			
8. Альвеолярна довжина P ₁ -P ₄ нижньої щелепи				1 (—) 46,50
9. Альвеолярна довжина P ₂ -P ₄ ii	2 (47—47) 47,00			2 (33—34) 33,50

Ознака (мм, %, абсолютні величини)	Бик	Вівця	Коза	Свиня
10. Альвеолярна довжина M_1 - M_3 її	1 (—) 88,50			
11. Довжина M_3	2 (36,5—37,5) 37,00			1 (—) 30,00
12. Ширина M_3	2 (14,5—14,5) 14,50			1 (—) 15,00
13. Повна довжина атланта	1 (—) 71,50			1 (—) 45,00
14. Повна ширина атланта				1 (—) 73,00
15. Довжина центральної дуги його	1 (—) 30,00			
16. Ширина біля передньої суглобової поверхні спистрофес	1 (—) 81,00			
17. Ширина нижнього кінця лопатки	1 (—) 63,50			4 (30,5—34) 32,25±0,94
18. Великий діаметр суглобової западини її	1 (—) 53,50	1 (—) 28,50		4 (27,5—30) 28,88±0,75
19. Малий діаметр її	4 (37—42,5) 39,75±2,36	1 (—) 22,00		6 (21—24) 22,83±0,75
20. Віддаль від гребеня до суглобової западини її		1 (—) 25,50		
21. Ширина шийки її				6 (20—23) 21,50±0,45
22. Відношення 19 до 17	1 (—) 66,00			4 (69—74) 71,38±1,49
23. Відношення 19 до 18	1 (—) 78,50	1 (—) 77,00		4 (79—80,5) 79,75±0,47
24. Відношення 20 до 21		1 (—) 1,11		
25. Повна довжина плечової		1 (—) 160,00		
26. Фізіологічна довжина її		1 (—) 148,00		
27. Ширина верхнього кінця її		1 (—) 43,00		
28. Ширина diafizu її		1 (—) 18,00		
29. Ширина нижнього кінця її	3 (65—74) 68,83	5 (29—33,5) 32,30±1,03	1 (—) 35,00	3 (32,5—36) 34,67
30. Ширина блоку її	3 (60—66) 63,17	5 (27—31) 30,00±1,00	1 (—) 33,00	3 (27—29) 28,17
31. Медіальний поперечник блоку її	2 (34—39,5) 37,0	5 (19—21,5) 20,50±0,47	2 (16,5—22) 19,25	4 (26—26,5) 26,13±0,17
32. Поперечник жолобу блоку її	3 (25,5—28,5) 27,17	5 (14—16,5) 15,10±0,61	1 (—) 15,0	4 (16,5—18,5) 17,63±0,47
33. Відношення 27 до 25		1 (—) 27,00		
34. Відношення 28 до 25		1 (—) 11,50		
35. Відношення 29 до 25		1 (—) 21,00		
36. Відношення 30 до 25		1 (—) 19,50		
37. Відношення 31 до 30	2 (57,5—62) 59,75	5 (66—70,5) 68,40±0,94	1 (—) 66,50	3 (89,5—98) 92,83
38. Відношення 32 до 30	3 (41,5—45) 43,00	5 (47,5—53) 50,40±1,63	1 (—) 45,50	3 (58—65) 61,67
39. Ширина верхнього кінця променевої	4 (71—92) 78,38±6,08	1 (—) 31,50		1 (—) 26,50
40. Ширина верхньої суглобової поверхні її	4 (65—84,5) 72,13±5,50	1 (—) 29,50		
41. Медіальний поперечник верхньої суглобової поверхні її	4 (34,5—45) 39,13±2,76	1 (—) 16,00		1 (—) 19,50
42. Латеральний поперечник верхньої суглобової поверхні її	5 (22,5—32) 25,70±2,51	1 (—) 12,50		
43. Ширина diafizu її	2 (41,5—50) 45,75	2 (17—17) 17,00	1 (—) 17,50	2 (17,5—19,5) 18,50
44. Ширина нижнього кінця її		1 (—) 29,50	1 (—) 28,50	
45. Відношення 41 до 39				1 (—) 73,50
46. Відношення 41 до 40	3 (33,5—57,5) 55,83	1 (—) 54,00		
47. Відношення 42 до 41	3 (60—71) 64,33	1 (—) 78,00		
48. Поперечник на рівні вінцевого відростку ліктьової	2 (52,5—53,5) 53,00			1 (—) 31,50

Ознака (мм, %, абсолютні величини)	Бик	Вівця	Коза	Свиня
49. Повна довжина п'яткової (у свині — п'яткової-III)		1 (—) 128,50		1 (—) 70,50
50. Ширина верхнього кінця й	2 (54—55) 54,50	1 (—) 25,00		2 (16—16,5) 16,25
51. Поперечник верхнього кінця й	2 (33,5—34) 33,75	1 (—) 17,50		2 (16—17) 16,50
52. Ширина діафізу й	1 (—) 28,50	1 (—) 15,00		1 (—) 12,50
53. Поперечник діафізу й	1 (—) 21,00	1 (—) 10,00		
54. Ширина нижнього кінця й		1 (—) 28,50		1 (—) 16,50
55. Відношення 50 до 49		1 (—) 19,50		1 (—) 23,50
56. Відношення 52 до 49		1 (—) 11,50		1 (—) 17,50
57. Відношення 54 до 49		1 (—) 22,00		1 (—) 23,50
58. Відношення 51 до 50	2 (62—62) 62,00	1 (—) 70,00		2 (100—103) 101,50
59. Відношення 53 до 52	1 (—) 73,50	1 (—) 66,50		
60. Довжина кульшової западини таза				3 (31—33) 32,17
61. Ширина кульшової западини таза				2 (31—31) 31,00
62. Ширина нижнього кінця стегнової		1 (—) 39,00		
63. Ширина діафізу великогомілкової	1 (—) 35,00			
64. Ширина нижнього кінця й	2 (55—59) 57,00			
65. Поперечник нижнього кінця й	1 (—) 42,00	1 (—) 21,50		
66. Відношення 65 до 64	1 (—) 71,00			
67. Зовнішня довжина таранної	4 (55—64,5) 60,13±3,61			
68. Внутрішня довжина й	3 (51,5—58,5) 55,77			
69. Ширина верхнього кінця й	4 (36—43) 40,75±2,07			
70. Ширина нижнього кінця й	3 (35—40) 38,17			
71. Відношення 70 до 67	3 (62—63,5) 63,00			
72. Повна довжина п'яткової	1 (—) 129,50			
73. Ширина на рівні вінцевого відростку й	1 (—) 41,50			
74. Поперечник там же й	1 (—) 42,50			1 (—) 22,50
75. Ширина центральної	1 (—) 53,50			
76. Поперечник й	1 (—) 51,00			
77. Ширина верхнього кінця п'яснової (у свині — п'яснової-IV)	2 (46,5—48) 47,25	1 (—) 20,00		2 (14,5—15) 14,75
78. Поперечник верхнього кінця й	1 (—) 45,00	1 (—) 20,00		2 (19,5—22) 20,75
79. Ширина діафізу й	2 (27—28) 27,50	2 (11—14) 12,50		1 (—) 13,00
80. Поперечник діафізу й	1 (—) 24,00	1 (—) 10,50		1 (—) 10,00
81. Ширина нижнього кінця й	1 (—) 51,50	1 (—) 27,00		
82. Поперечник нижнього кінця й	1 (—) 29,50	1 (—) 16,50		
83. Відношення 78 до 77	1 (—) 97,00	1 (—) 100,00		2 (134,5—146,5) 140,50
84. Відношення 80 до 79	1 (—) 85,50	1 (—) 75,00		1 (—) 77,00
85. Відношення 82 до 81	1 (—) 57,50	1 (—) 61,50		
86. Індекс медіальних валіків й	1 (—) 76,50	1 (—) 63,50		
87. Індекс латеральних валіків й	1 (—) 75,00	1 (—) 64,50		
88. Повна довжина I фаланги	1 (—) 58,50			2 (32—36) 34,00
89. Довжина по середній лінії й	1 (—) 51,00			2 (28,5—32) 30,25
90. Ширина верхнього кінця й	3 (26—28) 27,17			2 (15—16,5) 15,75
91. Поперечник верхнього кінця й	2 (30—30) 30,00			2 (16,5—17) 16,75

Ознака (мм, %, абсолютні величини)	Бик	Вівця	Коза	Свиня
92. Ширінна діафізу й	3 (21—25,5) 23,33			2 (11—11,5) 11,25
93. Поперечник діафізу й	1 (—) 16,50			2 (9,5—10,5) 10,00
94. Ширінна нижнього кінця й	1 (—) 26,50			2 (13,5—14,5) 14,00
95. Поперечник нижнього кінця й	1 (—) 19,50			2 (10—10,5) 10,25
96. Відношення 90 до 88	1 (—) 44,50			2 (41,5—51,5) 46,50
97. Відношення 92 до 88	1 (—) 36,00			2 (30,5—36) 33,25
98. Відношення 94 до 98	1 (—) 45,50			2 (37,5—45,5) 41,50
99. Відношення 91 до 90	2 (109—115,5) 112,25			2 (100—113,5) 106,75
100. Відношення 93 до 92	1 (—) 78,50			2 (82,5—91) 86,75
101. Відношення 95 до 94	1 (—) 73,50			2 (69—78) 73,50
102. Повна довжина ІІ фаланги	2 (32—32,5) 33,75			1 (—) 24,00
103. Довжина по середній лінії й	2 (30—30) 30,00			1 (—) 22,00
104. Ширінна верхнього кінця й	2 (25,5—29) 27,25			1 (—) 14,00
105. Ширінна нижнього кінця й	2 (22,5—23) 22,75			1 (—) 12,50
106. Відношення 104 до 102	2 (72—90,5) 81,25			1 (—) 58,50
107. Відношення 105 до 102	2 (63,5—72) 67,75			1 (—) 52,00
108. Довжина переднього краю ІІІ фаланги	1 (—) 48,00			
109. Підошвена довжина й	1 (—) 58,00			
110. Висота й	1 (—) 32,00			
111. Відношення 110 до 108	1 (—) 72,00			
112. Висота в холці (в см)		2 (62,5—68) 65,25		

* Тут і далі наведено: кількість вимірів (межі мінливості) середнє арифметичне ± його помилка.

Таблиця 3. Мінливість кісток коня свійського, собаки свійського, кабана, козулі звичайної та тура з Пастирського городища.

Ознака (мм, %)	Кінь	Собака	Кабан	Козуля	Тур
1. Альвеолярна довжина P ₁ -M ₃ нижньої щелепи		1 (—) 71,00			
2. Альвеолярна довжина P ₁ -P ₄ її		2 (38—42,5) 40,25			
3. Альвеолярна довжина M ₁ -M ₃ її		1 (—) 33,50			
4. Довжина M ₁		2 (20—22,5) 21,25			
5. Ширінна M ₁		2 (8,5—9) 8,75			
6. Повна довжина атланта		1 (—) 38,50			
7. Повна ширінна атланта		1 (—) 77,00			
8. Ширінна блоку плечової		1 (—) 20,50			
9. Медіальний поперечник блоку її		1 (—) 18,00			

Ознака (мм, %)	Кінь	Собака	Кабан	Козуля	Тур
10. Поперечник жолобу блоку йї		1 (—) 11,50			
11. Відношення 9 до 8		1 (—) 88,00			
12. Відношення 10 до 8		1 (—) 56,00			
13. Медіальний поперечник верхньої суглобової поверхні променевої					1 (—) 63,50
14. Ширина діафізу йї		1 (—) 13,00			
15. Ширина нижнього кінця йї		1 (—) 23,00			1 (—) 104,00
16. Поперечник нижнього кінця йї		1 (—) 13,00			
17. Відношення 16 до 15		1 (—) 70,00			
18. Повна довжина стегнової		1 (—) 180,50			
19. Ширина верхнього кінця йї		1 (—) 40,00			
20. Ширина діафізу йї		1 (—) 14,50			
21. Ширина нижнього кінця йї		1 (—) 31,50			
22. Відношення 19 до 18		1 (—) 22,00			
23. Відношення 20 до 18		1 (—) 8,00			
24. Відношення 21 до 18		1 (—) 17,50			
25. Ширина діафізу великомілкової			1 (—) 25,00		
26. Ширина нижнього кінця йї	1 (—) 72,50	1 (—) 20,00	1 (—) 34,00		
27. Поперечник нижнього кінця йї	1 (—) 46,00	1 (—) 14,00	1 (—) 32,00		
28. Відношення 27 до 26	1 (—) 63,50	1 (—) 70,00	1 (—) 94,00		
29. Зовнішня довжина таранної				1 (—) 32,00	
30. Внутрішня довжина йї	1 (—) 53,00			1 (—) 30,00	
31. Ширина верхнього кінця йї				1 (—) 20,50	
32. Ширина нижнього кінця йї	1 (—) 49,00			1 (—) 19,50	
33. Відношення 32 до 29				1 (—) 61,00	
34. Відношення 32 до 30	1 (—) 92,50				
35. Повна довжина п'яткової		1 (—) 42,50			
36. Ширина на рівні вінцевого відростку йї		1 (—) 14,50			
37. Поперечник там же		1 (—) 18,50			
38. Повна довжина II фаланги (у коня — передньої)	1 (—) 46,50				1 (—) 53,50
39. Довжина по середній лінії йї	1 (—) 43,50				1 (—) 45,50
40. Ширина верхнього кінця йї					1 (—) 44,50
41. Поперечник верхнього кінця йї	1 (—) 32,00				
42. Ширина діафізу йї	1 (—) 42,50				
43. Поперечник діафізу йї	1 (—) 22,50				

Ознака (мм, %)	Кінь	Собака	Кабан	Козуля	Тур
44. Ширина нижнього кінця ІІ					1 (—) 36,50
45. Поперечник нижнього кінця ІІ	1 (—) 28,50				
46. Відношення 40 до 38					1 (—) 83,50
47. Відношення 42 до 38	1 (—) 91,50				
48. Відношення 44 до 38					1 (—) 68,00
49. Відношення 43 до 42	1 (—) 53,00				

* Тут і далі наведено: кількість вимірів (межі мінливості) середнє арифметичне.

Примітки

¹ Белан Н. Г. Фауна городища Монастырек на Среднем Днепре // Использование методов естественных наук в археологии.— К., 1978.— С. 99.

² Тимченко Н. Г. К истории охоты и животноводства в Киевской Руси (Среднее Поднепровье).— К., 1972.— С. 68.

³ Журавлев О. П. Животноводство и охота в украинской лесостепи (I тыс. н. э.) // Комплексные методы исследования археологических источников. Материалы к конференции 21—23 ноября 1989 г.— М., 1989.— С. 11.

⁴ Цалкин В. И. Fauna из раскопок боршевских и роменских городищ // СА.— 1969.— № 4.— С. 93.

⁵ Белан Н. Г. Указ. соч.— С. 102; Тимченко Н. Г. Указ. соч.— С. 84—91.

⁶ Журавлев О. П. Указ. соч.— С. 11.

⁷ Белан Н. Г. Указ. соч.— С. 102—103.

⁸ Тимченко Н. Г. Указ. соч.— С. 99.

⁹ Журавльов О. П. Дрібна рогата худоба елліністичного періоду Ольвії // Археологія.— 1980.— № 34.— С. 98.

¹⁰ Тимченко Н. Г. Указ. соч.— С. 187.

¹¹ Там же.— С. 44—45.

¹² Белан Н. Г. До історії мисливства і тваринництва у племен Правобережної України у I тис. н. е. // Археологія.— 1977.— № 24.— С. 35—36.

¹³ Флинт В. Е., Чугунов Ю. Д., Смирин В. М. Млекопитающие СССР.— М., 1970.— С. 213.

¹⁴ Белан Н. Г. Fauna городища...— С. 99; Тимченко Н. Г. Указ. соч.— С. 148—149.

¹⁵ Тимченко Н. Г. Указ. соч.— С. 141.

¹⁶ Белан Н. Г. До історії мисливства...— С. 97.

О. П. Журавлев

ДОМАШНИЕ И ДИКИЕ МЛЕКОПИТАЮЩИЕ ИЗ ДРЕВНЕРУССКОГО ПАСТЫРСКОГО ГОРОДИЩА

В статье дана характеристика домашним и диким млекопитающим, кости которых были найдены при раскопках Пастирского городища, датируемого второй половиной VII — VIII в. н. э. Сделаны выводы о своеобразии животноводства на этом городище (преобладание домашних свиней и значительный процент мелкого рогатого скота), а также породного состава домашнего быка, которые не имели аналогов среди древнерусских памятников Среднего Поднепровья.

DOMESTIC AND WILD MAMMALS FROM ANCIENT RUS' PASTYR SETTLEMENT

The paper presents the characteristics of domestic and wild mammals, the osteological findings of which were investigated in Pastyry settlement attributed to the second half of 7th and 8th AD. The author draws inference about distinctive quality of the cattle-breeding in the settlement (predominance of domestic pigs and significant percentage of sheep and goats) and pedigree structure of domestic bull herds; the latter is unrivalled among the Ancient Rus' sites in the Middle Dnieper.

Одержано 26.04.98.

ПАЛЕОБОТАНІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ МАТЕРІАЛІВ ПАСТИРСЬКОГО ГОРОДИЩА

Г. О. Пашкевич

Зразки обвугленого зерна для палеоботанічного дослідження були відібрані О. М. Приходюком у 1991-1992 та у 1995 роках при розкопках великої споруди № 1. На думку дослідника, ця споруда, можливо, використовувалась мешканцями городища як зерносховище. Трохи раніше, у 1990 р. була зроблена спроба виявити склад культурних рослин на підставі аналізу відбитків зернівок, зафіксованих у глиняному тісті керамічних виробів. На чотирьох з десяти переглянутих фрагментах горщиців з розкопу б, кв. В-9 виявлено 6 відбитків зернівок проса.

Перше повідомлення про залишки харчових рослин на городищі подано В. П. Петровим¹. Посилання на його статтю з описом знахідки коржів з просяної муки тенер с майже в кожній праці або статті, присвячений господарській діяльності слов'янських племен. Про силу силену обвугленого зерна, знайденого при розкопках городища, неодноразово казав М. Ю. Брайчевський. Але перші проби обвугленого зерна і дійсно у всікому об'єзі зібрали О. М. Приходюк. Аналіз зразків виконано у відділі фізико-природничих методів досліджень археологічних матеріалів Інституту археології НАН України. Всього проаналізовано 26 зразків, 24 з яких відібрано під час розкопок у заповненні споруди та два зразки - з заповнень горщиців: гончарного, знайденого в 1995 році в кв. В-12, та ліпного, з квадрату П-20 (розкопки 1991 року). Об'єм зразків коливався від декількох мілілітрів до десятків літрів. Він включав обвуглені зернівки та насіння, змішані з грудками землі, вуглинками, фрагментами кераміки. Щось схоже на чорного коржа розміром 9×6,2×1 см знаходилося у зразку з кв. Н-31, відібраного на глибині 1,2—1,3 м. При розгляді під мікроскопом виявилось, що цей «корж» утворений з обвуглених зернівок проса, що спеклися лусками. Самі зернівки майже повністю вигоріли, а пустоти, що залишились, зберігають форму зернівок. В цьому ж зразку ще було 90 мл обвуглених зернівок проса (пшона) без лусок. Звичайно зернівки проса без лусок не спікаються і знаходяться в сипучому стані. Підрахунки показали, що в 10 мл міститься 1500 зернівок. Отже цей зразок складається з 135 000 зернівок пшона.

Зразки було промито у воді через сито з отвором у 0,25 мм, а та частина, що залишилась, була звільнена вручну від вуглинок та грудочок землі. З обвугленої маси, що залишилась, для аналізу відбиралась середня проба об'ємом 10 мл.

© Г. О. ПАШКЕВІЧ, 1998

Звичайно в цю пробу входили цілі обвуглені зернівки і насіння, а також їх улами-ки та вуглинки різного розміру. Після відбору цілих зернівок об'єм середньої проби становив вже менше 10 мілілітрів і мав різні показники для різних проб. У таблицях подано об'єм середньої проби і об'єм всього зразка, отриманого після промивання. Аналізувався весь об'єм середньої проби. Результати досліджень представлено в таблицях 1 та 2*. Ці дані занесено до бази даних з палеоетноботаніки ПЕБ.

Аналіз обвуглених зернівок та насіння зразків з заповнення споруди показав, що у західках представлено 12 видів культурних рослин та 10 видів бур'янів. Перевагу серед зернівок культурних рослин мали зернівки проса *Panicum miliaceum*, насіння сочевиці *Lens culinaris* та зернівки пшівчастого ячменю *Hordeum vulgare*. До складу виявлених культурних рослин входили також пшениця голозерна м'яка *Triticum aestivum s. l.* і пшениці пшівчасті - пшениця однозернянка *Triticum monococcum*, пшениця двозернянка *Triticum dicoccum*, пшениця спельта *Triticum spelta*, а також жито *Secale cereale*, овес *Avena sativa*, коноплі *Cannabis sativa* та з бобових, крім сочевиці, ще горох *Pisum sativum*. Вагомим підтвердженням існування посівів пшівчастих пшениць в околицях городища є присутність в деяких зразках поряд з зернівками ще й залишків від їх обмолоту, так званих вилочок, тобто основ колосків.

Склад бур'янів представлено в таблиці 2. Переважна більшість їх належить до сегетальних бур'янів, тобто таких, які засмічують посіви. Так, плоскуха звичайна або північне просо *Echinochloa crus-galli* та мишій сизий *Setaria glauca* — ярові однорічники, що дуже шкодять посівам проса, сильно виснажують ґрунт. Трапляються вони і в посівах інших зернових, а також біля житла, вздовж доріг. Мають ці рослини і корисні властивості. Зернівками північного проса і мишію годують домашніх тварин і птахів, у голодні роки їх вживали в їжу замість проса. Адже за поживністю крупа з них не поступається ішону. До дуже шкідливих ярих бур'янів належить гірчак берізковий *Polygonum convolvulus*. Обплітаючи стебла культурних рослин, він призводить до їх полягання, затруднює збирання врожаю. Озимі бур'яни стоколос житній *Bromus secalinus* та стоколос польовий *Bromus arvensis* засмічують переважно озимі жито та пшеницю. Лобода біла *Chenopodium album*, берізка польова *Convolvulus arvensis* трапляється в посівах усіх зернових культур, а також біля жител, на смітниках, уздовж доріг, на насовищах. Однорічник підмареник чіпкий *Galium aparine* сильно засмічує зерно. Адже одна рослина утворює до 1000 плодів. Зустрічається в посівах ярих та озимих хлібів, на городах.

В одному із зразків знайдено дві насінини бузини чорної *Sambucus nigra*. Виявлено їх серед зерна не випадково. Адже майже всі частини цього куща - кора, ягоди, квіти знаходять застосування. З ягід готують желе, варення, на Кавказі — борошняні киселі, роблять вино. Соком ягід забарвлюють вино, а запашну настоянку з квітів додають до вина або наливки. Очевидно, що використовували цю рослину і в давні часи. На території Європи насіння бузини зустрічається серед обвуглених зернівок культурних рослин, починаючи з неоліту².

Зразок, відбраний у 1995 р. в квадраті В—12 з заповнення гончарного горщика, на відміну від попередніх, зовсім не мав у своєму складі зернівок або насіння бур'янів. До того ж, цей зразок відрізняється від тих, що відбиралися у 1991—1992 роках, і складом виявлених у ньому зернівок. Основну масу (70%) в цьому зразку складають зернівки голозерної м'якої пшениці *Triticum aestivum s. l.* Пшениця пшівчаста двозернянка *Triticum dicoccum* та жито *Secale cereale* знаходиться у рівних співвідношеннях (по 11%) і їх можна вважати за домішку до основного заповнювача горщика. Значення інших зернівок — ячменю пшівчастого, пшениці спельти, вівса та гороху визначено в межах 1—4 %. Можливо, що в горщику зберігались зернівки м'якої пшениці для подальшої переробки або для посіву.

Зернівки м'якої пшениці досить добре збереглися, вони видовжено-овальної форми, мають заокруглені верхівку та основу, пряму глибоку борозенку. Результати їх вимірювань представлено в таблиці 3. Зернівки жита і пшениці двозернянки

* Обем проб у таблицях 1 та 2 подано у вигляді 10/А, де 10 — це об'єм у мл середньої проби, відібраної з об'єму А (мл) промитого зерна

теж мають характерні для цих злаків морфологічні ознаки. Розміри зернівок ішениїці двоверніянки представлено в таблиці 3.

У лінійному горицьку з квадрату II—20, глибина 1,2 м, знайденому у 1991 році, було 25 мл обувгленого проса. Більша частина зразка - це грудки із спечених разом його зернівок у пілівках. Незначна частина зернівок без пілівок (пшено) знаходиться у сипучому стані і серед них зафіксовано поодинокі зернівки та насіння бур'янів північного проса та мишлю сизого. Зернівки проса округло-ovalні, злегка видовжені, розміри їх представлено в таблиці 3, з якої видно, що середні значення довжини зернівок без пілівок дорівнюють 2,26 мм, а ширини — 1,22 мм.

Щоб скласти більш-менш правдиве уявлення про співвідношення культурних рослин, які використовувались населенням Пастирського городища, доцільно вилучити із загального складу значення зернівок проса. Перевага цієї зернової культури в знахідках з городища безперечна, але підрахувати при аналізі кількість зернівок в більшості випадків неможливо. Адже вони знайдені переважно спеченими у грудки різного розміру і форми. Грудки ці дуже крихкі і виділити з них окремі цілі зернівки майже неможливо.

На другому місці після проса — насіння сочевиці, на третьому — зернівки ячменю. Значення інших культурних рослин (пшениці голозерної та ішениці пільчастої, жита, вівса, конопель та гороху) коливаються в межах 10%.

Зернівки ячменю належать до пільчастої форми цього злаку. Вони видовжено-ovalні, з добре вираженою борозенкою, що знаходиться з черевного боку. На деяких збереглися пілівки. Розміри зернівок представлено в таблиці 3.

Насіння сочевиці можна віднести до невеликих за розмірами. Виміри 25 насінин показали, що вони мають в середньому 3,14—3,2 мм в діаметрі (табл. 3).

Звичайно сочевиця в палеоботанічних матеріалах представлена поодинокими знахідками її насінин. Найдавніші з виявлених насінин з території України належать до часів пізнього Трипілля. Потім поодинокі насінини були відмічені в матеріалах скіфських пам'яток, черняхівської, липицької та пшеворської, пеньківської (Оспівка), Лука-Райковецької (Григорівка) культур³, а згодом в матеріалах поселень та городищ давньоруського часу⁴. Масові знахідки сочевиці (в межах 2—3 десятків насінин) з'являються лише в заповненнях зернових ям поселення культури карпатських курганів Пилипи в Івано-Франківській області (кінець II — початок V ст. н. е.)⁵. Присутнє насіння сочевиці майже в усіх пробах з території грецьких міст та їх хори в Північному Причорномор'ї⁶. Але найбільші знахідки сочевиці відомі лише з середньовіччя. Понад 10 літрів обувгленого дрібного, з діаметром 3 мм, насіння сочевиці знайдено в одній з господарських будівель золотоординського міста Старий Орхей (XIV—XV ст.) на території сучасної Молдови⁷.

Сьогодні сочевиця пошиrena від Атлантичного узбережжя Іспанії і Марокко на заході до Індії на сході. У середземноморських країнах сочевиця є звичайною рослиною поряд з ішеницею та ячменем. Вона має досить низьку врожайність в порівнянні з зерновими — від 50 до 150 кг з гектару. Але завдяки великій кількості білків — близько 25 %, сочевиця є однією з найбільш корисних вирощуваних рослин і становить важливий елемент їжі, особливо селян. Тому в Індії, Пакистані, Ефіопії, країнах Середземномор'я та прилеглих до них з півночі країнах сочевицю вирощують у великий кількості. З неї готують супи, пасті, а також вживають у вигляді суміші з рисом та ішеницею.

Предком культурної сочевиці *Lens culinaris* є невелика бобова рослина *Lens orientalis*, широко розповсюджена на Близькому Сході - по всій Турції, у Сирії, Лівані, Ізраїлі, Йорданії, на півночі Іраку та на заході і півночі Ірану, а також на прилеглих до них Афганістані та Прикаспійських районах колишнього Союзу. Зустрічається вона звичайно на кам'янистих відкритих схилах та серед степових угруповань. На відміну від культурної рослини, у її дикого родича боби розкриваються зразу, як тільки дозріють, і насіння легко висипається. Можливо, що доместикація сочевиці проходила саме на Близькому Сході разом з ячменем та пільчастими ішеницями — однозерняною та двоверніянкою. Найбільш ранні знахідки невеликих насінин (від 2,5 до 3 мм в діаметрі) вже культурної сочевиці походять з землеробських поселень Близького Сходу з VII тис. до н. е. Вони завжди трапляються у суміші з культурними ішеницями та ячменем. Починаючи з

раннього неоліту, сочевиця присутня в знахідках на південному сході Європи. Поява сочевиці у знахідках на території Європи в V тис. до н. е. разом з ячменем та пшеницею, далеко від її дикого близькосхідного предка, є добрим доказом того, що культурні форми прийшли до нас з Близького Сходу⁸.

Якщо порівняти склад культурних рослин, виявлений на Пастирському городиці, з уже відомими даними для цього та більш раннього часу, то побачимо, що він має існівні особливості⁹. Так, за наслідками палеоетноботанічних досліджень матеріалів археологічних культур кінця I тис. до н. е. та початку I тис. н. е. встановлено, що серед вирощуваних в той час на території України рослин, перевага віддавалась трьом зерновим культурам — просу звичайному, пшівчастому ячменю та пшівчастій пшениці двозернянці. Можливо, що серед цього списку просо мало найбільше значення. Адже воно найчастіше зустрічається серед викопних матеріалів і в найбільшій кількості. Значення його у всіх палеоетноботанічних комплексах кінця I тис. до н. е. — початку I тис. н. е. найбільше порівняно з іншими культурними рослинами. Наприклад, в матеріалах липницької культури просо складає 48, 5%, пшеворської — 55,86 %; в усіх інших культурах вказаного періоду — понад 60%⁹. Вірогідно, що просо нарикінці I тис. до н. е. і упередовж усього I тис. н. е. було головною зерновою культурою на Правобережжі лісостепової частини України. Та й у степовій зоні України і Молдови просові віддавалась перевага. Так, серед культурних рослин Степової Скіфії в період V—IV ст. до н. е. просо відігравало важливу роль як рослина посухостійка, пшівко достигаюча, з добрими харчовими якостями¹⁰. Адже в Степу найбільш цінувалися пшениця та просо. «Цей хліб, не говоря ужо про свою величезну цінність в горгощі, єсть, як єго справедливо називають, хлеб степей... Для такого клімату, як етснії, где беззінаждне — веъщ обыкновечная, понятю, что такое растение составляет бесценное сокровище»¹¹.

Велике значення проса відмічено також у матеріалах пізньоскіфських городиць Нижнього Дніпра¹², черняхівських поселень Делакеу, Комрат, Петрені, Лепесівка¹³. У ті часи вирощувались також голозерна пшениця, жито, овес, з бобових — горох, сочевиця, чина, з технічних - коноплі, льон, зрідка — рижій. Кількість знайдених зернівок та насіння цих рослин, як правило, невелика.

Просо лишається головною або однією з головних зернових культур і в господарстві племен, що заселяли територію України в другій половині I тис. н. е. Так, серед відбитків на 1250 фрагментах кераміки поселення прапорської культури Рацкір З в Чернівецькій обл. (V—VII ст.) абсолютну перевагу мають відбитки зернівок проса — 108. Інші зернові — пшениця двозернянка, м'яка пшениця, ячмінь голозерний представлена поодинокими відбитками, як і бобові - горох та технічні культури — льон і коноплі¹⁴. Просо переважає і серед відбитків на фрагментах кераміки (досліджено 2235 фрагментів) поселення пеньківської культури Пеньківка Кіровоградської обл. (кінець IV — середина VII ст.). На другому місці - відбитки зернівок ячменю пшівчастого (23), на третьому — пшениці м'якої (9), що зафіксована майже в рівній кількості з відбитками зернівок жита (8). Таку ж перевагу має просо і серед відбитків на фрагментах кераміки тієї ж пеньківської культури поселення Кочубіївка Черкаської обл.¹⁵.

Лише нарикінці I тисячоліття н. е. цей асортимент зазнає змін. Значно зростає в його складі значення голозерної пшениці. Можливо, що в деяких місцевостях ця пшениця поєднана перше місце серед вирощуваних рослин. Так, наприклад, на поселенні типу Луки-Райковецької поблизу с. Сгадники Рівненської обл. (VIII—IX ст.) кількість зернівок голозерної пшениці досягає 78%¹⁶. Але загалом роль пшівчастих пшениць у VIII—IX ст. на території України була ще досить великою. У східній частині ареалу тієї ж Лука-Райковецької культури пшівчасті пшениці ще мають велике значення. Це підтверджується знахідкою 20 кг суміші зернівок пшівчастих пшениць — двозернянки, спельти та проміжної форми *Triticum dicoccum spelta* на поселенні Монастирськ в Черкаській обл.¹⁷. На поселенні роменської культури Новотроїцьке знайдено значну кількість зернівок ще однієї пшівчастої пшениці — снельти¹⁸. Значення пшівчастих пшениць зменшується лише в XI—XII ст., а вже з XIII ст., тобто з давньоруського часу, на зміну їм приходить пшениці голозерні¹⁹. З цього ж часу зростає і роль жита.

Західніше України ці зміни почалися раніше. Адже в багатьох країнах Європи вже в V—VI ст. голозерні пшениці та жито були головними зерновими

культурами (табл. 4). Просо мало певне значення в економіці лише племен, що жили на території Словаччини та Польщі, але не входило до складу головних зернових культур. Так, жито переважало у п'яти з семи відібраних для аналізу пробах на ранньосередньовічному городищі VII—IX ст. Любомія, що знаходиться на 8 км південніше міста Рацібож у Польщі. Інші зернові — пшениця м'яка, пшениця двозернянка, ячмінь плівчастий та овес представлені в цих пробах у невеликій кількості, і на думку К. Василікової, можливо, були лише замічувачами в посівах жита. Значення проса коливається в межах 0,6—7 %²⁰.

На території Словаччини палеоетноботанічні знахідки з іам'яток слов'янського (Slav) періоду (V—X ст.) показують збіднілій асортимент порівняно з попередніми латенським, римським та міграційним періодами. У районах з родючими ґрунтами, починаючи з I ст., зменшується значення плівчастих пшениць і поступово на зміну їм приходять пшениці голозерні. Та в деяких менш сприятливих для землеробства місцевостях (Hija-Sitno) разом з голозерними пшеницями ще досить велике значення мають посіви пшениці двозернянки. Так, в IX—XI ст. у матеріалах з Победіма та Мужла-Ченкова значення м'якої пшениці ще дуже незначне. Переважали ж у цих знахідках зернівки плівчастого ячменю та жита, доповнювали асортимент овес та просо, а серед бобових - в невеликій кількості горох та сочевиця²¹.

Матеріалів цього часу з території Південно-Східної Європи небагато. Це поселення Атен в Греції та Садовець в Болгарії (дослідження М. Хоф) і Кривина (дослідження Е. Гайналової). Згідно з отриманими цими дослідницями даними, можливо на цій території в V—X ст. серед зернових переважали жито і м'яка пшениця, а серед інших рослин були плівчастий ячмінь, просо, овес, сочевиця та чина²². На території Румунії значення жита також зростає, починаючи з IV—V ст. Воно трапляється разом з м'якою пшеницею. До складу бобових, крім гороху та бобів, входила сочевиця. Ще було знайдено кісточки винограду та жолуді. Таке ж співвідношення — переважання жита та м'якої пшениці, починаючи з римського часу, спостерігається в матеріалах з території Угорщини²³.

Зміни, що відбулися в сільськогосподарському виробництві на території Європи в середині I тис., пов'язані з використанням залізного плуга та коней, як тяглової сили при оранці, з появою фіксованої системи сівозмін. Все це привело в результаті до зростання продуктивності праці і зрештою, до збільшення кількості сільськогосподарської продукції і загального економічного підйому²⁴.

Отже, якщо порівняти дані, отримані на Пастирському городищі, з відомими для цього часу матеріалами з території України і сусідніх територій, то побачимо, що виявлений тут асортимент мав певні особливості. Так, поряд з типовим для цього часу для території України переважанням у складі таких зернових культур як просо звичайне і наявністю теж типових плівчастого ячменю та плівчастих пшениць, головним чином, пшениці двозернянки, маємо досить великі значення голозерної м'якої пшениці (якщо прийняти до уваги знахідку в горщикові) і з бобових — сочевиці. Такий склад культурних рослин характерний для поселень, що були розташовані західніше та південніше від території України.

Таблиця 1. Склад культурних рослин у пробах з Пастирського городища.

Рік	Об'єкт	Код	Латинська назва	Українська назва	Кількість	Об'єм, мл
1990	кв. В-9 денця	Pm	<i>Panicum miliaceum</i>	просо звичайне	6	
1991	кв. У-27	Hv	<i>Hordeum vulgare</i>	ячмінь плівчастий	8	9,5/350
1991	-"	Lc	<i>Lens culinaris</i>	сочевиця	140	9,5/350
1991	-"	Pm	<i>Panicum miliaceum</i>	просо звичайне	1050	9,5/350
1991	кв. К-13	Lc	<i>Lens culinaris</i>	сочевиця		20
1991	кв. П-20, горщик	Pm	<i>Panicum miliaceum</i>	просо звичайне		25
1991	кв. А-12	Hv	<i>Hordeum vulgare</i>	ячмінь плівчастий	3	4/220
1991	-"	Lc	<i>Lens culinaris</i>	сочевиця	76	4/220
1991	-"	Ps	<i>Pisum Sativum</i>	горох посівний	2	4/220

Рік	Об'єкт	Код	Латинська назва	Українська назва	Кількість	Об'єм, мл
1991	-"-	Pm	<i>Panicum miliaceum</i>	просо звичайне	379	4/220
1991	без етикетки	Hv	<i>Hordeum vulgare</i>	ячмінь плівчастий	4	10/350
1991	-"-	Lc	<i>Lens culinaris</i>	сочевиця	132	10/350
1991	-"-	Pm	<i>Panicum miliaceum</i>	просо звичайне	600	10/350
1991	-"-	Ps	<i>Pisum sativum</i>	горох посівний	3	10/350
1991	-"-	Ta	<i>Triticum aestivum s. l.</i>	пшениця м'яка	1	10/350
1991	кв. Б-12, гл. 1,2	Pm	<i>Panicum miliaceum</i>	просо звичайне	15000	100
1991	-"-	Ta	<i>Triticum aestivum s. l.</i>	пшениця м'яка	2	100
1991	кв. К-13	Hv	<i>Hordeum vulgare</i>	ячмінь плівчастий	9	10/600
1991	-"-	Lc	<i>Lens culinaris</i>	сочевиця	83	10/600
1991	-"-	Pm	<i>Panicum miliaceum</i>	просо звичайне	700	10/600
1991	-"-	Ps	<i>Pisum sativum</i>	горох посівний	6	10/600
1991	-"-	Ta	<i>Triticum aestivum s. l.</i>	пшениця м'яка	1	10/600
1991	кв. М-16	Cs	<i>Cannabis sativa</i>	коноплі посівні	26	200
1991	-"-	Hv	<i>Hordeum vulgare</i>	ячмінь плівчастий	16	200
1991	-"-	Lc	<i>Lens culinaris</i>	сочевиця	2	200
1991	кв. М-16	Pm	<i>Panicum miliaceum</i>	просо звичайне	30000	200
1991		Td	<i>Triticum dicoccum</i>	пшениця двозернянка	1	200
1991	кв. М-17	Hv	<i>Hordeum vulgare</i>	ячмінь плівчастий	2	10/50
1991	-"-	Pm	<i>Panicum miliaceum</i>	просо звичайне	1800	10/50
1991	кв. М-32, гл. 1,4	Hv	<i>Hordeum vulgare</i>	ячмінь плівчастий	15	10/50
1991	-"-	Pm	<i>Panicum miliaceum</i>	просо звичайне	750	10/50
1991	-"-	Ta	<i>Triticum aestivum s. l.</i>	пшениця м'яка	35	10/50
1991	-"-	Td	<i>Triticum dicoccum</i>	пшениця двозернянка	22	10/50
1991	-"-	Ts	<i>Triticum spelta</i>	пшениця спельта	8	10/50
1991	-"-	As	<i>Avena sativa</i>	овес посівний	1	7/200
1991	-"-	Hv	<i>Hordeum vulgare</i>	ячмінь плівчастий	9	7/200
1991	-"-	Pm	<i>Panicum miliaceum</i>	просо звичайне	607	7/200
1991	-"-	Sc	<i>Secale cereale</i>	жито посівне	1	7/200
1991	-"-	Ta	<i>Triticum aestivum s. l.</i>	пшениця м'яка	38	7/200
1991	-"-	Td	<i>Triticum dicoccum</i>	пшениця двозернянка	25	7/200
1991	-"-	Ts	<i>Triticum spelta</i>	пшениця спельта	5	7/200
1991	кв. Н-17	Pm	<i>Panicum miliaceum</i>	просо звичайне	36000	200
1991	кв. Н-31, гл. 1,2—1,3	Hv	<i>Hordeum vulgare</i>	ячмінь плівчастий	10	90
1991	-"-	Lc	<i>Lens culinaris</i>	сочевиця	1	90
1991	-"-	Pm	<i>Panicum miliaceum</i>	просо звичайне	135000	90
1991	кв. Н-31, гл. 1,3—1,4	Cs	<i>Cannabis sativa</i>	коноплі посівні	1	8/700
1991	-"-	Hv	<i>Hordeum vulgare</i>	ячмінь плівчастий	11	8/700
1991	-"-	Pm	<i>Panicum miliaceum</i>	просо звичайне	1050	8/700
1991	-"-	Ta	<i>Triticum aestivum s. l.</i>	пшениця м'яка	1	8/700
1991	-"-	Td	<i>Triticum dicoccum</i>	пшениця двозернянка	3	8/700
1991	кв. П-29, гл. 1,2—1,3	Hv	<i>Hordeum vulgare</i>	ячмінь плівчастий	5	10/50
1991	-"-	Pm	<i>Panicum miliaceum</i>	просо звичайне	1500	10/50

Рік	Об'єкт	Код	Латинська назва	Українська назва	Кількість	Об'єм, мл
1991	"	Ta	<i>Triticum aestivum s. l.</i>	пшениця м'яка	1	10/50
1991	кв. П-29, гл. 1,3	Hv	<i>Hordeum vulgare</i>	ячмінь плівчастий	4	9/50
1991	"	Lc	<i>Lens culinaris</i>	сочевиця	3	9/50
1991	"	Pm	<i>Panicum miliaceum</i>	просо звичайне	1450	9/50
1991	кв. Р-20, гл. 1,1	Hv	<i>Hordeum vulgare</i>	ячмінь плівчастий	6	10/30
1991	"	Pm	<i>Panicum miliaceum</i>	просо звичайне	1425	10/30
1991	"	Td	<i>Triticum dicoccum</i>	пшениця двозернянка	2	10/30
1991	кв. Р-20, гл. 1,2—1,4	As	<i>Avena sativa</i>	овес посівний	2	10/250
1991	"	Cs	<i>Cannabis sativa</i>	коноплі посівні	1	10/250
1991	"	Hv	<i>Hordeum vulgare</i>	ячмінь плівчастий	14	10/250
1991	"	Pm	<i>Panicum miliaceum</i>	просо звичайне	1200	10/250
1991	"	Ta	<i>Triticum aestivum s. l.</i>	пшениця м'яка	7	10/250
1991	"	Td	<i>Triticum dicoccum</i>	пшениця двозернянка	5	10/250
1991	"	Tm	<i>Triticum monococcum</i>	пшениця однозернянка	1	10/250
1991	кв. У-23	Hv	<i>Hordeum vulgare</i>	ячмінь плівчастий	50	10/125
1991	"	Lc	<i>Lens culinaris</i>	сочевиця	112	10/125
1991	"	Pm	<i>Panicum miliaceum</i>	просо звичайне	632	10/125
1991	"	Ps	<i>Pisum sativum</i>	горох посівний	2	10/125
1991	кв. У-23/2	Hv	<i>Hordeum vulgare</i>	ячмінь плівчастий	100	10/50
1991	"	Lc	<i>Lens culinaris</i>	сочевиця	481	10/50
1991	"	Pm	<i>Panicum miliaceum</i>	просо звичайне	1386	10/50
1991	"	Ps	<i>Pisum sativum</i>	горох посівний	4	10/50
1991	"	Sc	<i>Secale cereale</i>	жито посівне	1	10/50
1991	"	Ta	<i>Triticum aestivum</i>	пшениця м'яка	1	10/50
1991	"	Td	<i>Triticum dicoccum</i>	пшениця двозернянка	2	10/50
1991	кв. У-24, гл. 1,2	Hv	<i>Hordeum vulgare</i>	ячмінь плівчастий	19	9/725
1991	"	Lc	<i>Lens culinaris</i>	сочевиця	95	9/725
1991	"	Pm	<i>Panicum miliaceum</i>	просо звичайне	1050	9/725
1991	кв. У-24, гл. 1,2—1,3	Hv	<i>Hordeum vulgare</i>	ячмінь плівчастий	16	9/250
1991	"	Lc	<i>Lens culinaris</i>	сочевиця	194	9/250
1991	"	Pm	<i>Panicum miliaceum</i>	просо звичайне	1050	9/250
1991	"	Ps	<i>Pisum sativum</i>	горох посівний	3	9/250
1991	"	Ta	<i>Triticum aestivum s. l.</i>	пшениця м'яка	3	9/250
1991	кв. У-24, гл. 1,3	Cs	<i>Cannabis sativa</i>	коноплі посівні	1	4/675
1991	"	Hv	<i>Hordeum vulgare</i>	ячмінь плівчастий	11	4/675
1991	"	Lc	<i>Lens culinaris</i>	сочевиця	164	4/675
1991	"	Pm	<i>Panicum miliaceum</i>	просо звичайне	222	4/675
1991	p. 6, кв. 12- A	Hv	<i>Hordeum vulgare</i>	ячмінь плівчастий	3	4/220
1991	"	Lc	<i>Lens culinaris</i>	сочевиця	76	4/220
1991	"	Pm	<i>Panicum miliaceum</i>	просо звичайне	379	4/220
1991	"	Ps	<i>Pisum sativum</i>	горох посівний	2	4/220
1991	сп-1	Hv	<i>Hordeum vulgare</i>	ячмінь плівчастий	3	10/600

Рік	Об'єкт	Код	Латинська назва	Українська назва	Кількість	Об'єм, мл
1991	"	Pm	<i>Panicum miliaceum</i>	просо звичайне	1080	10/600
1991	"	Ta	<i>Triticum aestivum s. l.</i>	пшениця м'яка	1	10/600
1991	"	Td	<i>Triticum dicoccum</i>	пшениця двозернянка	2	10/600
1991	"	Ts	<i>Triticum spelta</i>	пшениця спельта	1	10/600
1995	кв. В-12, горщик	As	<i>Avena sativa</i>	овес посівний	5	7,5/350
1995	"	Hvv	<i>Hordeum vulgare</i>	ячмінь голозерний	1	7,5/350
1995	"	Ps	<i>Pisum sativum</i>	горох посівний	2	7,5/350
1995	"	Sc	<i>Secale cereale</i>	жито посівне	31	7,5/350
1995	"	Ta	<i>Triticum aestivum s. l.</i>	пшениця м'яка	190	7,5/350
1995	"	Td	<i>Triticum dicoccum</i>	пшениця двозернянка	31	7,5/350
1995	"	Ts	<i>Triticum spelta</i>	пшениця спельта	10	7,5/350

Таблиця 2. Склад бур'янів у пробах з Пастирського городища.

Рік	Об'єкт	Код	Латинська назва	Українська назва	Кількість	Об'єм, мл
1991	кв. У-27	Cha	<i>Chenopodium album</i>	лобода біла	2	9,5/350
1991	"	Rsp	<i>Rumex sp.</i>	шавель, невизначений	1	9,5/350
1991	"	Sg	<i>Setaria glauca</i>	мишій сизий	10	9,5/350
1991	"	Ga	<i>Galium aparine</i>	підмаренник чілкий	2	9,5/350
1991	кв. А-12	Rsp	<i>Rumex sp.</i>	шавель, невизначений	3	4/220
1991	"	Br	<i>Brassicaceae</i>	хрестоцвітні	2	4/220
1991	без стикетки	Ca	<i>Convolvulus arvensis</i>	берізка польова	3	10/350
1991	"	Cha	<i>Chenopodium album</i>	лобода біла	2	10/350
1991	"	Sg	<i>Setaria glauca</i>	мишій сизий	2	10/350
1991	кв. К-13	Ba	<i>Bromus arvensis</i>	стоколос польовий	1	10/600
1991	"	Ca	<i>Convolvulus arvensis</i>	берізка польова	2	10/600
1991	"	Cha	<i>Chenopodium album</i>	лобода біла	4	10/600
1991	"	Rsp	<i>Rumex sp.</i>	шавель, невизначений	2	10/600
1991	кв. М-16	Bs	<i>Bromus secalinus</i>	стоколос житній	1	200
1991	"	Pc	<i>Polygonum convolvulus</i>	гірчак березковидний	1	200
1991	кв. М-17	Bs	<i>Bromus secalinus</i>	стоколос житній	5	10/50
1991	"	Sg	<i>Setaria glauca</i>	мишій сизий	8	10/50
1991	кв. М-32, пл. 1,4	Ecg	<i>Echinochloa crusgalli</i>	плоскуха звичайна	1	10/50
1991	кв. М-32, пл. 1,6—1,7	Bs	<i>Bromus secalinus</i>	стоколос житній	1	7/200
1991	"	Ca	<i>Convolvulus arvensis</i>	берізка польова	1	7/200
1991	"	Sg	<i>Setaria glauca</i>	мишій сизий	1	7/200
1991	кв. Н-31, пл. 1,3—1,4	Ecg	<i>Echinochloa crusgalli</i>	плоскуха звичайна	10	8/700
1991	"	Sg	<i>Setaria glauca</i>	мишій сизий	4	8/700
1991	кв. П-29, пл. 1,3	Cha	<i>Chenopodium album</i>	лобода біла	1	9/50
1991	"	Ecg	<i>Echinochloa crusgalli</i>	плоскуха звичайна	1	9/50
1991	кв. П-29, пл. 1,3	Ga	<i>Galium aparine</i>	підмаренник чілкий	1	9/50
1991	кв. Р-20, пл. 1,1	Cha	<i>Chenopodium album</i>	лобода біла	1	10/30
1991	"	Ecg	<i>Echinochloa crusgalli</i>	плоскуха звичайна	2	10/30

Рік	Об'єкт	Код	Латинська назва	Українська назва	Кількість	Об'єм, мл
1991	кв. Р-20, гл. 1,2—1,4	Cha	<i>Chenopodium album</i>	лобода біла	2	10/250
1991	"	Sg	<i>Setaria glauca</i>	мишій сизий	2	10/250
1991	"	Sv	<i>Setaria viridis</i>	мишій зелений	1	10/250
1991	кв. У-23	Br	<i>Brassicaceae</i>	хрестоцвітні	8	10/125
1991	"	Cha	<i>Chenopodium album</i>	лобода біла	10	10/125
1991	"	Ecg	<i>Echinochloa crusgalli</i>	плоскуха звичайна	2	10/125
1991	"	Ga	<i>Galium aparine</i>	підмаренник чіпкий	1	10/125
1991	"	Pc	<i>Polygonum convolvulus</i>	гірчак березковидний	2	10/125
1991	"	Rsp	<i>Rumex sp.</i>	шавель, невизначений	7	10/125
1991	"	Sv	<i>Setaria viridis</i>	мишій зелений	2	10/125
1991	кв. У-23 (2-ой)	Pc	<i>Polygonum convolvulus</i>	гірчак березковидний	4	10/50
1991	"	Rsp	<i>Rumex sp.</i>	шавель, невизначений	1	10/50
1991	кв. У-24, гл. 1,2	Cha	<i>Chenopodium album</i>	лобода біла	3	9/725
1991	"	Sg	<i>Setaria glauca</i>	мишій сизий	1	9/725
1991	кв. У-24, гл. 1,2—1,3	Ecg	<i>Echinochloa crusgalli</i>	плоскуха звичайна	3	9/250
1991	р. 6, кв. 12-А	Br	<i>Brassicaceae</i>	хрестоцвітні	2	4/220
1991	"	Cha	<i>Chenopodium album</i>	лобода біла	6	4/220
1991	"	Ecg	<i>Echinochloa crusgalli</i>	плоскуха звичайна	15	4/220
1991	"	Ga	<i>Galium aparine</i>	підмаренник чіпкий	1	4/220
1991	"	Rsp	<i>Rumex sp.</i>	шавель, невизначений	3	4/220
1991	"	Sv	<i>Setaria viridis</i>	мишій зелений	20	4/220
1991	сп-1	Ca	<i>Convolvulus arvensis</i>	берізка польова	1	10/600
1991	"	Cha	<i>Chenopodium album</i>	лобода біла	6	10/600
1991	"	Ecg	<i>Echinochloa crusgalli</i>	плоскуха звичайна	29	10/600
1991	"	Ga	<i>Galium aparine</i>	підмаренник чіпкий	1	10/600
1991	"	Rsp	<i>Rumex sp.</i>	шавель, невизначений	11	10/600
1991	"	Sg	<i>Setaria glauca</i>	мишій сизий	16	10/600
1991	"	Sv	<i>Setaria viridis</i>	мишій зелений	5	10/600
1991	кв. А-12	Cha	<i>Chenopodium album</i>	лобода біла	6	4/220
1991	"	Ga	<i>Galium aparine</i>	підмаренник чіпкий	1	4/220
1991	"	Sv	<i>Setaria viridis</i>	мишій зелений	20	2/220
1991	"	Ecg	<i>Echinochloa crusgalli</i>	плоскуха звичайна	15	4/220

Таблиця 3. Розміри зернівок та насіння з Пастирського городища.

<i>Triticum aestivum s. l.</i>						<i>Triticum spelta</i>					
кількість	14			10			5				
квадрат	M-32			M-32			M-32				
глибина, (м)	1,3	мін.	макс.	серед.	1,4	мін.	макс.	серед.	мін.	макс.	серед.
довжина L	4,2	6	5,06		5,26	6,42	5,88		5	6,4	5,68
ширина В	2	3	2,44		2,26	3,24	2,66		2,42	3,2	2,8
товщина Т	1,8	2,2	2,02		1,82	3,02	2,52		1,8	2,2	2,04
індекс L/B	1,67	2,6	2,1		1,90	2,65	2,23		1,67	2,4	2,04
індекс T/B	0,67	1,1	0,84		0,66	1,17	0,963		0,63	0,85	0,73

<i>Panicum miliaceum</i>						<i>Lens culinaris</i>					
кількість	20					14					
квадрат	H-31					У-24					
глибина, (м)	1,3					1,2—1,4					
мін.		макс.	серед.			мін.	макс.	серед.	мін.	макс.	серед.
довжина L	2	2,5	2,26								
ширина В	1	1,4	1,22								
індекс L/B	1,57	2,08	1,86								
діаметр D				2,6	4	3,14			2,8	4	3,2
<i>Panicum miliaceum</i>						<i>Hordeum vulgare</i>			<i>Cannabis sativa</i>		
кількість	13					12					
квадрат	M-16					M-16					
глибина, (м)	1,3					1,3					
мін.		макс.	серед.			мін.	макс.	серед.	мін.	макс.	серед.
довжина L	2	2,8	2,18			4,82	6,44	5,81			
ширина В											
товщина Т	1	1,4	1,11			2,68	3,42	3,03			
індекс L/B	1	1,4	1,18			1,34	1,94	1,68			
індекс T/B	0,5	0,8	0,6			0,74	0,99	0,87			
<i>Triticum dicoccum</i>											
кількість	12										
квадрат	M-32										
глибина, (м)	1,3										
мін.		макс.	серед.								
довжина L	5,2	6,22	5,7								
ширина В	2	2,8	2,15								
товщина Т	1,8	2	1,92								
індекс L/B	2,14	3,11	2,67								
індекс T/B	0,64	1	0,9								

Таблиця 4. Склад культурних рослин в матеріалах пам'яток Європи.

Рослини	Регіони*							
	1	2	3	4	5	6	7	8
<i>Avena sativa</i>	□	□		□□	□	□	□	
<i>Camelina sativa</i>				□	□	□		
<i>Cannabis sativa</i>			□	□	□			
<i>Hordeum vulgare</i>	□	□	□□	□□□	□□□	□		□□□
<i>H. v. var. coeleste</i>		□					□	□
<i>Lathyrus sativus</i>	□	□				□		
<i>Lens culinaris</i>	□	□	□□	□	□	□	□	
<i>Linum usitatissimum</i>	□			□	□	□	□	
<i>Panicum miliaceum</i>	□	□	□□	□□□	□□□	□		□□□
<i>Pisum sativum</i>	□	□	□	□	□			
<i>Secale cereale</i>	□	□	□□□	□□□	□□	□		□
<i>Triticum aest. s. l.</i>		□	□□□	□□□	□□□	□		
<i>Triticum aest./durum</i>	□	□?						□□□
<i>Triticum dicoccum</i>	□	□	□	□□	□	□	□	□□
<i>Triticum monococ.</i>	□		□	□			□	
<i>Triticum spelta</i>			□	□	□			
<i>Vicia ervilia</i>	□	□?						
<i>Vicia faba minor</i>	□	□	□		□	□	□	□□□
<i>Vicia sativa</i>				□			□	

* Південно-Східна Європа: 1 — Греція, Болгарія, с. 177; 2 — Румунія — с. 214; Схід Центральної Європи: 3 — Угорщина, с. 216; 4 — Чехословаччина, с. 219; 5 — Польща, с. 225; Південно та Південно-Західна Європа: 6 — Італія, с. 248; 7 — Іспанія, с. 266; 8 — Португалія, с. 268²⁴.

Примітки

- ¹ Петров В. А. Харчові рештки з Пастірського городища // Археологія.— 1948.— Т. 2.— С. 79.
- ² Zohary D. and Hopf M. Domestication of plants in the Old World.— Clarendon press— Oxford, 1988. - Р. 197, 199, 201, 204.
- ³ Пашкевич Г. А. Палеоэтноботанические находки на территории Украины. Памятники I тыс. до н. э.—II тыс. н. э. Каталог II. Препринт.— К., 1991.— С. 11, 13.
- ⁴ Пашкевич Г. А. Палеоэтноботанические находки на территории Украины. Древняя Русь. Каталог. Препринт.— К., 1991.— С. 5, 7.
- ⁵ Пашкевич Г. А. Палеоэтноботанические находки на территории Украины. Памятники I тыс.— С. 31, 33, 34.
- ⁶ Пашкевич Г. А. Состав культурных и сорных растений из раскопок поселений сельской округи Ольвии // Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта).— К., 1990.— С. 114—119; Пашкевич Г. О. Палеоботанічні матеріали з розкопок Ольвії // Археологія.— 1995.— Т. 3.— С. 103, 104, 105, 106, 107.
- ⁷ Янушевич З. В., Бырня П. П. Из истории земледелия на территории Старого Орхея (видовой состав культурных растений) // Вопросы экономической истории Молдавии эпохи феодализма и капитализма.— Кишинев, 1972.— С. 273.
- ⁸ Zohary D. and Hopf M. Вказ. праця.— С. 85—92.
- ⁹ Пашкевич Г. А. Палеоботанические исследования в области славянской археологии // Труды V Международного Конгресса археологов-славистов. Древние славяне.— К., 1988.— Т. 4.— С. 171.
- ¹⁰ Гаврилюк Н. А., Пашкевич Г. А. Земледельческий компонент в экономике степной Скифии // Советская археология.— 1991.— Т. 2.— С. 57—59.
- ¹¹ Советов А. О системах земледелия.— СПб., 1867.— С. 94.
- ¹² Pashkevich G. A. Palaeoethnobotanical examination of archaeological sites in the Lower Dnieper region, dated to the last centuries BC and the first centuries AD // Plants and ancient man. Studies in palaeoethnobotany.— AA. Balkema/Rotterdam/Boston, 1984.— Р. 282.
- ¹³ Рикман Э. А., Янушевич З. В. Земледелие у племен Черняховской культуры // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы за 1964 год.— Кишинев.— 1966.— С. 79; Янушевич З. В. Находки культурных растений на поселении у с. Лепесовка. //Acta museorum agriculturae.— Praga, 1973.— V. 8.— п. 1.— Р. 1, 2, 4.
- ¹⁴ Пашкевич Г. А. Палеоэтноботанические находки на территории Украины. Памятники I тыс...— С. 10.
- ¹⁵ Пашкевич Г. А. Палеоэтноботанические находки на территории Украины. Памятники I тыс...— С. 11, 12.
- ¹⁶ Пашкевич Г. А. Палеоботанические исследования в области славянской...— С. 172.
- ¹⁷ Пашкевич Г. А., Янушевич З. В. Палеоботанические исследования раннеславянского слоя городища у хут. Монастырек // Использование методов естественных наук в археологии.— К., 1978.— С. 87, 88, 89.
- ¹⁸ Пашкевич Г. А. Палеоэтноботанические находки на территории Украины. Памятники I тыс...— С. 16.
- ¹⁹ Беляева С. О., Пашкевич Г. О. Зерновое господарство Середнього Подніпров'я X—XIV ст. // Археологія.— 1990.— Т. 3.— С. 45, 46.
- ²⁰ Szydlowski J., Wasylkowa K. Zboża z Grodziska Wczesnośredniowiecznego w Lubomiu, powiat Wodzisław Śląski // Folia Quaternaria.— Krakow, 1973.— S. 42, 93.
- ²¹ Hajnalova E. Súčasné poznatky z archeobotaniky na Slovensku // Acta Interdisciplinaria Archaeologica.— Nitra, 1989.— Т. 6.— С. 170, 171, 172.
- ²² Hopf M. Frühe Kulturpflanzen aus Bulgarien // Jahrbuch des Römisch-Germanischen

Zentralmuseums.— Mainz, 1973.— V. 20.— S. 37; Hajnalova E. Archäobotanische Funde aus Krivina, Bez. Ruse (Bulgarien) // Archaeo-Physica, 1979.— V. 8.— S. 86.

²³ Progress in Old World Palaeoethnobotany. A retrospective view on the occasion of 20 years of the International Work Group for Palaeoethnobotany.— A.A. Balkema/Rotterdam/Brookfield, 1991.— 214, 216.

²⁴ Progress in Old World Palaeoethnobotany. Op. cit.— 177, 214, 216, 219, 225, 248, 266, 268.

²⁵ Lange E. The development of agriculture during the first millenium A.D. // Geologiska Föreningens i Stockholm Förhandlingar.— 1975.— V. 97.— P. 123.

Г. А. Пашкевич

ПАЛЕОБОТАНИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ МАТЕРИАЛОВ ПАСТЫРСКОГО ГОРОДИЩА

В статье описаны результаты палеоэтноботанического изучения растительных остатков из различных объектов Пастирского городища. Из заполнения большого сооружения (зернохранилища?) исследовано 24 образца и еще 2 — из заполнений лепного и гончарного горшков. Объем образцов колебался от миллилитров до нескольких литров. В находках представлено 12 видов культурных растений и 10 видов сопровождавших их сорняков. Абсолютное преимущество принадлежит зерновкам проса обыкновенного *Panicum miliaceum*, на втором месте — чечевица *Lens culinaris*, на третьем — ячмень пленчатый *Hordeum vulgare*. В заполнении гончарного горшка преобладали зерновки голозерной пшеницы (70%) *Triticum aestivum s. l.* В списке культурных растений, выявленных на Пастирском городище, кроме уже перечисленных, — пленчатые пшеницы: однозернянка *Triticum monococcum*, двузернянка *Triticum dicoccum*, спельта *Triticum spelta*, рожь *Secale cereale*, овес *Avena sativa*, из бобовых еще, кроме чечевицы, горох *Pisum sativum*, из технических — конопля *Cannabis sativa*. Большая часть выявленных сорняков относится к так называемым сегетальным, то есть тем, которые засоряют посевы. Например, *Echinochloa cruss galli* — куриное просо и *Setaria glauca* — щетинник сизый являются злостными засорителями посевов проса. Костер полевой *Bromus arvensis* и костер ржаной *Bromus secalinus* засоряют, главным образом, озимые посевы голозерной пшеницы и ржи. Сопоставление с известными для этого времени материалами показывает, что на Пастирском городище выявлен своеобразный состав культурных растений, имеющий большее сходство с тем, который установлен для районов, расположенных западнее и южнее территории Украины.

G. A. Pashkevich

PALEOBOTANICAL RESEARCHES OF THE MATERIALS OF PASTYRSKE SITE.

It has described the results of palaeoetnobotanical researches of vegetation remains from different objects of Pastyrske site. It has research 24 examples from the keeping of big building and 2 examples from plastic pot and potters pot. The volume of our examples was fluctuating from some mililitre to some litre. There were 12 species of cultivated plants and 10 species of weed in our result. The seeds of *Panicum miliaceum* has got absolute mainly. The *Lens culinaris* has taken a second place and the *Hordeum vulgare* — a third. There are 70% of seeds of *Triticum aestivum s. l.* in the keeping of the potters pot. There were next cultivated plants in our list (without before plants): *Triticum monococcum*, *Triticum dicoccum*, *Triticum spelta*, *Secale cereale*, *Avena sativa*, *Pisum sativum*, *Cannabis sativa*. The biggest part of weeds were the weeds, which obstruct the crops. For example *Echinochloa cruss galli* and *Setaria glauca* are the big obstructions the crops of the millet. *Bromus arvensis* and *Bromus secalinus* are obstruct of the winter crops. The comparison of our results with other materials has got the specifical areal of the cultivated plants from Pastyrske site. This plants are likeness to others from regions in West and Shouth of Ukraine.

Одержано 26.05.98.

«Археологія», № 3, 1998 р.

СТАТТІ

ПОХОДЖЕННЯ ЛЮДСТВА: ПИТАННЯ ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ В АРХЕОЛОГІЇ ПАЛЕОЛІТУ

С. В. Смирнов

Стаття присвячена висвітленню умов підвищення професійного рівня дослідження теоретичних проблем антропогенезу в археологічній науці.

Вже давно стало тривіальним твердження про те, що успіх будь-якої справи вирішує професіоналізм її виконання. Але дуже мало говориться про те, що таке професіоналізм в історичних теоретичних дослідженнях взагалі, і зокрема в такій специфічній галузі як теорія антропогенезу. Ось чому набуває неабиякого значення питання про те, якими характеристиками має відзначатись високопрофесійне теоретичне дослідження в цій галузі і якими не формальними, а суто дослідницькими якостями має володіти її автор. Відповідь на поставлене питання не така проста, як здається на перший погляд, тим більше, що до розробки теорії антропогенезу причетна велика кількість суспільствознавчих і природничих наук, котрі значною мірою відрізняються одна від іншої. Пошук відповіді на поставлене питання набуває ваги ще й тому, що в науковій і науково-популярній літературі з питань антропогенезу висловлено велику кількість окремих думок, часто надто екстравагантних, які набагато переважають кількість наукових розробок, виконаних з дотриманням правил наукової аргументації.

Питань професіоналізму розробки теорії антропогенезу тією чи іншою мірою ми вже торкалися у попередніх працях, проте їх значення настільки велике, що вони вимагають спеціального розгляду. Щоб говорити про це, слід добре розібратись у тому, що таке теорія, які її функції та засоби побудови.

Теорія в науці — це вища форма організації наукового знання, оскільки вона включає закони різних рівнів та найзагальніші положення у вигляді принципів та постулатів. Теорія характеризується внутрішньою логічною впорядкованістю, тобто смыслою узгодженістю окремих концепцій, які входять до її складу. Теоретичне знання оперує не безпосередніми матеріальними об'єктами, а зв'язками і відношеннями між особливими ідеальними конструктами, які виступають як теоретичні об'єкти дослідження. Завдяки цьому в теорії думка рухається відносно незалежно від безпосереднього звернення до реальних об'єктів. Теорія розвивається у власному теоретичному, абстрактному змісті. Теоретична думка дає можливість переходити від одного визначення до іншого на основі використання не реально існуючих емпіричних об'єктів, а на основі власних суто теоретичних конструктів. Іншими словами, нові визначення в теорії формулюються у логічній сфері, тобто без використання чуттєвого досвіду. Відповідно до цього теоретичне знання виражається у поняттях, які не мають безпосереднього чуттєвого корелята. Ось чому безпосереднє спостереження за окремими матеріальними об'єктами не може слугувати шляхом для побудови теорії, як це буває у сфері емпіричного знання.

Побудова теорії здійснюється шляхом використання логічного методу дослідження, котрий враховує лише ті ознаки реально існуючих матеріальних

об'єктів, які мають повсюдне поширення, тобто загальне значення, і абстрагування від ознак індивідуального, локального та регіонального характеру. Логічний метод дослідження дозволяє серед найрізноманітніших ознак виявити лише ті, які присутні в усіх досліджуваних об'єктах, тобто віднайти в них типове, основне, отже закономірне. Логічний метод звільняє висновки від несуттєвого, другорядного, поверхового. Він дозволяє за численними ознаками побачити головне, котре визначає основну якість об'єктів, тобто віднайти закономірність їх розвитку. Теорія формує відправний пункт для будь-якого конкретно-історичного дослідження. Чим вище рівень абстрагування в теорії, тим більшої конкретизації вона вимагає.

Оскільки теорія враховує типове, загальне, основне, і водночас відкидає несуттєве, другорядне, поверхове, теоретичне знання завжди має схематичний характер. Воно бідніше ніж реальність. Але значення теоретичної схеми саме і полягає в тому, що вона створює смисловий каркас, на який потім нагромаджуються ознаки індивідуального, локального та регіонального значення. Без теоретичної схеми розуміння локальних чи індивідуальних проявів історичного розвитку взагалі не можливе, бо їх можна помітити лише на тлі загального. Наголошуємо на цьому тому, що в археології палеоліту чималою популярністю користуються думки, що оскільки археологічні матеріали вимальовують надзвичайно різnobарвну картину, то немає сенсу будувати загальні схеми розвитку і що слід зосередити всю увагу на відтворенні локальних відмінностей. Такі заклики означають по суті припинення будь-якого історичного пошуку, бо локальне чи регіональне не доступне розумінню, якщо воно не оцінюється з точки зору загальних закономірностей¹. У цих закликах відзеркалюється ніщо інше, як розгубленість перед труднощами теоретичної роботи, які невпинно зростають разом зі зростанням обсягів джерел.

Істинність теорій не може бути підтверджена чи спростована шляхом безпосереднього накладання теоретичних схем на реально існуючі об'єкти. Вона виявляється опосередкованим шляхом на підставі абстрактної роботи розуму. Важливою умовою існування наукової теорії є її логічна узгодженість з ширшими теоретичними системами. Ось чому вважається, що на статус теорії може претендувати лише та концепція, яка знаходить відповідне місце в теоретичних побудовах ширшого масштабу.

Найпоширенішими помилками у теоретичних дослідженнях є перенесення у цю сферу методів, які використовуються в емпіричній галузі науки. Емпірія, на відміну від теорії, має справу з реальними об'єктами. Емпірична думка розглядає всі ознаки об'єктів як рівнозначні. Через це вона не здатна відділити головне від другорядного, основного від випадкового. Емпірія будується на простому спостереженні і фіксації тих ознак, які лежать на поверхні і першими впадають у очі. Вона не вимагає абстрактної роботи розуму, сирямованої на розчленування ознак за ступенем важливості. Ось чому емпірії не під силу виявити закономірності розвитку.

В емпіричних висновках бере участь так звана логіка здорового глузду, тобто прийоми оцінки об'єктів, які люди постійно використовують у повсякденній практиці. Логіка здорового глузду сприймає лише те, що лежить на поверхні, і вважає його за головне, визначальне; те, що приховане від безпосереднього спостереження, вона не фіксує взагалі. Вона абсолютизує повсякденний людський досвід, вважає його вершиною пізнання. Наслідком цього перенесення логіки здорового глузду до сфери теоретичних досліджень є спотворення теорії, воно веде до ілюзорності у висновках, тобто до видимості справжньої теоретичної діяльності.

Стосовно археологічних досліджень слід підкреслити, що логіка здорового глузду чудово виправдовує себе у сфері археологічного джерелознавства, при стратиграфічних та хронологічних штудіях. Вона добре спрацьовує при створенні предметних реконструкцій в експедиційних дослідженнях та умовах камеральної обробки матеріалу. Але вона стає на заваді, коли постає питання пошуку основних тенденцій розвитку тих чи інших складних історичних явищ. Перехід до вирішення цих питань вимагає відмови від звичаєвого досвіду і освоєння логічного методу, про який йшлося вище. Результативний досвід, нагромаджений у сфері емпіричних досліджень, незважаючи на його важливе

наукове значення, не може гарантувати успіх, коли ним підміняється власне теоретичний пошук. Професіоналізм в емпіричній галузі при перенесенні його у сферу теорії обертається тим явищем, яке одержало назву повзучого емпіризму. Він, створюючи видимість теоретичного пошуку, руйнує логічну структуру теорії, зводить теоретичне дослідження до простого спостереження і фіксації того, що лише маскує, сковані від безпосереднього спостереження, основні закономірності.

Стосовно теорії антропогенезу слід зазначити, що вона оперує не окремими матеріальними об'єктами — чи то археологічними, чи то антропологічними, чи якимись іншими. Вона розглядає людину, працю, знаряддя праці, суспільство та інші соціальні феномени не в їх конкретно-історичних проявах, а як такі, тобто в найбільш абстрактній формі. У теорії антропогенезу людина виступає в єдності усіх її соціальних та природних якостей. Найпоширенішою помилкою в археологічних дослідженнях з проблем антропогенезу є підміна цих логічних конструктів описом конкретних археологічних комплексів та окремих знахідок. Простий опис археологічних об'єктів, яким би кваліфікованим він не був, не вписується у теоретичний пошук і не може в цьому контексті вважатись професійним підходом до справи.

У попередніх працях з проблем антропогенезу ми неодноразово підкреслювали, що теорія антропогенезу не належить до суспільствознавства: вона являє собою пограничну наукову галузь, бо має показати процес становлення соціального на базі вищих досягнень біологічного. У класифікації наук теорія антропогенезу розглядається як наукова дисципліна, що перебуває на стику суспільних і природничих наук. Нема і не може бути професійного підходу до вивчення проблеми антропогенезу, якщо археолог не враховує цієї міждисциплінарної специфіки, а переносить у цю сферу науки ті методи, які він використовує в звичайній археологічній практиці. Він мусить однаковою мірою враховувати багатогранність як соціального, так і біологічного.

Якщо бути логічним до кінця, то можна зазначити, що ранній палеоліт, який припадає на антропогенез, не може, на відміну від усіх інших археологічних епох вважатись звичайним об'єктом дослідження суспільних наук. Це надзвичайно специфічний період, у якому ще продовжують діяти притаманні біологічному розвитку суттєві фактори буття — природний добір. Разом з ним формуються принципово нові соціальні фактори, яким ще треба пройти тривалий шлях розвитку, щоб усунути дію природних факторів пристосування до оточуючого довкілля і набути головного значення. За історичним значенням ранній палеоліт протистоїть не пізному палеоліту, як це видається з суттєво формальної точки зору, а всім іншим археологічним та історичним епохам. Ранній палеоліт — це становлення людини і всього того, що пов'язане з її існуванням у природі, а пізній палеоліт та всі наступні епохи — це розвиток людства на його власній сформованій у ранньому палеоліті соціальній основі. Професійний підхід до проблеми антропогенезу вимагає знання не тільки нової соціальної якості, але й старої біологічної якості, у надрах якої вона народжується. Іншими словами, дослідження проблеми антропогенезу мусить здійснюватись на міждисциплінарному рівні: саме через вивчення взаємодії біологічного і соціального можна зрозуміти механізм становлення людства. Ось чому археологічні джерела з антропогенезу мають вивчатись на підставі застосування ширшого спектру методів, ніж це робиться стосовно археологічних джерел всіх інших епох. Зрозуміло, що це вимагає від археолога, котрий став на шлях розробки теорії антропогенезу, широкої професійної підготовки, яка виходить за межі звичайних археологічних знань.

Міждисциплінарність не може бути забезпечена без філософської оцінки антропогенезу, оскільки філософія тут відіграє методологічну та інтергративну роль. Думати, як це часто трапляється в археології палеоліту та інших суміжних дисциплінах, що можна рухатись вперед лише за рахунок нагромадження нових джерел — помилка. Професіонал в теорії антропогенезу — це той, хто послідовно дотримується теоретичного рівня оцінки фактів, вміє поєднувати на єдиних філософсько-методологічних засадах досягнення різних наук, не обмежується методичним арсеналом власної науки і схильний до побудови синтетичних знань.

Завдання теорії антропогенезу --- розкрити причини, передумови, складові частини та механізм становлення людства. Професійний підхід до справи вимагає теоретично обґрунтованого усвідомлення того, що теорія антропогенезу базується на принципах праці, перехідності та цілісності.

Принцип праці випливає з визначальної ролі праці в житті людини. Якщо наука визнає, що праця як свідома і цілеспрямована предметно-практична діяльність є способом життедіяльності людини, в якому знаходять повний вияв усі її соціальні якості, то становлення людини є головним чином і перш за все становленням праці. Ця методологічна теза сформульована Ф. Енгельсом², і саме у цьому смислі його відомого афоризму «праця створила саму людину». Доводиться дивуватись з того, що наша наука про антропогенез, незважаючи на ясне цитування Ф. Енгельса, не взяла на озброєння цю абсолютно логічну думку і навіть намагалась довести, що, за Ф. Енгельсом, спочатку виникла праця, а потім під її визначальним впливом формується весь соціальний комплекс. Про причини цієї логічної аномалії ми поговоримо пізніше, а зараз слід зупинитись на принципі перехідності.

Перехідний характер антропогенезу визначається суттєвою якістю різницю між твариною і людиною, між тваринним і суспільним способом існування. Людина — біосоціальна істота, в ній головним і визначальним є соціальне. Біологічне в людині опосередковано соціальним. Без соціального біологічне в тій іностасі, в якій воно присутнє в людині, існувати не може. Біологічне є носієм вищої соціальної якості і в той же час залежить від соціального. У тварин будова тіла новою мірою відповідає її біологічній життедіяльності, у людини ж --- соціальній життедіяльності. Хоча людина має біологічну будову тіла, за основними параметрами вона є істотою суспільною.

Розуміння цих принципових якісних відмінностей між твариною та людиною веде до усвідомлення того, що такі колosalні зміни не могли з'явитись знесанько, чи впродовж короткого проміжку часу. Потрібен був великий перехідний період, в ході якого мали визріти всі ті характеристики, які визначають соціальну специфіку людини. Утвердження принципу перехідності стосовно антроногенезу — це заслуга Ф. Енгельса³. Відповідно до розуміння перехідного характеру антропогенезу, ним були введені терміни, якими він визначав перехідний характер істот. Він називав їх людиною, що формується (в німецькому оригіналі — *werdende Mensch*). Цій перехідній істоті відповідає, за його висловом, свідомість, що прояснюється. Показово, що формування мови і людської гортані розглядається ним як взаємопов'язані процеси. Разом з цим він підкреслював: висновок про те, що мова виникла з праці і разом з працею, є єдино правильним⁴. Все це разом взяте говорить про те, що Ф. Енгельс припускає наявність у період антропогенезу перехідних до справжньої людської праці форм предметної діяльності, але не закріпив це у відповідних термінах. Наголошуємо на цьому тому, що чимало дослідників, спираючись на цю обставину, схиляються до думки, що він не припускає перехідних форм життедіяльності, тобто що він не відводив для генезису праці місця в антроногенезі. Звідси — констатація того, що людське суспільство з самого початку мало цілком сформований характер і що перехідних форм від тваринного світу до людського суспільства не було. Найрельєфніше це прозвучало у висновках П. Й. Борисковського⁵.

Цілісне розуміння антропогенезу випливає з цілісного розуміння людини і суспільства. Добре відомо, що у людині соціальне і біологічне пов'язано нерозривно, і лише в теоретичній площині може розглядатись окремо одне від одного. Цілісністю відзначається людське суспільство, соціальна життедіяльність, свідомість тощо. Цілісність людини і способу її буття в природі є реалізацією системних поглядів на процеси, котрі відбуваються в природі та суспільстві. Вони вимагають розуміння того, що систему принципово неможливо розглядати як механічну суму її елементів. Система є цілісним утворенням, ієрархічним за структурою, тобто воно включає системи нижчого рівня. Якщо в результаті антроногенезу на історичну арену вийшла людина як цілісна біосоціальна істота в усіх її проявах, то процес антроногенезу міг мати тільки цілісний характер. Звідси виникає констатація, що цілісним був процес становлення праці, системи знарядь праці, свідомості, суспільних відносин тощо. Поза цілісністю теоретично відтворити усі складові антроногенезу неможливо. Цілісне розуміння антро-

погенезу розглядає становлення соціальних характеристик людини і становлення сапієнтої структури тіла людини як різні боки єдиного процесу, і це зрозуміло, бо виникнення засобів праці неможливо уявити без виникнення суб'єкта праці, котрий приводить їх у дію.

З точки зору вмотивованості цілісного розуміння антропогенезу все зрозуміло. Проте ще з минулого століття в археології палеоліту глибоко вкорінились погляди, що всі або принаймні деякі соціальні характеристики людини виникли задовго до завершення процесу формування сапієнтої структури тіла. Більшість археологів-палеолітознавців вважають, що праця, а відтак і пов'язані з нею соціальні стосунки виникли ще тоді, коли було зроблено лише перші кроки на тривалому шляху еволюції тіла викопної мавпи до людини сучасного фізичного типу *Homo sapiens*. Концепція одвічності засобів праці і самої трудової діяльності в антропогенезі набула такого поширення, що стала майже християнською, і тому перегляд цих по суті антиісторичних побудов наштовхується на різкий опір. Аргументується це наявністю вже на ранніх стадіях антропогенезу обробки каменю та виготовленням перших найдавніших штучних знарядь з нього. Ці погляди фактично відтворюють соціобіологічний та психофізіологічний дуалізм у науці, тобто давно забуті погляди про те, що в людині соціальне не залежить від біологічного, а психічне — від протікання фізіологічних процесів.

Це ставить велику низку питань, на які неможливо знайти вмотивовану відповідь. Наведемо лише кілька з них. Якщо соціальну життєдіяльність освоїв уже презінджантрон олдовайської епохи раннього палеоліту, тобто найдавніша істота періоду антропогенезу, то чому відбувалось подальше еволюційне перетворення його на шляху до *Homo sapiens*? Адже добре відомо, що будова окремого органу будь-якої живої істоти відповідає його функції, а будова всього організму — способу його життєдіяльності. Який сенс був у нарощуванні маси головного мозку та ускладненні його структури, якщо вже в цей час мала місце свідома поведінка? Для чого, з якою метою відбувалась передбудова передніх кінцівок, якщо презінджантрон повністю оволодів трудовою діяльністю?

Говорячи про методологічні підвалини теорії антропогенезу, треба ще раз підкреслити, що професіоналізм не припускає думки про те, що подальше нагромадження нових джерел саме по собі здатне призвести до об'єктивних висновків. Наукові факти самі по собі не існують, джерела, скільки б їх не було, без методологічних засобів їх оцінки нічого не вирішують. Статус наукового факту набувають лише ті дані, які інтерпретуються з точки зору цевної теоретичної концепції. Нагромадження нових археологічних матеріалів без надійного методологічного забезпечення веде лише до поглиблення логічних суперечностей. Приклад цього — та логічна невпорядкованість висновків щодо антропогенезу, котрим відзначається сучасне палеолітознавство.

Професійний підхід до вивчення антропогенезу в археології вимагає рішучої відмови від поширених уявлень про те, що розгляд археологічних матеріалів крізь призму певних теоретичних зasad є насильством над ними, підпорядкування археологічних реалій теоретичній схоластиці тощо. На ділі такі переконання ведуть до примітивного суб'єктивізму та псевдонауковості — інших наслідків не бувас.

Слід усвідомити, що основні виміри теорії антропогенезу перебувають поза її межами — у сфері соціології. Від того, як філософія і соціологія оцінюють сутність людини, співвідношення в ній соціального і біологічного, специфіку її буття в природі, залежать основні методологічні засади теорії антропогенезу. Усвідомлення цих істин вимагає освоєння певного рівня філософських і соціологічних знань. Досягти цього нелегко, бо переход від археологічної емпірії до абстрактних визначень вимагає нетрадиційних для археолога-практика творчих зусиль.

Археолог, котрий став на шлях професійного вивчення теоретичних проблем антропогенезу, мусить добре розумітись у тій неіростій ситуації, яка склалась навколо розуміння людини у різних науках. У природничих науках панує біологіч-класифікаційне розуміння людини: людина — це біологічний рід *Homo*, який входить до біологічного сімейства гомінід, тобто людських. До роду *Homo* більшість біологів-систематиків відносять кілька самостійних, різних за рівнем розвитку біологічних видів: *Homo habilis* (презінджантрон), *Homo erectus* (пітер-

кантроп та близькі до нього форми), *Homo neanderthalensis* (класичні європейські та так звані прогресивні передньоазійські неандертальці) та *Homo sapiens* (людина сучасного фізичного типу).

У біологічній систематиці використовується морфофункциональний критерій виділення окремих таксономічних одиниць. Але стосовно роду *Homo* у деяких випадках використовується також соціальний критерій, що звичайно є порушенням правил класифікації. Так, президжантрон олдовайської епохи одержав назву *Homo habilis* (людина уміла) на підставі суттєво соціальної його ознаки — переходу до виготовлення найпростіших штучних знарядь з каменю. Що ж до його біологічних морфоструктурних ознак тіла, то вони не виходять за ті межі, якими характеризуються виконані мавпи австралопітеки. Не випадково відомий радянський антрополог В. П. Якимов, постійно дотримуючись сдності критерію, відносив президжантрона до австралопітеків і не визнавав за ним біологічного статусу людини. Порушення біологічного критерію припускається деякі антропологи і при намаганні уточнити назву неандертальця. Взявши на озброєння у деяких археологів сенсаційну, але слабодоведену тезу про те, що неандертальць вже повною мірою оволодів релігійними віруваннями, вони запропонували дати йому назву *Homo sapiens neanderthalensis*, а для *Homo sapiens* — *Homo sapiens sapiens*. Усе це призвело до класифікаційної плутанини.

Філософсько-соціологічне розуміння людини базується на оцінці способу її життєдіяльності. Людиною вважається істота, факторами життєдіяльності якої виступають праця, свідомість та колективність у їх органічній сдності. Людина — це носій принципово нового, соціального способу буття в природі, суб'єкт соціального розвитку.

Різне розуміння людини у різних науках створює складні пізнавальні колізії. Для біологів, котрі дотримуються біолого-класифікаційного розуміння становлення людини, це суттєво біологічний процес походження найдавніших представників роду *Homo*. У руслі цих поглядів ведуться пошуки так званої невловимої грани між людиною та твариною, мозкового рубікону тощо. Усі інші перетворення на шляху до *Homo sapiens* біологи називають еволюцією людини. Для філософа чи соціолога становлення людини це процес виникнення суспільної істоти з притаманним їй соціальним способом життєдіяльності, тобто становлення *Homo sapiens*, бо тільки він оволодів соціальністю як цілісним способом соціального буття. Усі інші види роду *Homo*, котрі передують *Homo sapiens*, ними оцінюються як перехідні до суспільної людини форми. Слід пояснити, що ідея перехідності антропогенезу виникла в руслі філософсько-соціологічного розуміння людини. Так розумів людину Ф. Енгельс, обґрунтуючи необхідність виділення перехідного періоду в розвитку людства.

Різnobій у визначенні людини пов'язаний з двома підходами до вивчення антропогенезу. Перший з них — еволюційно-біологічний. Він намагається пояснити походження людини на основі дій біологічних закономірностей: про соціальні фактори якщо і йдеться, то без належної оцінки їх визначальної ролі. Другий підхід — соціально-трудовий. Він в основу аналізу кладе появу соціальних факторів — перш за все праці, але недостатньо враховує суть еволюційно-біологічних перетворень. Тому часто в перехідний період переносить сформовані соціальні феномени. В обох випадках спільним є те, що абсолютизується значення або біологічних, або соціальних факторів. Взаємодія їх на принципах цілісності при цьому втрачається. Ось чому існуючі у різних науках концепції антропогенезу не стикуються між собою. Суперечності, що склалися, намагався поєднати Ю. І. Семенов. Так, він вважав, що, з одного боку, тільки *Homo sapiens* є суспільною людиною, а його генетичні попередники були перехідними до неї формами, а з іншого, що вже *Homo habilis* олдовайської епохи освоїв працю і виробництво, щоправда не свідоме, а таке, що базувалось на інстинктивних реакціях. Так, взявши на озброєння сформульовану археологами концепцію одвічності знарядь праці і трудової діяльності в антропогенезі, Ю. І. Семенов припустився логічної помилки, бо виробництво є свідомим і цілеспрямованим процесом, і іншим бути не може.

Еволюційно-біологічний підхід не визнає перехідних до людини типів. Мавпи у біологічній систематизації безпосередньо змінюються родом *Homo*. Але

слід відзначити, що автор біологічної систематики К. Лінней між мавпами та *Homo sapiens* вміщував так звану людину трагладітову — істоту, наявність якої він передбачав у суто теоретичному плані, бо як еволюціоніст розумів, що без переходів фаз розвитку мавпа в суспільну людину перетворитись не могла. У руслі цих еволюційних ідей першу знахідку переходного типу Е. Дюбуа назвав пітекантропом, що перекладається з латини як мавплюдина. На жаль, ці оцінки були втрачені, коли постають питання про класифікаційну назву пітекантропа. Вводячи пітекантропа до систематики, йому дали назву *Homo erectus*, тобто людина прямоходяча.

Причина цього алогізму полягає у тих традиціях, які вже давно склались у біологічній науці. Тут існує право пріоритету відкривача на таксономічну назву зроблених ним знахідок. Коли в середині минулого століття поблизу Дюсельдорфа були знайдені кісткові залишки істоти, які дали назву *Homo neanderthalensis*, науковці вважали, що йдееться про залишки людини сучасного фізичного типу, тобто *Homo sapiens*. Примітивізм у будові тіла тоді пояснювали різними причинами — перш за все хворобою, котра спричинила аномальні відхилення в будові кісток. Про те, що неандертальець не належить до *Homo sapiens* і є її філогенетичним попередником, зрозуміло лише в першій чверті ХХ ст. — тобто понад півстоліття потому, як його було відкрито. Таким чином, в останній історичний місяць неандертальця відбулися кардинальні зміни, але, керуючись правилом пріоритету, за ним так і залишили назву *Homo*. Так склались суперечності між класифікаційною назвою неандертальця та його місцем у процесі становлення людства, і це виникло на визначні класифікаційні назви інших переходів типів, у тому числі пітекантропа. Ось чому треба розуміти, що приналежність тієї чи іншої істоти до біологічного роду *Homo* не означає наявність сформованих соціальних факторів життєдіяльності.

У межах еволюційно-біологічного підходу функціонують терміни архантроп (найдавніша людина), палеоантроп (давня людина), неоантроп (сучасна людина), якими визначаються відповідно пітекантроп, неандертальець та людина сучасного фізичного типу.

Соціально-трудовий підхід спирається на розуміння людини як суспільної істоти і тому вміщує між людиною і твариною ряд переходів типів з переходіними формами життедіяльності.

Людина за способом життедіяльності — соціальна істота, а за будовою тіла — біологічна, ось чому часто можна прочитати, що людина це біосоціальне створіння. Слід усвідомлювати, що включення людини до біологічної класифікації є до невідомої міри насильством над фактами, адже за сутністю людина — істота соціальна. Тому становлення людини є, головним чином і в першу чергу, становленням соціальних факторів її буття, а не формуванням одних лише гомінідних ознак тіла, як інколи можна прочитати в літературі.

При вивченні проблем антропогенезу неприпустимо перескачування у межах одного і того ж дослідження з одного розуміння людини до іншого, оскільки це створює складні пізнавальні колізії, які тільки породжують суперечності і жодною мірою не ведуть до істини. Для наочності зупинимось лише на кількох прикладах. Археолог Г. П. Григор'єв, розкриваючи своє бачення антропогенезу, писав, що вид людина — категорія біологічна, тому становлення його є процес біологічний⁶. Але разом з цим, відповідно до давніх традицій археології палеоліту, говорить і про знаряддя праці і про працю в епоху становлення *Homo sapiens*. У першому випадку маємо приклад суто біологічного трактування людини та ігнорування її соціальної суті, у другому — абсолютизації значення таких соціальних факторів як знаряддя праці та трудова діяльність і разом з тим ігнорування проблеми їх становлення в антропогенезі. Антронолог В. П. Алексеев у монографії з проблем антропогенезу, керуючись висновками палеоневрології, палеопсихології та глоттогенезу нише, що лише сапієнс повністю оводів логічним мисленням та людською мовою, і разом з тим наполягає на тому, що не тільки сапієнс, але і його попередники є соціальними істотами⁷. Філософ І. Л. Андреєв, перескаючи з біологічно-класифікаційного розуміння людини до філософсько-соціологічного, змалював картину, новну логічних неузгодженностей. Так, у схемі генезису праці переходний ступінь і становлення людини ним розглядається як два послідовних процеси, а не різні назви одного і того ж ці-

лісного процесу⁸. У цій схемі до перехідного періоду він відносить пітекантропів, а у тексті перехідними істотами називає також в одному місці неандертальця⁹, а в іншому — хабіліса¹⁰. За його словами, усі вони «характеризують різні полюси перехідного ступеня»¹¹. Своєрідно цей автор розуміє так зване розмавлення мавп. На його думку, «розмавлення» мавп це не процес набуття ними нових надбіологічних якостей, а суттєвий біологічний процес розвитку. У чому в такому разі полягає значення цього «розмавлення» так і не зрозуміло?

Оскільки праця є основною суспільною характеристикою людини, професійний підхід до вирішення проблем антропогенезу вимагає глибокого розуміння специфіки праці. Стигійно склалось так, що, починаючи з минулого століття, в археологічних дослідженнях з питань антропогенезу закріпилось не наукове, а суттєвое, звичаєве розуміння праці. Це певною мірою є наслідком формально-типологічного вивчення найдавніших знарядь з каменю. В археологічних виданнях і по сьогоднішній день працею вважається будь-яка технологічна діяльність, пов'язана з виготовленням та використанням знарядь-посередників. Таке розуміння праці доволі однобоке, воно враховує лише техніко-типологічні характеристики знарядь праці, які виражаються у так званих предметних ознаках (фізико-хімічні властивості, розмір, форма, характер обробки заготовки речі тощо). Це важливі ознаки, але в них не відбивається важливіша соціальна ознака праці — її здатність утворювати соціальні зв'язки між людьми.

Результатом праці є не лише матеріальні предмети для задоволення життєвих потреб і підтримання фізичного існування, але й мережа соціальних відносин. Причому соціально-утворююча функція праці, попри всю важливість технологічної функції, є головною, визначальною. Якщо технологічні характеристики знарядь праці виражаються у так званих предметних ознаках, котрі визначаються емпіричним шляхом, то характеристики, пов'язані з соціально-утворюючою функцією — в так званих системних ознаках, які не мають емпіричного прояву і визначаються логічним шляхом. Отже, перед археологом, котрий став на шлях професійного вивчення антропогенезу, постає завдання освоєння непростих для розуміння системних якостей. При нагаданні слід додати, що саме системні характеристики є найважливішими в теоретичних дослідженнях¹².

Технологічна функція у зародковому вигляді є навіть у тваринному світі, і використання деякими тваринами предметів-посередників є доказом цього. Але праця як процес створення соціальних зв'язків — це виняткове досягнення людини. Звідси стають зрозумілими принаймні дві важливі речі. По-перше, у центрі проблеми становлення праці мають знаходитись питання становлення соціально-утворюючої функції праці. По-друге, якщо працю обмежувати лише технологічною функцією, то зафіксувати в антропогенезі процес її становлення взагалі неможливо. Генезис праці в такому разі мусить бути віднесений до часу, який передував антропогенезу, що суперечить розумінню його як часу становлення праці та інших соціальних феноменів. До речі, традиційна археологія палеоліту саме так однобоко розуміє працю, і не дивно, що тут панують думки про те, що в цей час вже існувала праця в її сформованому вигляді.

Правомірність таких оцінок намагався теоретично обґрунтувати В. П. Алексєєв. Він доводив, що для нього працею є будь-яка цілеспрямована діяльність, пов'язана з використанням штучних знарядь. Всупереч сучасним поглядам на працю, він її звужує до звичайної знаряддявої діяльності¹³, і не дивно, що працю знаходить навіть у австралопітеків, які всіма оцінюються як викопні мавпи.

Обов'язковою умовою професійного підходу до вивчення генезису праці є розуміння складних механізмів створення ньою соціальних відносин. Для археолога-практика, який основний час працює безпосередньо з матеріальними знахідками, це становить неабияку складність, бо воно вимагає відмови від використання звичних для нього формально-типологічних ознак археологічного матеріалу і переходу до використання системних якостей.

Соціально-утворююча функція праці розкривається на підставі аналізу загальної структури засобів виробництва. Про це раніше ми писали не один раз, починаючи з монографії 1983 р.¹⁴. Тому тут викладемо лише основні моменти цієї теми. Відомо, що система засобів виробництва включає знаряддя праці для виготовлення знарядь і знаряддя праці для виготовлення предметів споживання

(знаряддя праці відповідно першого та другого підрозділів). Ці дві групи знарядь праці суттєво розрізняються.

Соціально-трудовий досвід, матеріалізований у знаряддях другого підрозділу, має тимчасове соціальне буття. Він існує доти, поки ці знаряддя функціонують за соціальним призначенням. У процесі використання знарядь праці другого підрозділу вміщений у них досвід переноситься на предмети споживання. Коли предмети споживання перестають існувати, разом з ними перестає існувати матеріалізований досвід, переданий їм знаряддями другого підрозділу. Ось чому соціально-трудовий досвід, матеріалізований в знаряддях, призначених для виготовлення предметів споживання, не може накопичуватись і тим самим створювати матеріальні умови для прогресу суспільного виробництва.

Соціально-трудовий досвід, матеріалізований у знаряддях праці першого підрозділу, має постійне соціальне буття. У процесі функціонування цих знарядь праці вони передають досвід частково знаряддям праці другого підрозділу, а частково знаряддям праці першого підрозділу. Про досвід, котрий передається знаряддям праці другого підрозділу, ми тільки що говорили: він безслідно зникає. Що ж до знарядь праці першого підрозділу, які задіяні у створенні нових знарядь першого підрозділу, тобто які працюють на самовідтворення, то матеріалізований у них досвід нікуди не зникає: він накопичується від одного покоління до іншого. Ось чому філософія визнає, що функціонування знарядь праці першого підрозділу є механізмом постійної акумуляції соціально-трудового досвіду людства¹⁵. Таким чином, знаряддя праці першого підрозділу виступають матеріальним показником соціально-утворюючої функції праці. Не випадково вважається, що людською працею є лише та діяльність, у якій як головний компонент присутня спеціальна діяльність по виготовленню знарядь для знарядь.

Наведені вище філософські констатациї для археолога, який працює в галузі антропогенезу, являють собою методологічну основу для оцінки археологічного матеріалу. Матеріал мусить вивчатись не лише в руслі традиційних формально-типологічних штудій, але й з точки зору становлення описаної вище системи засобів праці. При такому підході аналізуються не окремі знахідки, а вся накопичена археологією палеоліту сукупність матеріальних засобів діяльності, і в центрі уваги опиняються знаряддя для знарядь — їх виникнення по мірі вдосконалення їх структури.

Таким чином, спираючись на наведені вище принципи, можна константувати, що знаряддям праці може вражатись будь-який штучно створений інструмент ісowego функціонального призначення, якщо він є елементом двочленної системи засобів виробництва, котра, як вже відзначалось, складається з двох підрозділів.

Вивчаючи генезис засобів виробництва, слід уникати примітивного розуміння знарядь праці першого підрозділу. Нерідко в археологічному середовищі роздаються голоси, що, приміром, природна галька, яка використовувалась як відбійник для сколювання з нуклеуса заготовки, є нічо інше як знаряддя для виготовлення іншого знарядя. Це груба помилка, бо в даному разі цей відбійник спеціально не виготовлявся: він є результатом дій суто природних факторів, і лише використовувався у функції відбійника. Не може справжнім знаряддям для знарядь вважатись безформенний уламок каменю штучного походження. Знаряддя для знарядь це той інструмент, який спеціально створювався для виконання цієї важливої технологічної функції. Складніше оцінювати знаряддя універсального призначення, яких чимало трапляється у ранньопалеолітичних матеріалах. Вони також не є справжніми знаряддями для знарядь, хоча і мають пряме відношення до генезису засобів виробництва. Але про це дещо пізніше.

Вище йшлося про вивчення генезису праці як основного стрижня походження людства. Але важливі значення має також вивчення процесу становлення інших сфер людської діяльності, зокрема релігійних вірувань та художньої творчості. Але оскільки ці питання нами розглядалися у спеціальних роботах¹⁶, тут ми їх обговорювати не будемо, підкреслимо лише, що принцип цілісності і перехідності і тут має відігравати основоположну роль. Якщо враховувати те, що праця це процес свідомий і цілеспрямований, а релігійні вірування та мистецтво це різні боки суспільної свідомості, то випливає, що становлення релігійних віру-

вань та мистецтва можуть розглядатися як окремі аспекти проблеми генезису праці. З позицій цілісності зрозуміло, що формування структури тіла людини може також оцінюватися як окремий аспект становлення праці. Адже становлення праці неможливе без становлення людини як суб'єкта праці з його природними знаряддями праці — руками та високоорганізованим головним мозком. На цьому базується розуміння предметної структури праці, матеріальним субстратом якої виступають матеріальні засоби праці та структура тіла людини¹⁷.

Якщо говорити про перспективи розвитку теорії антропогенезу, то сьогодні саме від археологів залежить чи будуть досягнуті успіхи, чи ні. Адже основні логічні суперечності в існуючих поглядах на походження людства породжені археологами, які, користуючись монополією на джерела, відстоюють думку про однічність готових знарядь праці і готової праці в антропогенезі. Археологія палеоліту здобуває археологічні матеріали в експедиціях і формує таким чином джерельну базу, вона визначає функціональне призначення найдавніших знарядь і здійснює предметні реконструкції, і тому в першу чергу саме вона мусить в повному обсязі засвоїти методологічні принципи вивчення генезису праці і вийти на новий рівень оцінки накопичених нею матеріальних джерел. Стосовно теорії антропогенезу сьогодні можна сказати, що світ клином зійшовся на археології, і в цьому не буде передбачення. Якщо археологія палеоліту зуміє вийти за межі традиційного емпіризму і піднятись в оцінці археологічних матеріалів на рівень основних методологічних вимог, поєднати зусилля з зусиллями інших наук на єдиних принципах дослідження проблем, то можна сподіватись на відчутний прогрес. Отже, підвищення методологічної культури постає як одна з головних умов забезпечення успішної участі археології палеоліту в побудові теорії походження людства.

Це стикується з необхідністю позбутися поширеного у нас філософського нігілізму — ситуації, коли ігноруються філософські аспекти проблеми і використання формально-типологічних методів вивчення археологічного матеріалу оцінюється як єдина умова успішної наукової роботи, а накопичення нових матеріалів — як єдина гарантія майбутніх успіхів.

Археологія палеоліту, попри всі пізнавальні складнощі, накопичила великий обсяг джерел з доісторії людства і досягла вагомих успіхів у емпіричному їх осмисленні. Можна констатувати, що сьогодні створено необхідні передумови для виходу на новий рівень досліджень генезису праці.

Окреслимо перш за все головні вихідні позиції. Людська потреба у предметах споживання — їжі та житлі — є генетично первинною, вона увійшла в антропогенез так би мовити у готовому вигляді, адже вона існує у тваринному світі. Тому логічно думати, що потреба у знаряддях для одержання предметів споживання є генетично первинною соціальною потребою. Потреба у знаряддях для знарядь є генетично вторинною потребою людини. Вона виникла як результат антропогенезу, оскільки як ми зазначали раніше, функціонування саме цих знарядь фіксує наявність сформованої соціальності. Між часом виникнення потреби в знаряддях предметів споживання і потреби в знаряддях для виготовлення нових знарядь пролягає тривалий історичний шлях, який дорівнює антропогенезу.

Результати трасолого-експериментального вивчення ранньопалеолітичних матеріалів засвідчують, що найдавніші штучні знаряддя з каменю виготовлялись з метою задоволення елементарних життєвих потреб — перш за все у їжі. Чоппери, чоппинги, рубила, скребла та інші найдавніші інструменти слугували для полювання на тварин, розчленування туш, розбивання кісток, викопування юстивного коріння, подрібнення твердих плодів тощо. Тобто за призначенням це знаряддя для предметів споживання. Згодом деяка частина з них стала використовуватися і для загострення палок, виготовлення дерев'яних дубин та інших знарядь. Таким чином, до генетично первинної функції — бути знаряддям для предметів споживання — додається нова соціальна функція — бути одночасно також знаряддям для виготовлення знарядь. Отже, фактично йдеться про переворення знаряддя для предметів споживання в знаряддя універсального соціального призначення. Цей універсалізм є однією з характерних особливостей інвентаря ранньопалеолітичної доби. Поруч з цими універсальними знаряддями як знаряддя для знарядь у ранньому палеоліті широко використовуються необ-

роблені природні предмети та випадкові за формою уламки каменю штучного походження. Зрозуміло, що в цей час не було спеціальної діяльності з виготовлення знарядь для знарядь.

Справжні знаряддя для виготовлення знарядь явище з'являється з настанням пізньопалеолітичної доби. Калібровані віджимники, рогові випрямлячі, крем'яні різці — ось основні пізньопалеолітичні типи знарядь для виготовлення інших знарядь. Основне місце належить різцям, яких було надзвичайно багато і появя яких була тісно пов'язана з широким розвитком невідомих раніше знарядь з кістки та рогу.

Неможливо уявити, щоб справжні знаряддя для знарядь могли виникнути безпосередньо з необроблених природних предметів або з випадкових уламків штучного походження. Але трансформація універсальних ранньопалеолітичних знарядь у справжні знаряддя для знарядь видається найбільш ймовірною; здійснювалась вона шляхом відмови від використання їх у їх первинній генетичній функції — бути знаряддям для добування предметів споживання. Таким чином, виникнення справжніх знарядь для знарядь відбувалось шляхом спочатку отримання знаряддями другого підрозділу додаткової функції і фактичного перетворення їх у знаряддя універсального призначення, а потім — відмови від генетичної первинної функції і перетворення у справжні знаряддя для знарядь. Такою видається сьогодні логіка виникнення знарядь праці першого підрозділу і всієї системи засобів праці.

Праця — процес, що розвивається постійно зростаючими темпами. Від покоління до покоління в процесі функціонування засобів праці здійснюється невпинне зростання продуктивності праці — ця тенденція виступає як її основний закон. Основною матеріальною умовою дії закону постійного зростання продуктивності праці є спеціалізовані знаряддя праці, тобто знаряддя максимально пристосовані до виконання однієї технологічної функції. Йдеться про те, що лише спеціалізовані знаряддя здатні забезпечити найефективніше використання трудових зусиль. Досягти швидкого зростання продуктивності праці за рахунок використання поліфункціональних зусиль неможливо, вони можуть забезпечити лише надзвичайно повільний, стагнативний розвиток. Як свідчить історія розвитку матеріального виробництва, спектр спеціалізованих знарядь праці постійно розширюється відповідно до нових технологічних потреб людства. Невпинне розширення спектру спеціалізованих знарядь виступає як механізм забезпечення дії закону постійного зростання продуктивності праці.

З огляду на сказане процес виникнення спеціалізованих знарядь може розглядатись як один з важливих боків становлення праці, отже антропогенезу загалом. Археологічні матеріали дають надійні докази того, що у ранньому палеоліті справжніх спеціалізованих знарядь ще не було. Тут панували знаряддя, які широко використовувались для виконання різних технологічних функцій. Поява перших спорадичних спеціалізованих знарядь належить до заключної фази ранньопалеолітичної доби — до епохи мустеє. Проте, як доводять результати експериментально-трасологічних досліджень, ця спеціалізація ще не була повною. І лише у пізньому палеоліті спеціалізовані знаряддя становлять основу матеріальних засобів виробництва¹⁸.

Як бачимо, становлення як двочленної структури засобів праці, так і спеціалізованих знарядь здійснювалось в один і той же час, і цей збіг не випадковий, оскільки фактично йдеться про різні аспекти становлення трудової діяльності. Усе це збігається зі становленням *Homo sapiens*, що також цілком зрозуміло, адже походження трудової діяльності і походження її суб'єкта — суспільної людини є по суті один складний і багатограничний цілісний процес.

Таким чином, користуючись здобутками археології палеоліту вже сьогодні можна відтворити основні віхи становлення праці, хоча ця проблема до останнього часу і не була в ній сформульована належним чином. Без сумніву можна сподіватись, що, усвідомлюючи основоположне значення проблеми становлення праці для виявлення закономірностей антропогенезу, археологія палеоліту може зробити набагато більше, ніж це було зроблено до цього часу. Важливо лише не обмежуватися традиційними формально-типологічними штудіями, а засвоївши методологічні засади теорії антропогенезу, стати на шлях теоретичного осмислення археологічних джерел.

Необхідно зупинитись ще на одному аспекті професійного підходу до розробки теорії антропогенезу. Йдеться про забезпечення адекватного підходу до оцінки антропогенетичних концепцій. Якщо теорія антропогенезу будується на междисциплінарному рівні, то оцінка антропогенетичних концепцій має здійснюватись на цьому ж междисциплінарному рівні. Мононауковий підхід до оцінки результатів междисциплінарних досліджень є надто вузьким, він веде до поверховості і нерозуміння їх теоретичної суті. З точки зору тієї чи іншої окремої науки будь-яке междисциплінарне дослідження виглядає як таке, що не відповідає її уявленням, оскільки ці уявлення мало враховують або зовсім не враховують системність оцінок. Отже, як в розробці теорії антропогенезу, так і в оцінці досягнутих тут результатів має бути забезпечений один і той же підхід, що базується на єдиних методологічних засадах. Наголошуємо на цьому тому, що в науковій практиці, зокрема в археологічних дослідженнях, це ще не стало правилом, і теоретичні проблеми антропогенезу часто обговорюються на підставі вузько типологічних підходів, тобто без урахування специфіки теоретичного знання.

Підсумовуючи викладене, слід підкреслити, що в розробці теорії антропогенезу сьогодні існує складна проблемна ситуація, вихід з якої, в першу чергу, залежить від археології палеоліту. Вона мусить усвідомити основоположне значення проблеми походження праці в побудові теорії антропогенезу. Відповідно до цього слід рішуче відмовитись від антисторичних по суті побудов про одвічність праці в антропогенезі і стати на шлях послідовного вирішення питань її становлення. Професіоналізм у вирішенні цих завдань вимагає відмови від спрощеного розуміння праці, яке фактично зводить її до звичайної знаряддевої діяльності, та усвідомлення, що основна соціальна характеристика праці не стільки її технологічна, скільки соціально-утворююча функція. Необхідно добре розумітись на механізмі утворення соціальних зв'язків у процесі функціонування засобів праці. Без цього досліджувати генезис праці неможливо.

Давно склалась необхідність подолати філософський нігілізм і стати на шлях освоєння філософських аспектів теорії антропогенезу. Лише на підставі дотримання принципів перехідності та цілісності можна перебороти емпіризм і стати на шлях високопрофесійної розробки теоретичних проблем походження людства. Забезпечення цілісного розуміння антропогенезу можливо лише на междисциплінарному рівні, і це зобов'язує археологію палеоліту вжити нетрадиційних підходів до оцінки зробленого і визначення майбутніх пріоритетів. Професіоналізм неможливо забезпечити за умови, коли теоретичні питання антропогенезу вивчати спізодично, від випадку до випадку, принагідно до вирішення інших традиційних завдань палеолітознавства. Тут потрібна постійна щоденна праця, і лише за таких умов можна уникнути емпіризму і забезпечити справді теоретичний рівень досліджень.

Примітки

¹ Смирнов С. В. Нотатки з приводу однієї наукової дискусії // Археологія.— 1993.— № 4.

² Енгельс Ф. Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 20.

³ Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності та держави // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 21.— С. 28.

⁴ Енгельс Ф. Роль праці...— С. 456.

⁵ Борисковский П. И. Возникновение человеческого общества // Борисковский П. И., Григорьев Г. П. Возникновение человеческого общества. Палеолит Африки.— Л., 1977.— С. 39.

⁶ Григорьев Г. П. Палеолит Африки // Борисковский П. И., Григорьев Г. П. Указ. соч.— С. 191.

⁷ Алексеев Г. П. Становление человечества.— М., 1984.

⁸ Андреев И. Л. Происхождение человека и общества.— М., 1988.— С. 303.— Схема. 5.

⁹ Там же.— С. 283.

¹⁰ Там же.— С. 367, 368.

¹¹ Там же.— С. 392.

¹² Кузьмин В. П. Системное качество // Вопросы философии.— 1973.— № 9.

¹³ Алексеев В. П. Указ. соч.— С. 129, 134.

¹⁴ Смирнов С. В. Становление основ общественного производства (материально-технический аспект проблемы).— К., 1983.— С. 29—34.

¹⁵ Хрустов Г. Ф. Проблемы человеческого начала // Вопросы философии.— 1968.— № 6; Хрустов Г. Ф. О системе категорий экологической жизнедеятельности (в связи с проблемой антропогенеза) // Вопросы антропологии.— 1976.— Вып. 52; Батенин С. С. Человек в его истории.— М., 1976.— С. 54.

¹⁶ Смирнов С. В. Про деякі методологічні засади вивчення неандертальських поховань // Археологія.— 1990.— № 2; Смирнов С. В. Релігійність неандертальця: аргументи за і проти // Археологія.— 1997.— № 1.

¹⁷ Батенин С. С. Указ. соч.— С. 51—56.

¹⁸ Смирнов С. В. Спеціалізація знарядь як фактор антропогенезу // Археологія.— 1997.— № 3.

C. В. Смирнов

ПРОИСХОЖДЕНИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСТВА: ВОПРОСЫ ПРОФЕССИОНАЛИЗМА ИССЛЕДОВАНИЙ В АРХЕОЛОГИИ ПАЛЕОЛИТА

В разработке теории антропогенеза существует сложная проблемная ситуация, разрешение которой в первую очередь зависит от усилий археологии палеолита. Необходимо осознать основополагающую роль проблемы генезиса труда в создании теории антропогенеза. В соответствии с этим следует пересмотреть внеисторические по сути выводы об извечности готовых средств труда и готовой трудовой деятельности в антропогенезе и стать на путь последовательного решения вопросов их генезиса.

Профессионализм в решении этих задач требует отказа от упрощенного понимания труда, которое сводит его фактически к орудийной деятельности, и осознание того, что основные характеристики труда заключаются не столько в его технологической, сколько в социальнообразующей функции. Без выхода на уровень всеохватного понимания труда продвижение вперед невозможно. Чтобы освоить механизм образования социальных связей в процессе функционирования средств труда нужно преодолеть философский нигилизм и выйти на путь освоения философских аспектов проблем антропогенеза. Лишь при последовательном использовании принципов переходности и целостности можно уберечься от упрощенных подходов и обеспечить теоретический уровень осмысливания археологических материалов по доистории труда и по антропогенезу в целом. Обеспечение целостного понимания антропогенеза возможно лишь на междисциплинарном уровне, и это обязывает археологию палеолита к нетрадиционным подходам в оценке сделанного и определения перспектив на будущее.

Несмотря на недостатки в теоретическом осмысливании археологических материалов по доистории труда, эмпирические достижения археологии палеолита уже сейчас позволяют определить основные вехи этого сложного и длительного процесса.

Профессионализм в построении теории антропогенеза нельзя обеспечить при условии, если теоретические вопросы антропогенеза изучать периодически, от случая к случаю, попутно с решением тех или иных традиционных для палеолитоведения познавательных задач. Тут необходима целенаправленная и постоянная работа, и только при таких условиях можно удержаться от проявления эмпиризма и обеспечить подлинно теоретический уровень исследований.

THE ORIGIN OF THE MANKIND: ASPECTS OF PROFESSIONALISM OF ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATION OF THE PALEOLITHIC PERIOD

The solution of current complicated problem of the development of conception of anthropogenesis depends primarily on the efforts of archaeological studies of the Paleolithic period. It is necessary to understand the fundamental role of the problem of genesis of labor in the development of the conception of anthropogenesis. In this connection we need to revise the conclusions on primaevality of formed tools of production and fully developed labor activity in the process of anthropogenesis (as anti-historical in its essence) and began to solve the problem of their genesis.

In order to solve these problems we need to reject simplified understanding of labor as an ordinary making-tools of production process to realize that the principal characteristics of labor involve social-making function rather than technological one. There is no way to move forward without comprehensive of labor. In order to realize the mechanism of establishing of social relations in the process of functioning of tools of production it is necessary to overcome philosophic nihilism and began to study philosophic aspects of the problem of anthropogenesis. Only when the principles of transition and integrity are used can the simplification be evaded; these principles provide the theoretical level of comprehension of archaeological materials in the field of prehistory of labor and anthropogenesis as a whole. The comprehension requires the inter-discipline level of investigation be achieved, and thus the archaeology of Paleolithic period should use non-traditional approaches in the estimation of its achievements and development of the long-term prospective.

In spite of disadvantages in the theoretical comprehension of archaeological materials in the field of prehistory of labor, empirical achievements of the archaeology of Paleolithic period make it possible to determine the milestones of this complicated and long-term process.

Professional development of the conception of anthropogenesis never gained momentum until the researchers worked on the theoretical issues of anthropogenesis purposefully and consistently rather than occasionally or in passing to solution of some traditional problems of Paleolithic period. This is only the way we could avoid empiricism and provide true theoretical level of investigation.

Одержано 25.06.97.

ТОТЕМІСТИЧНИЙ КУЛЬТ ОЛЕНЯ. ОБРЯД

Н. Р. Михайлова

Стаття присвячена реконструкції тотемістичного культу оленя, який виникає в суспільстві мисливців на оленя і мисливців широколистих лісів і зберігається в ідеології багатьох народів до пізнього середньовіччя.

У культурі деяких народів Північної Євразії збереглися елементи тотемістичного культу оленя. Сутність цього культу полягає в шануванні священного оленя — спільногопредка людей та оленів, та культурного героя, який навчив людей полювати на оленів.

Свідчення про культ оленя є в багатьох народів, які мешкають на території, де існують популяції цієї тварини. Вивчаючи археологічні свідоцтва цього культу у віддалених один від одного регіонах, можна помітити його аналогічні про-

яви. На нашу думку, це свідчить про те, що за умов одного господарсько-культурного типу у різних народів виникають подібні елементи духовної культури. Можна говорити про наявність кількох дискретних культів оленя, що виникли в господарсько-культурних типах мисливців на оленя і розвивались за однією схемою. Ми в своїй праці об'єднаємо їх під загальною назвою «культ оленя».

Культ оленя привертає увагу багатьох дослідників. Етнографи А. Ф. Анісімов, Г. М. Василевич, А. А. Попов, Л. П. Потапов, під час своїх експедицій в Сибіру і на Далекому Сході достеменно зафіксували і проаналізували тотемістичні обряди та шаманські камлання, пов'язані з культом оленя. Але до систематичного вивчення цього культу вони не прагнули¹.

Цікавою спробою порівняльного аналізу обряду жертвоприношення оленя є стаття В. П. Петрова, де він зіставляє дані сибірських народів і давніх греків².

Археологи також нерідко звертались до цієї проблеми. О. П. Окладніков, спираючись на багаті етнографічні та археологічні матеріали, спробував створити реконструкцію культу оленя у неолітичного населення Сибіру. Надзвичайно важливу роль культу оленя в мисливському та землеробському суспільствах відзначав Б. О. Рибаков. Однак, на наш погляд, він необґрунтовано використовував тільки зображення двох самиць, чи згадки про них. Тим самим він обмежив тематику і спростив проблему³.

В. В. Чарнолуський присвятив свою книжку циклу тотемістичних міфів про Мяндашів — людей-оленів у лопарів. Зібрали чудовий фольклорний матеріал, він спробував зіставити лопарські міфи і витвори так званого Пермського звіриного стилю. Але такі аналогії видаються нам дещо формальними⁴.

Міфи про оленя згадують дослідники фольклору Г. Г. Шаповалова, Т. А. Бернштам, Є. Б. Вірсаладзе⁵.

Виходячи з наведеної історіографії, нам здається, що не можна вважати культ оленя досконально вивченим. Багато його аспектів залишились нез'ясованими. Зокрема, недослідженим залишається питання походження цього культу і його існування при зміні формаций. У своїй попередній статті ми зробили спробу реконструювати первинні прояви культу оленя, зокрема свідчення про існування інституту виконавців культових дій у суспільстві мисливців на оленя⁶.

Метою даної роботи є спроба комплексної реконструкції тотемістичних обрядів та визначення часу та обставин їх появи.

Важливими елементами культу оленя були тотемістичні міфи, які розповідали про життя людини-оленя та походження від нього людей. Безпосередньо з міфами пов'язані тотемістичні містерії, інакше кажучи обряди, що відтворювали головні події міфу, а також були спрямовані на розмноження оленів як промислових тварин. У виконанні цих обрядів брали участь усі члени общини, але головна роль належала керівникам проведення церемоній, які в подальшому набули право на монопольне спілкування з оленем-предком і прийняли назву «шаманів».

На нашу думку, реконструкція явищ первісної духовної культури можлива тільки на підставі міждисциплінарного синтезу етнографічних і археологічних джерел. За допомогою порівняльно-типологічного методу і методу пережитків ми створюємо модель явища духовної культури, використовуючи сучасні та історичні етнографічні матеріали. Застосовуючи системний аналіз, можна провести екстраполяцію в давнину.

На підставі відомих за даними етнографії елементів культу оленя можна спробувати створити приблизну модель цього культу в суспільстві мисливців на оленя. Потім визначити матеріальні прояви культу, і, зіставивши їх з археологічними джерелами, з певною часткою ймовірності стверджувати про існування такого культу в ту чи іншу історичну епоху.

Отже, етнографічними свідченнями існування культу оленя у сучасних народів є пережитки тотемістичних обрядів. Основні елементи таких обрядів це «Інтічум» — імітація акту розмноження оленів, спрямована на відтворення оленя як промислової тварини, і офірування оленя та збереження його кісток у почесному місці. Найповніше уявлення про обряди відтворення оленів можна скласти за етнографічними свідченнями тих народів, в економіці яких полюван-

ня на оленя до останнього часу відігравало суттєву роль. У нганасанів існував обряд «чистого чума», під час якого чоловіки і жінки, наслідуючи оленів, виконували еротичний танок, при цьому, жінки просили для себе плодючості, а чоловіки — запліднюючу силу. З жертвових тварин знімали шкуру з ратицями і головою і вішали на дерево⁷.

Евенкійські мисливці справляли обряд «гіркумки» (парування). Вони збирались біля своїх священих місць (скель Бугади), на яких були зображені олені чи лосі, і приносили в жертву оленів. Із хмизу виготовляли фігури оленів і розставляли їх в позах, характерних для спарювання. Шаман у вигляді самиці оленя, разом з іншими мисливцями, виконував танок еротичного характеру⁸.

Принесених у жертву оленів поїдали учасники обряду. Оленячі шкури з головами вивішувались на спеціальних шестах чи на помостах⁹.

У тібетців існували спеціально збудовані жертвовники (лабцзес), тобто груди каміння з гілками дерев або невеликі башти, де на шести вішали череп великої тібетського оленя¹⁰.

Таким чином, для народів Сибіру і Далекого Сходу характерні обряди, що включали забиття жертвового оленя, колективне поїдання його м'яса, поховання його кісток та рогів на деревах чи спеціальних підвищеннях (з метою майбутнього відродження), а також імітацію парування оленів.

У народів Північної Європи — фіннів, лонарів — збереглися виразні приклади інітічному та жертвоприношенню оленячих рогів у печерах та на деревах¹¹.

Пережитки тотемістичних містерій збереглися і в більш розвинутих народів. В осетинів існують жертвовники в печерах, де приносили в жертву биків і турів. У цих жертвниках були спеціально збудовані високі помости, на яких лежали оленячі роги. Вірогідно, що первинним для осетинів було офірування оленів, як священих тварин, кістки яких не повинні були складатись на землю (як і в сибірських народів). У подальшому оленів замінили на свійських тварин, але оленячі роги зберігали на особливу почесну місці¹² (рис. 2).

У вайнахів були середньовічні святилища з кістками тварин, на фасадах яких встановлювались оленячі роги (подібно до тібетського Лабцзе)¹³.

У хеттів існувало спеціальне свято оленів в храмі Сонця, для якого спеціально приручали оленів. У них також був ритуал, під час якого приносились жертви перед оленями¹⁴.

У фольклорі багатьох сучасних народів трапляються свідчення про офірування оленів. Дуже поширенна легенда про добровільний прихід оленя на заклання серед народів півночі Євразії — комі-пермяків, удмуртів, естонців, верхньоволзьких карелів, вепсів, росіян. За легендою, як правило, під час святкування християнських свят — Петрова дня, дня Іллі-пророка чи Різдва Богородиці, до місця ритуального жертвоприношення біля церкви приходили два олені. Одного з них вбивали, а другого відпускали на волю (можливо, щоб зберегти поголів'я). Але після того, як було вбито обидві тварини, олені перестали приходити¹⁵.

Добровільний прихід оленя на жертвоприношення відбувався на свята аграрних святах: 29 червня, 20 липня, 15 серпня, 8 вересня. У період з червня по жовтень у благородного оленя народжувались оленята, поведінка оленів змінювалась, вони ставали необсрежними і довірливими. Мисливці використовували цей час для індивідуального полювання в масі підманюванням, імітуючи голос оленя за допомогою листків¹⁶. Зацікавлений олень сам підходив до замаскованого і схованого в кущах мисливця. Вірогідно, перший вбитий у такий спосіб олень ставав жертвовним. Можливо, це й послужило основою для створення міфу про добровільний прихід оленя на офірування.

Оскільки жертвоприношення оленів припадало на час шанування святих — покровителів землеробства і родючості, можна припустити, що функції тотемічного обряду родючості оленів у землеробському суспільстві зливаються з аграрними святами, які з часом набувають християнського характеру. На місцях тотемістичних жертвовників з оленячими кістками та рогами будувались християнські храми. Відомості про такі храми є на Кавказі і в Болгарії, де оленячі жертвовники давали назви церквам і селищам¹⁷. З часом жертвоприношення реальних оленів було замінено імітаціями.

У Закарпатті про офірування оленів у Петрівку нагадує виготовлення з бринзи фігурок оленів з кільцями на шиях¹⁸. Фігурки оленів з сиру відомі також на Кавказі¹⁹.

Зображення оленів на карпатських Великодніх писанках²⁰ також може бути відгомоном уявлення про жертвоприношення і відродження олена. Олень як символ відродження має допомогти відродженню Христа. Ремінісценції описів давніх тотемістичних обрядів становлять північноросійські та українські народні ігри та пісні. Вірогідно, вони відображають весняні церемонії «відродження» оленя, як символа плодючості і охоронця молодих подружжів²¹. Одним з обрядів під час Різдвяних свят у мадьярів був маскарад, головним персонажем якого був олень. Голову оленя часто вирізали з дерева. Метою свята був захист і при-множення врожаю²².

Численні пережитки культу оленя залишились у середньовічних британців. В VI ст. християнські священики переслідували людей, які рядились оленями на Новий Рік, бо вважали цей звичай диявольським. У XVI ст. в Страффорді був відомий осінній танок оленерогих людей в оленячих шкурах²³ (нагадаємо, що осінь, точніше жовтень — листопад це час спарювання оленів).

Християнські автори відносили походження жертвоприношень оленів до античних часів. «Языческое поклонение — от еллинов и египтян. Оттуда же изъякоша елени класти требы. Артемиде рекше роди и рожаницы тауки же египтяне»²⁴. Хоча свідчення про обряди переслідування і поїдання оленя та збереження рогів і шкури відомі в давньогрецькому суспільстві²⁵, але набагато вірогідніше місцеве походження подібних обрядів.

Отже, виходячи з етнографічних даних, можна припустити, що у багатьох народів, які проживають на території поширення оленів існують ремінісценції мисливських тотемістичних обрядів, спрямованих на відтворення оленів. Це — обряди, які включали жертвоприношення оленів і поховання їхніх залишків у почесному місці — на жердинах, помостах чи деревах, або віддалених печерах. Такі жертвоприношення мали за мету споріднення із священим оленем (шляхом поїдання його м'яса) і наступне відродження вбитої тварини, яке мало бути забезпечене почесним похованням його кісток. Другу частину містерій складала імітація шлюбних танців самців та самок оленів, під час якої учасники імітативно-магічним шляхом намагались вплинути на народжуваність оленів. Місця проведення таких церемоній вважались священими місцями перебування духів.

Найповніше ці обряди збереглися в народів Півночі та Сибіру, в яких ще збереглося полювання на оленів як промисел.

У тих народів, які вже давно перейшли до відтворюючих форм господарства, і оленяче полювання втратило економічне значення, залишились елементи цих обрядів або фольклорні згадки про них.

Залишки тотемістичних обрядів у сучасній етнографії є пережитками тих часів, коли полювання на оленя було основним засобом існування людської спільноти. Взаємовідносини з тотемною твариною, як гарантам життєдайності общини, мали надзвичайно велике ідеологічне навантаження. Виконуючи тотемістичні містерії, мисливці одночасно віддавали шану жертвовному оленю, задобрювали його родичів, споріднювались з ним і забезпечували його наступне відродження. Разом з цим, вони імітативними еротичними діями намагались регулювати кількість поголів'я (одночасно переймаючись запліднюючою силою оленів).

Отже, олень виступає як тотемний предок, гарант добробыту і репродуктивності общини та відродження померлих. Саме ці його якості, напевно, забезпечили збереження культу оленя після переходу до відтворюючих форм господарства. Олень, як символ плодючості людей і тварин, добробуту, життєдайної сили та відродження, знаходить своє місце в ідеології навіть після появи світових релігій.

Археологічні свідчення культу оленя з'являються в період пізнього палеоліту та мезоліту.

Найбільш ранніми можна вважати насельні малюнки із зображенням оленів чи людей-оленів.

Найвідомішим є пізньопалеолітичне зображення «Чаклуна» — напівзігнутої людини з оленячими рогами та підкресленою ознакою чоловічої статі. Чис-

ленні сліди ніг дорослих та підлітків навколо малюнка свідчать про те, що в цьому місці відбувались обряди²⁶.

До тотемістичних сюжетів можна віднести і зображення з печери Чаклуна (Кам'яна Могила на півдні України). В. М. Даниленко так описав композицію на плитці з піщанику: «Центральною фігурою ...плитки є лосино-жіноча фігура, змонтована в верхньому правому куті плитки. Тут основа синкретичного образу — фігура лосихи в задній частині якої вмонтовано зображення напівзігнутої жінки. Перед фігурою по-звірячому стоячої жінки-лосихи спостережується композиція coitus — чоловіка на прямих ногах праворуч та жінки на напівзігнутих ногах ліворуч. Нижче зображена новонароджена дитина, повернута головою вниз. У правому куті композиції зображена по-звірячому зігнута жінка, а перед нею — подоба дитячої фігурки»²⁷.

Все на цій плитці, на думку В. М. Даниленка, з достатньою конкретністю відтворює матріархально-тотемістичний сюжет про походження певної групи людей від лосів.

Численними є зображення оленів та лосів на малюнках епохи неоліту-бронзи Кольського півострова, Сибіру та Далекого Сходу²⁸.

В епоху бронзи трапляються зображення, що нагадують про тотемістичні обряди. Наприклад, сцена, що відтворює запліднення чоловіком самиці оленя²⁹.

До епохи бронзи належить і петрогліф з Чулуту, що відтворює «танок жінок, що народжують». Центральною постаттю є жінка, прикрашена великими оленячими рогами. На наш погляд, вона має нагадувати про так звану Рогату матір — міфічний персонаж, прародительку багатьох народів Середньої Азії та Далекого Сходу³⁰.

Друга категорія археологічних даних — це залишки оленячих скелетів чи рогів, що знаходяться за межами господарських комплексів.

На стоянці фінального палеоліту Штельмоор зберігся череп оленя з рогами. У нижній частині його була невелика заглибина, яка трактується як слід від дерев'яної жердини, на якій було закріплено цей череп³¹. Нам це нагадує сакральний стовп із зображенням «Хазяїна місця», на який було насаджено череп оленя з рогами (Південне узбережжя Охотського моря)³².

У Шотландії існує так звана Печера Північного оленя. У ній було знайдено 480 фрагментованих рогів від молодих і дорослих північних оленів³³. Така печера нагадує нам сакральні печери Фінляндії та Осетії.

На мезолітичних стоянках Стар-Кар, Хохен-Віхельн, Плау, Берлін-Бірслор, Бедбург-Кьюнігсхофен було знайдено оленячі маски, виготовлені з верхніх частин черепів оленів з рогами і залишками шкіри. Черепи видовблювались зсередини для зменшення ваги і кріпились до голови ремінцями, просунутими крізь спеціально просвердлені отвори. Роги частково обрізалися.

Існують дві точки зору стосовно використання масок. Згідно з першою, маски використовувалися для полювання на оленя. Замаскований мисливець міг підкраститися до оленя на необхідну відстань, користуючись короткозорістю і довірливістю цієї тварини. Такий метод полювання був поширений у індіанців Північної Америки і сибірських народів. Але існує й інша точка зору, згідно з якою маски використовувались для тотемістичних обрядів. З цієї нагоди згадаємо сибірських шаманів, які під час камлань вдягали оленячі роги і шкуру³⁴.

Ми вважаємо, що маски, необхідні в мисливській діяльності, використовувалися і в сакральній практиці для виконання тотемістичних містерій.

У мезолітичну епоху були поширені поховання людей, що супроводжувались рогами оленів. До них належать тарденуазькі похованальні комплекси на о-вах Тев'єк і Хьодік (Франція). У комплексі Тев'єк було знайдено парні поховання чоловіка і жінки, а також жінки з дитиною, вкриті рогами благородного оленя. На похованнях лежали кам'яні плити із слідами ритуальних вогнищ і жертвоприношень. На о. Хьодік була похована жінка з дитиною, також вкрита фрагментами оленячих рогів. Всі поховання, вкриті оленячими рогами, мали додатковий набір артефактів, що вказував на їх високий соціальний статус — крем'яні пластини великих розмірів, можливо, спеціально виготовлені для поховань, та кістяні застібки для одягу³⁵. У мезолітичному комплексі Ведбек (Данія) серед

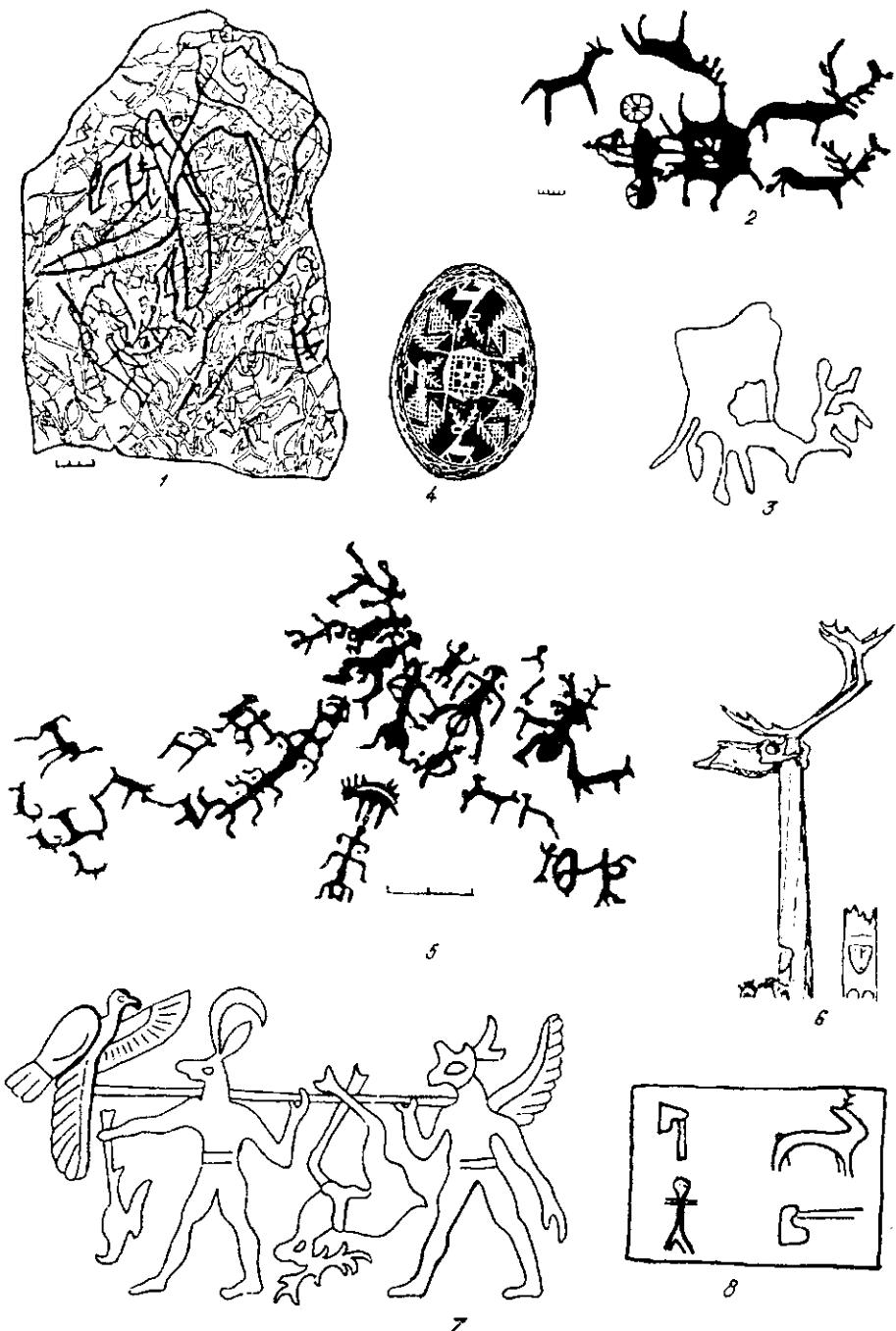

Рис. 1. Етнографічні і археологічні свідчення культу оленя: 1 — Плитка з пісчанику. «Печера Чаклун», Кам'яна Могила, Україна; 2 — Колісниця із запряженими оленями. ІІ тис. до н. е. Монголія; 3 — Тотемістичне зображення. Далекий Схід; 4 — Великоденна писанка. Карпати; 5 — Тотемістичне зображення Матері-прадородительки. Монголія; 6 — Зображення «господаря місця». Далекий Схід; 7 — Сцена жертвоприношення оленя на мітраннійській печатці; XVI—XIII ст. до н. е.; 8 — Зображення оленя, людини і сокир в скельній церкві. Болгарія. Середні віки.

22 поховань було знайдено кістяки чоловіка і жінки, покладені на пари оленячих рогів, і кенотаф, в якому знаходився ріг благородного оленя³⁶.

Біля стоянки Скетхольм (Швеція) серед 22 поховань також були виявлені поховання чоловіків і кенотаф, в яких були присутні оленячі роги. Обидві останні стоянки відносяться до культури Ертебєльє³⁷.

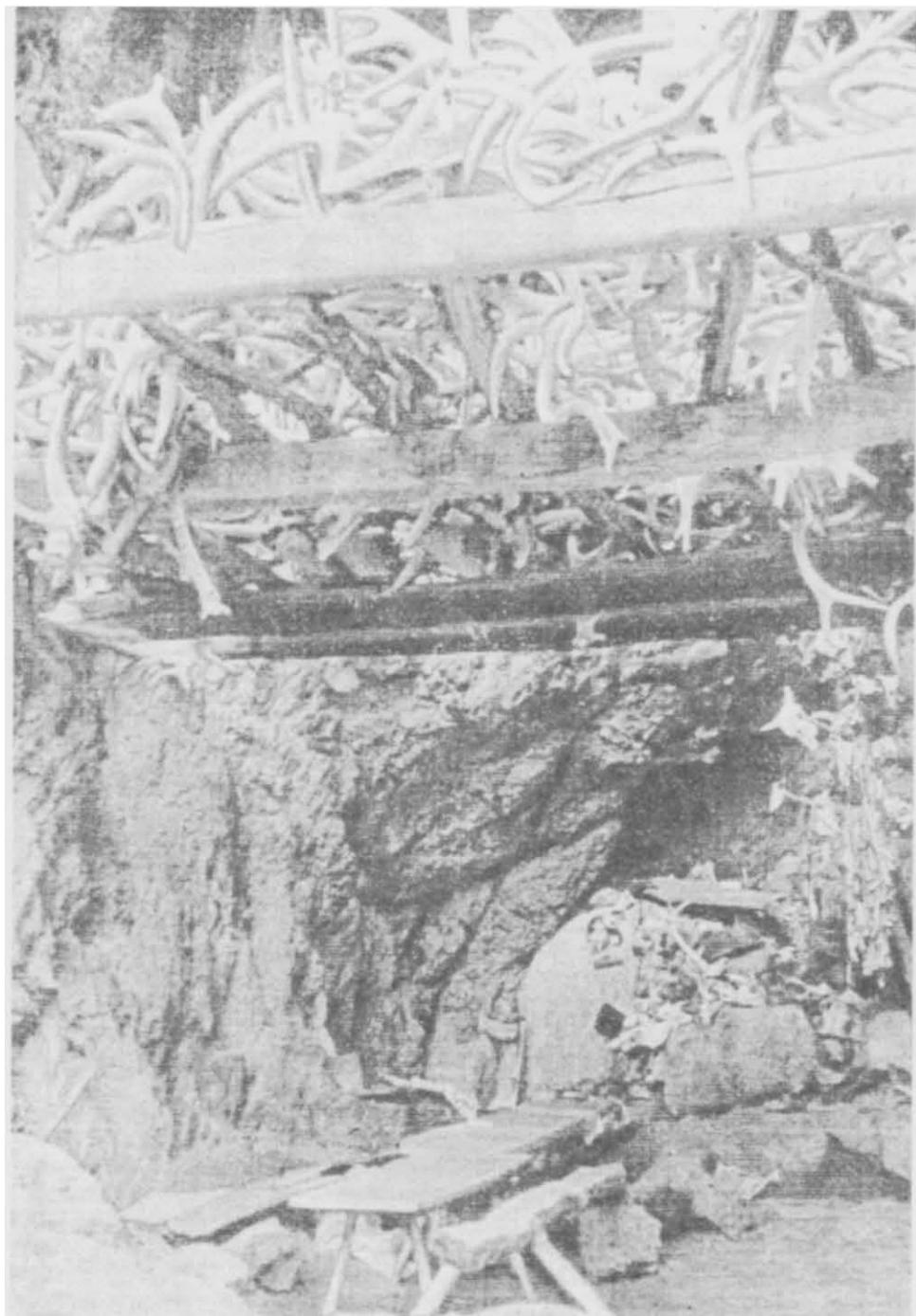

Рис. 2. Тотемістичний жертвовник в печері Дігорі-Зад. Північна Осетія.

Поховання з оленячими рогами траплялись у період бронзи та навіть в римсько-британський час³⁸.

Присутність оленячих рогів при похованні людей свідчить про існування в суспільстві певних осіб, що володіли правом виконання сакральних дій, пов'язаних з культом оленя.

З переходом до землеробства та скотарства культ оленя трансформується. Його головною функцією стає забезпечення плодючості. Олень, як символ життєдайної сили і сонця, супроводжується солярними знаками, фалічними символами

лами, зображеннями дерева життя. Виникненню таких поглядів могли послужитись і щорічне відновлення рогів, і їх подібність до дерева, символа життя, і стимулюючі властивості молодих рогів — пантів.

Жертвоприношення оленів відомі в українських пам'ятках неоліту-бронзи — в неолітичному поселенні Гайворон-Поліжок у Побужжі, трипільських поселеннях Бернашівка і Ленківці на Дністрі, на о. Кічкас в Подніпров'ї³⁹. Відомі два поховання епохи бронзи в Криму. У першому випадку в кромлеху, біля небіжчика знаходився кістяк оленя, повернутий головою до основного поховання. У другому похованні знаходились два кромлехи, один в одному. У східному куті був оленячий череп. Датуються ці поховання III—II тис. до н. е.⁴⁰. Можливо, ісся курган був кенотафом, як поховання у Ведбеку і Скейтхолмі.

Надзвичайно цікавим є комплекс курганів на Кавказі, про який писав Гумель. У могилі 148 було поховано жінку, багато прикрашеної намистом. У центральній частині могили знаходився кістяк оленя, за ним — кістяки вівці і змії. У могилі 149 під дерев'яним покриттям лежав кістяк жінки з багатьма прикрасами. У центрі був розташований кістяк олени, прикрашений численними намистинами. Біля голови оленя лежав кістяк змії, недалеко — кістяки барана і собаки. У могилі 150 було знайдено візок, попереду якого лежали два кістяки оленів з рогами, прикрашеними пастовим намистом, мідними напівмісяцями і браслетами на передніх ногах. У південному — кістяк оленя, а навколо візка — кістяки бика, вівці, свині, собаки, кішки і змій. На передній частині візка — кістяк людини, що звалилася набік⁴¹.

Атрибути поховання свідчать про те, що поховані люди мали дуже високий соціальний статус, можливо належали до правлячої верхівки. Слід зазначити, що олені були символом царської влади і безсмертя в бронзовому і залізному віках, про що свідчать царські навершя з зображеннями цих тварин, відомі в кобанській культурі, скіфів та хетів⁴².

Мотив олєнів, запряжених у колісницю, поширений у мистецтві бронзового і залізного віків Євразії. У Монголії є наскельні малюнки колісниць, запряжених оленями (карасукська культура)⁴³. Відомо про такі колісниці у готів⁴⁴. В античному міфі Артеміда — покровителька мисливства та плодючості, мала колісницю з чотирма ланями⁴⁵.

Інколи олєнів заміняли коні з декоративними оленячими рогами — як у відомому царському похованні в Пазиріцькому кургані⁴⁶. Про жертвових коней, замаскованих під олєнів, згадується в Рігведі⁴⁷.

Традиція поховань оленів у курганах зберігається і в скіфську епоху. У кургані в с. Оситняжка (Подніпров'я) та в станиці Мар'євській⁴⁸. Матеріали двох останніх курганів нагадують нам звичай багатьох етнографічних народів зберегати рештки жертвових тварин на помості.

Сюжет офірування оленів знайшов відображення у мистецтві залізного віку Середньої та Західної Європи. На колісниці з Юденбургу зображені складну композицію, що включає жінку з чашею в руках та двох озброєних вершників. На передньому плані знаходиться олень, якого тримають за роги двоє чоловіків, а третій заносить сокиру над його головою⁴⁹.

У ранніх слов'ян-венедів, олєнів приносили в жертву богині Ректії — покровительці породіль та тварин⁵⁰.

Підсумуємо розглянуті нами археологічні свідчення культу оленя у народів Євразії. Прояви культу оленя поділяються на декілька категорій. Перша з них — зображення олєнів і людей з рисами олєнів, які з'являються в палеоліті та існують до залізної доби. Серед них нерідкі еротичні сюжети або зображення самиць оленів та лосів з телятами. Це свідчить, що головна ідея малюнків — відтворення людей та оленів. Можна припустити, що герої багатьох малюнків — тотемні предки, люди-олені. Ймовірно, такими зображеннями відзначались місця проведення тотемістичних містерій.

Друга група свідчень культу оленя — мезолітичні маски з оленячими рогами, які, вірогідно, використовувались під час тотемістичних містерій для «перевтіління» учасників ритуалу в оленів.

Третя категорія — поховання оленячих рогів або олєнів. У палеоліті та мезоліті це були поховання рогів на стові чи у печері. У період неоліту-бронзи

оленів ховали в землі. На наш погляд, це свідчення про жертвоприношення оленів і зберігання їхніх кісток для подальшого відродження.

Дуже переконливими доказами існування культу оленя є знахідки оленячих рогів, які трапляються на більшості з відомих мезолітичних могильників Європи. Сліди поховань вогнищ, залишки їжі та оленячих кісток свідчать про ритуальні участи, які спровались над померлими, і, можливо, жертвоприношення оленів. Багатий супроводжуючий матеріал свідчить, що померлі мали високий соціальний статус. Оленячі роги, напевно, мали забезпечити відродження небіжчиків, як кістки і роги жертвованих оленів, призначенні відродити священих тварин. У той же час роги могли вказувати на певну роль померлих у відтворенні культу. Оленячі роги в похованнях трапляються, починаючи з мезоліту і закінчуєчи залишною добою. У період бронзи-заліза в курганах інколи ховали оленів або коней, замаскованих під оленів. Таким чином, жертвоприношення оленів залишаються елементом похованальної обрядовості до пізніх часів.

Отже, ми розглянули численні археологічні і етнографічні свідоцтва існування у народів Євразії культу оленя. На підставі цих даних ми можемо зробити припущення, коли і як виник цей культ, як розвивався і яким дійшов до пізніших часів.

У період фінального палеоліту — мезоліту формується господарсько-культурний тип мисливців на північного оленя та мисливців широколистих лісів. У цей час олень (північний та пізніше благородний) стає основною промислововою твариною. Економічне значення його надзвичайно велике. Важлива роль оленя в житті людей, ймовірно, його величний зовнішній вигляд породжують особливо шанобливе ставлення до цієї тварини.

Під час полювання на оленя мисливці використовували для маскування оленячу шкуру й роги. Перед початком полювання переодягнуті оленями чоловіки імітували рухи оленів, щоб прилучити мисливський талан. Поступово виникають тотемістичні обряди, спрямовані на розмноження оленів, і магічні прийоми, що сприяли забезпеченням усінінного полювання. Під час обрядів учасники імітують акт розмноження оленя, приносять у жертву і поїдають священну тварину, а кістки та роги ховають у почесному місці для того, щоб забита тварина відродилася знову.

У системі тотемістичного світогляду формується уявлення про людей-оленів, цьому сприяв зовнішній вигляд мисливців, він же створював ілюзію злиття з тотемом. У міфології з'являються елементи уявлень про перевергнів, пізніше про спільного предка людей і оленів, що стає медіатором між світом людей і чужинним світом тварин або предків. За допомогою ритуалів колектив намагався встановити регулярний контакт з тваринним царством, від якого залежав його добробут⁵¹. Взаємозв'язок соціуму і природнього світу мав гарантувати життєздатність людської спільноти. Головний персонаж ритуалу — жертвовний олень, як представник обох світів, уособлював ці взаємовідносини. Імітуючи розмноження оленя, мисливці вірили, що це сприяє одночасно збільшенню оленячого поголів'я і народжуваності у людей. Поїдаючи жертвового оленя, община споріднювалася з ним, і, тим самим, вливалася у світ природи. Місця проведення таких церемоній відзначалися зображеннями тотемістичних сюжетів.

При переході до відтворюючих форм господарства економічне значення оленя зменшується, але культ зберігається і трансформується. Тепер акцент переносяться на забезпечення плодючості домашніх тварин і рослин. Колишній тотемний предок, який сприяв розмноженню людей і оленів, тепер допомагає збільшенню врожаю та приплоду. Олень стає носієм життєдайної сили та онікується молодими подружжями. Його величні роги, які щорічно оновлюються і мають лікарські властивості, асоціюються з деревом життя. Можливо, цій асоціації слугував звичай поховання рогів жертвованих оленів на священних деревах.

Відтепер олень має забезпечувати безсмертя великоможних осіб, при похованнях яких з цією метою приносять у жертву оленів або коней, вбраних як олені.

Після появи світових релігій культ оленя адаптується до нового світогляду. Жертвоприношення оленів накладаються на свята аграрних святих. На місцях «Археологія», № 3, 1998 р.

жертвовників будуються храми. Зображення оленів на писанках символізують відродження Христа.

Ідеологічне значення оленя в світогляді первісних людей було настільки значним, що збереглося до новітніх часів. Традицію приносити в жертву оленів і перевтілюватись у цих тварин зафіксовано в етнографічних матеріалах багатьох народів, в усній народній творчості і писемних документах середньовіччя. Маючи велике значення в житті людей, культ оленя надовго зберігається в еклектичному релігійному світогляді, видозмінюючись, відповідно до зміни формаций.

Примітки

¹ Анисимов А. Д. Религия эвенков.— М.-Л., 1958; Василевич Г. М. Древние охотничий и оленеводческие обряды эвенков // СМАЭ.— 1957.— т. XVII.— С. 151—185; Потапов Л. П. Следы тотемистических представлений у алтайцев // СЭ.— 1935.— 4—5.— С. 134; Попов А. А. Нганасаны.— Л., 1984.

² Петров В. В. К постановке вопроса о стадиальном изучении развития «охотничьих игрниц» // СЭ.— 1934.— 6.— С. 140—177.

³ Окладников А. П. Идолит и бронзовый век Прибайкалья // МИА.— 1950.— 18.— С. 285—301; Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— М., 1981.— С. 31—212.

⁴ Чарнолусский В. В. Легенда об олене-человеке.— М., 1965.

⁵ Шаповалова Г. Г. Северорусская легенда об олене. (Фольклор и этнография русского Севера).— М., 1973.— С. 217; Вирсаладзе Е. Б. Грузинский охотничий миф и поэзия; Бернштам Т. А. Следы архаических ритуалов и культов в русских молодежных играх «Яшер» и «Олең». (Опыт реконструкции) // Фольклор и этнография. Проблемы реконструкции фактов традиционной культуры.— Л., 1990.

⁶ Михайлова Н. Р. Походження і розвиток інституту шаманізму в суспільстві мисливців на оленя // Археологія.— 1994.— № 4.— С. 19—29.

⁷ Попов А. А. Указ. соч.— С. 47.

⁸ Анисимов А. Д. Указ. соч.— С. 33.

⁹ Окладников А. П. Указ. соч.— С. 286.

¹⁰ Герасимова К. М. Традиционные верования тибетцев в культовой системе ламаизма.— Н., 1989.— С. 202.

¹¹ Чарнолусский В. В. О культе Мяндаша // Скандинавский сборник.— Таллин, 1966.— С. 311, 312; Харузин Н. Русские лопари // Известия общества любителей естествознания, антропологии и этнографии Московского Университета.— М., 1890.— С. 340; Iltkonen T. I. The laps of Finland // Southwestern Journal of Anthropology.— 1951.— V. 7.— N. 1.— P. 62.

¹² Басилов В. Н., Кобычев В. П. Николай Кувд (Осетинское празднество в честь патрона селения) // Кавказский этнографический сборник.— Труды ИЭ, Новая серия.— № VI, — Л., 1976.— Т. 106.— С. 62.

¹³ Мужухоев М. Б. О тотемистических воззрениях далеких предков чечен и ингушей // Археология Северного Кавказа. VI Крупновские чтения в Краснодаре.— М., 1976.— С. 40.

¹⁴ Ардзинба В. Г. Ритуалы и мифы древней Анатолии.— М., 1982.— С. 15—17.

¹⁵ Шаповалова Г. Г. Указ. соч.— С. 217.

¹⁶ Кребер Т. Иши в двух мирах.— М., 1970.— С. 206.

¹⁷ Грузинские народные предания и легенды.— М., 1973.— С. 230; Калоянов А. Етничното усвояване на пространството, отразено в българския фольклор (Влашка земя и Богданска) // Етнографски проблеми народната духовна култура.— София.— С. 81.

¹⁸ Окладникова Е. А. Ритуальные скульптурки животных из сыра кумандинских Алтай-Кижи // Пластика и рисунки древних культур.— Новосибирск, 1983.— С. 161—175.

¹⁹ Там же.

²⁰ Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 52.

²¹ Шаповалова Г. Г. Указ. соч.— С. 221.

²² Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Зимние праздники.— М., 1973.— С. 109—200.

²³ Westwood J. Albion. A Guide to Legendary Britain. Paladin Grafton Books.— Р. 90.

²⁴ Шаповалова Г. Г. Указ. соч.— С. 221.

²⁵ Петров В. Указ. соч.— С. 140—178.

²⁶ Богаевский Б. Л. К вопросу о значении изображения так называемого «Колдуна» // СЭ.— 1934.

²⁷ Даниленко В. М. Кам'яна Могила.— К., 1986.— С. 113.

²⁸ Окладников А. Ил. Указ. соч.— С. 285—300; Равдоникас В. И. Следы тотемистических представлений в образах наскальных изображений Онежского озера и Беломорья // СЭ.— 1937.— 3.— С. 5.

²⁹ Древние культуры Бертесской долины.— Н., 1994.— С. 59.— Рис. 50.

³⁰ Новгородова Э. А. Мифы и культуры древней Монголии // Вестник АН СССР.— 1980.— Рис. 1.

³¹ Lexikon fruher kulturen.— Band 2.— Leipzig, 1984.— Р. 292.

³² Липский А. И. Древнейшие енисейские изваяния-Таг-Эзи // Проблемы археологии Евразии и Северной Америки.— М., 1977.— С. 194.

³³ Clutton-Brock J., MacGregor Ar. An end to medieval reindeer in Scotland / Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland. Edinburgh. V. 118 /1988/, P. 23—35.

³⁴ Clark G. Excavations at Star Carr.— Cambridge. The University Press, 1954.— Р. 169—172; Schuld E. Hohen-Vieheln.— Berlin, 1969; Gramsch B. Deutsche Geschichte.— Berlin, VEB, Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1982, B. 1, S. 33; Keiling H. Steinzeitlicher JA Jager und Sammler in Mecklenburg — Schwerin, Museum fur Urr-und Fruhgeschichte. Schwerin, 1985, S. 34.

³⁵ Pequart M. Teviec // Archives de l'Institute de paleontologie Humanie. M. 18, Paris 1937; Requart M. Hoedic.— Anvers, 1954.

³⁶ Alberthsen S. E. Excavation of a mesolithic Cemetery at Vedbaek Denmark // Acta Archaeologica.— 1947.— 1.— Р. 28.

³⁷ Larson L. Late mesolithic Settlements and Cemeteries at Scattholm. Southen Sweden // The mesolithic in Europe.— 1989.— Р. 373.

³⁸ Fox C. The archaeology of the Cambridge Region — Cambridge, 1923.— Р. 32; Fox C. Papers presented at the meetings of the Cambridge Antiquarian Society. № XV, Cambridge.— Р. 26.

³⁹ Даниленко В. Н. Неолит Украины.— К., 1969.— С. 112; Добровольский А. Звіт за археологічні досліди на території Дніпрельстану р. 1927. Дніпропетровський красний історико-археологічний музей.— Дніпропетровськ, 1929; Черниш Є. К. Ранньотрипільське поселення Ленківці на Середньому Дністрі.— К., 1959.— С. 24—27; Збенович В. Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины.— К., 1988.— С. 166.

⁴⁰ Щепинский А. А. Культ животных в погребениях эпохи бронзы в Крыму // КСИА АН УССР.— 1959.— С. 67—72.

⁴¹ Гумицель Я. И. Раскопки к юго-западу от Хамлара в 1941 г. // ВДИ.— 1992.— № 4.

⁴² Ильинская В. А. Навершия из Майкопского и Новочеркасского музеев // СА.— 1967.— 4.— С. 295—299.

⁴³ Новгородова Э. А. Указ. соч.— С. 121.

⁴⁴ Гороховський С. Л. Вона жадала володарювати світом // Єва.— 1995.— 2.

⁴⁵ Грейвс Р. Мифы Древней Греции.— М., 1992.— С. 59.

⁴⁶ Руденко С. И. Культура Алтая времен сооружения Пазырыкских курганов // КСИА.— 1949.— XXVI.

⁴⁷ Ригведа. Мандалы I—IV, М., 1989.— С. 199—200.

⁴⁸ Галанина Л. К. Скифские древности Поднепровья // САИ, 1977.— С. 29—32; ОАК за 1912 г.— Пгт, 1916.— С. 50—53.

⁴⁹ Hensel W. Polska Starożytna.— S. 240.

⁵⁰ Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 349.

⁵¹ Петрухин В. Я. Человек и животное в мифе и ритуале: мир природы в символах мира культуры // Мифы, культуры, обряды народов Зарубежной Азии.— М., 1986.— С. 10.

H. R. Mikhailova

ТОТЕМИСТИЧЕСКИЙ КУЛЬТ ОЛЕНЯ. ОБРЯД

На основе этнографических и археологических материалов автор предлагает реконструкцию одного из элементов тотемистического культа олена — обряда, состоящего из жертвоприношения оленя, сохранения костей и рогов в почтном месте и имитации спаривания оленей. В статье использованы этнографические материалы севера и востока Евразии, Кавказа, Балкан, Шотландии. Археологическими подтверждениями культа олена в древности являются наскальные изображения, оленьи маски, погребения людей, укрытых оленими рогами, скопления рогов и погребения оленей.

Сформировавшийся в эпоху финального палеолита-мезолита кульп олена представлял собой поклонение оленю как тотемистическому предку — медиатору между человеческим и животным мирами, гаранту плодородия и благополучия.

При переходе к воспроизводящему хозяйству олень становится носителем жизне都有着 силы, плодородия и бессмертия. Культ олена имел настолько сильную идеологическую нагрузку, что сохранился в эклектическом религиозном мировоззрении людей, видоизменяясь вместе со сменой формаций, до новейших времен.

N. R. Michailova

TOTEMISTIC CULT OF A DEER. RITE

With the help of ethnographical and archaeological evidences, author tries to reconstruct the part of the totemistic deer's cult — totemistic ritual, which consists of imitation of coupling, offering of a deer and preservation of his bones and antlers in a honourable place.

The ethnographical evidences of Northern Eastern Eurasian, Caucasus, Balkans and Scotland are using in the article. The archaeological dates are: rock paintings, masks with antlers, cemeteries of peoples, covered with antlers, accumulations of antlers and deer's burials.

Cult of the deer was formed in the time of final paleolith-mesolith. It was worship of a deer — totemistic ancestor, mediator between peoples and animals worlds, guarantor of fertility and wellbeing. After the transition to productive economy the deer became a bearer of vital power, fertility and immortality. Primitive cult of the deer had huge ideological significance and was kept in the eclectic religious outlook, according to changes of formations till modern times.

Одержано 15.02.97.

ПРОБЛЕМА ПРАБАТЬКІВЩИНИ ІНДОЄВРОПЕЙЦІВ В ІСТОРІОГРАФІЇ

С. В. Конча

Мабуть, не буде перебільшенням сказати, що історія пошукув прарабатьківщини індоєвропейців дорівнює у часі історії розвитку порівняльного мовознавства та наукової археології. Проте, незважаючи на значні зусилля і досягнення цих та цілого ряду інших наукових дисциплін, проблема походження насків індоєвропейських мов і досі залишається далеку від остаточного вирішення. Короткий огляд історії цієї проблеми — переважно її археологічного аспекту — пропонується в цій статті.

У 1786 р. знавець давньоіндійських текстів Уільям Джонс уперше сформулював думку про те, що близькість санскриту, грецької та латинської мов, а в другу чергу — германських, слов'янських та ін. не може бути пояснена нічим іншим, як наявністю спорідненості між ними за глибокої давнини.

З виходом у другому десятиріччі ХІХ ст. праць німецьких дослідників Фр. Бонца, Я. Гримма, датського — Р. Раска¹, в котрих уперше були сформульовані основи наукової методології порівняльного вивчення мов, окреслене в загальних рисах коло мов індоєвропейської сім'ї, починається розвиток індоєвропеїстики як наукової дисципліни. Наведений цими а також деякими іншими авторами матеріал виявився настільки переконливим, що вже з цього часу ніхто не намагався спростувати положення про генетичну спорідненість переважної більшості європейських мов, перської та санскриту. Отже, з усією актуальністю посталася цікава проблема історичного пояснення цієї спорідненості, причин і обставин поширення індоєвропейських (далі ІЄ) мов на величезному просторі.

Оскільки саме вивчення санскриту та давньоіндійської культури взагалі нащтовхнуло дослідників на «відкриття» індоєвропейців, а священні тексти Індії (Рігведа та ін.) вважалися набагато давнішими за найперші писемні пам'ятки Греції та Італії, деякий час переважало уявлення про те, що санскрит зберігає в первинній чистоті індоєвропейський мовний стан, і, взагалі, є нічим іншим, як прямим продовженням спільноти ІС прамови. Тому логічною здавалася думка про місцезнаходження ІС прарабатьківщини саме в Індії².

Ця думка, однак, не знайшла широкого визнання. Культура Індії була дуже специфічною, щоб від неї можна було прослідувати пізній культури ІС народів, до того ж із відкриттям священих текстів давнього Ірану («Зенд-Авеста») твердження про виключну архаїчність санскриту було піддано сумніву. Тому погляди дослідників переміщуються в крайні Авости — Мідію, та прилеглі до неї краї (у т. ч. — Вірменію). Ці гірські землі на північний схід від Месопотамії приваблювали увагу ще й тому, що вже з кінця XVIII ст. вони розглядаються як район походження багатьох порід свійських тварин і рослин і місце зародження землеробсько-скотарської економіки. окрім усього, звідси здавалося зручним прослідковувати рух ІС племен як на захід, так і на схід. До точки зору про вихід ІС з цих земель приєднується ряд дослідників культури, істориків, історіософів, зокрема І. Г. Гердер, пізніше — Т. Моммзен.

Але ще до виходу праці Г. Ф. Лінка, в якій найбільш послідовно була розроблена теорія передньосхідного походження індоєвропейців³, з'являється дослідження И. Роде⁴, в якому на підставі уривка з Авости стверджується, що творці зендських текстів приходять у Мідію та Персію з країни Ар'яна Вейджа (Aīgūana Vāeujā), яка знаходилась неподалік від витоку Оксу (Амудар'ї), на північ від Согдіані. Оскільки ж звідси було зовсім недалеко до індійського Пен-

джабу, припускалося, що вказана область була прабатьківщиною й індусів, а можливо й всіх ІЄ.

Протягом 30—50-х років центральноазійська версія поповнюється новими аргументами: даними з пра ІЄ словника, які засвідчували знаходження прабатьківщини в холодному (північному) кліматі, вказанням на іndoєвропейськість таджиків, згадками в китайських хроніках голубооких та світловолосих народів безпосередньо на захід від Китаю та ін. Всі ці дані були зібрани та узагальнені одним з послідовників прибічників центральноазійської версії А. Пікте⁵. Але головним, що змушувало звертати погляди в бік Азії, було уявлення про Схід як джерело культури, як таємничу глибину, звідки «айде світло». З іншого боку — хвилі кочовиків, що накочувалися на Європу саме з Азії, справляли враження про неї як про «народовивергаючий казан» або «майстерню народів».

Хоча думка про азійську (зокрема — центральноазійську) прабатьківщину лишається домінуючою до 80—90-х років XIX ст., вже з початку 60-х з'являються сумніви щодо узгодженості її з фактами.

У 1862 р. Р. Летем⁶ звертає увагу на те, що в Європі знаходиться велика кількість ІЄ мов і мовних груп, тоді як в Азії лише дві*, до того ж настільки близькі між собою, що їх можна вважати підгрупами однієї групи. В той же час дані будь-якої науки свідчать про те, що будь-який окремий вид найвірогідніше походить з місця, де знаходиться рід, аніж весь рід з тих місць, де знаходимо лише один вид. Звідси висновок Р. Летема: прабатьківщину ІЄ з більшою вірогідністю слід шукати в Європі.

До цих міркувань В. Уїтні⁷ додає свої сумніви з приводу центральноазійської версії, завваживши, що в дійсності, окрім загальних міркувань, для неї не існує ніяких вагомих підстав. Т. Бенфей різко пориває з Азією⁸, іродемонструвавши, що ряд назв тамтешніх природно-географічних реалій в мові місцевої гілки іndoєвропейців (іndoіранців) є запозиченими. Прабатьківшину слід шукати, на його думку, в Європі, а саме — на узбережжі Чорного й Азовського морів. На жаль, Т. Бенфей так і не встиг підкринити цю пропозицію серйозними аргументами.

Невдовзі думка про розміщення прабатьківщини в Європі знаходить все більшу підтримку. Далі на Захід переносить її німецький дослідник Л. Гейгер⁹, спираючись при цьому на встановлені ще Р. Раскомом факти збігу в іndoєвропейських мовах назв лісових рослин помірної зони, а також на твердження К. Таціта (І ст. нашої ери) про автохтонність германців між Рейном і Віслом.

Близьку точку зору в цьому ж році висловлює І. Куно¹⁰, котрий, однак, поширює територію прабатьківщини на низинні простори Північної Європи від Західної Франції до Верхньої Волги. До аргументів Л. Гейгера він додає думку про те, що широке розселення іndoєвропейських народів в історичні часи свідчить про значну чисельність ІЄ «пранароду» на стадії спільноти мови, оскільки ж неможливо уявити в прадавні часи існування чисельно великого народу на обмеженій території, то й розміри прабатьківщини відповідно мали бути великі. Розташовуватись вона мала на рівнинних просторах, де природні перешкоди не заважають активному й тісному снілкуванню людей, що власне й призводить до вироблення уніфікованого граматичного типу й поширення спільної лексики. Найкращє цим умовам відповідала в Європі (і не тільки в Європі) зона північних низин. На північний схід від іndoєвропейської спільноти такі ж величезні і такі ж рівнинні простори займали носії угро-фінських діалектів. Представники обох мовних груп здавна тісно снілкувалися, про що свідчить ряд архаїчних запозичень, приклади яких наводить у своїй праці І. Куно.

Переміщення прабатьківщини в Європу, звичайно, викликало палкий опір з боку послідовників традиційних поглядів. Однак після того, як переконання в особливо архаїчному характері іndoіранських мов було піддано сумніву, прибічникам азійської версії залишалися лише хиткі аргументи лінгвістичної палеонтології** і не менш сумнівні уявлення про Азію як про одвічний центр культури і «кузню» народів.

* Вірменська мова вважалась тоді «відділом» перської, тохтарські й анатолійські мови ще не було відкрито.

** Термін запропонований А. Пікте — дослідження до історичного минулого за допомогою порівняння лексики сучасних і писемно засвідчених мов.

Значно порідшали ряди прихильників азійської версії після того, як дослідження Центральної Азії 70—80-х років виявили, що цей регіон зовсім не такий сприятливий для процвітання культури і розмноження населення, як це уявлялось ще донедавна.

Не бажаючи все ж поривати з Азією, Фр. Міллер повертається до передньо-східної версії, розміщуючи прабатьківщину в Закавказзі, а К. П'етреман¹¹ вважає можливим шукати її в лісостеповій смузі на півдні Сибіру. В обох випадках дослідники погоджуються з тим, що була й «вторинна» прабатьківщина, звідки походять мови європейської гілки і яка розміщувалась десь на сході Європи.

Підводячи підсумки дослідженням в галузі «лінгвістичної палеонтології», видатний іndoєвропейст Отто Шрадер в праці 1883 р. відзначає, що реконструкції спільноЯндоіранської екологічної і культурної лексики вказують на степ і скотарський спосіб життя, тоді як аналогічні реконструкції відносно європейських мов вказують на лісову зону і більш значну роль землеробства в господарстві, але який з цих двох способів життя був первинним і передував другому, встановити не вдається можливим¹². Тому з однаковою вірогідністю можна приймати як переселення праєвропейців із степів на північ від Ірану в Східну і Центральну Європу, так і прайндоіранців з лісів Європи в степи.

В останні десятиріччя XIX ст. зростає інтерес до антропології і відповідно роль цієї науки в дослідженнях доісторії. Зокрема зазначалось, що серед багатьох ІЄ-мовних народів (англійців, німців, слов'ян, литовців та ін.) значний процент становлять світlopігментовані індивіди — люди з блакитними очима та русавим або білявим волоссям. Саме таким описують зовнішній вигляд кельтів, германців, слов'ян, навіть фракійців і сарматів хроністи минулих часів. Світлій колір волосся і блакитні очі вважалися ознакою благородного походження в давніх греків та арійців (іndoіранців), що засвідчують Іліада та Рігведа з Авестою.

Вперше пов'язати ці цікаві факти з проблемою прабатьківщини ІЄ пробує Т. Пьюше¹³ (1878). На його думку, появу світлої пігментації зумовили особливі кліматичні умови болотяних рівнин у басейні Прип'яті, серед котрих і слід шукати праокиску ІЄ. Натомість К. Пенка у 1886 р.¹⁴ слушно зауважив, що світlopігментований тип найчастіше спостерігається на узбережжі Балтійського моря, особливо в Скандинавії та на півночі Німеччини. Отже, ці території зі значно більшою вірогідністю слід розглядати як місця зародження світловолосих і блакитнооких іndoєвропейських народів. До ознак первинної «іndoєвропейської раси» були додані доліхокефалія (довгоголовість) та високий зріст, які поряд із світлою пігментацією виявились найбільш стійкими ознаками особливого — «нордичного» — расового типу.

Однозначності висновків перешкоджала обставина майже повної відсутності цього типу (принаймні у чистому вигляді) серед більшості сучасних ІЄ-мовних (особливо південних) народів. Прибічники теорії «нордичних» арійців (так стали називати ІЄ, перенісши на всю сім'ю назву, взяту від іndoіранців) пояснювали це тим, що давні арійці, підкоряючи інші народи і передаючи їм свою мову, поступово змішувалися з підкореними і втрачали риси свого расового типу, які до того ж виявляли все більшу рецесивність по мірі віддалення від тієї екологічної ніші, в якій вони сформувалися. Однак для підкріplення цієї теорії фактами бракувало археологічних даних.

Зате невдовзі з'явилася лінгвістична концепція, яка виявилася напочуд близькою до побудов антропологів. Її автором був видатний лінгвіст, автор багатотомної граматики іndoєвропейської мови Герман Г. Гірт. Поряд з існуючими теоріями розпаду ІЄ спільноти і походження окремих ІЄ мов (теорією «родословного дерева» А. Шлейхера і теорією «хвиль» Й. Шмідта) Г. Гірт розробляє теорію «хімічного» з'єднання мов. Він звертає увагу на те, що певні явища майже всіх відомих ІЄ мов не можуть бути пояснені звичайною еволюцією їх від праІЄ стану, що свідчить про значну роль іншомовного (неіndoєвропейського) інгредієнту (субстрату) у формуванні цих мов. Виникнення цієї ситуації Г. Гірт пояснює тим, що іншомовні народи, піддавшись завоюванню з боку іndoєвропейців*, змушені

* Гірт підкressлює, що розселення ІЄ відбувалося не в вакуумі, як це апріорно уявляється більшості дослідників. Куди б не приходили ІЄ, вони мусили підкоряті собі місцеві народи, аби не бути в свою чергу асимільованими чи знищеними.

перейти на мову завойовників, хоча не у всьому правильно і адекватно засвоювали її, додаючи до неї особливості своїх мов.

Таким чином, більшість історично відомих мов ІЄ сім'ї є продуктом «хімічного» — за термінологією Г.Гірта — з'єднання праІЄ мови з різними неІЄ. Винятком є лише спільногерманська мова. Лише вона демонструє поступовий, органічний розвиток від праІЄ стану без будь-яких помітних зовнішніх впливів, тобто германська мова є фактично те саме, що й іndoєвропейська, лише на іншому хронологічному рівні.

З цих побудов випливає висновок, що в межах поширення носіїв давньогерманської мови (північна частина Центральної Європи) і знаходилась прабатьківщина іndoєвропейців. Це твердження Г. Гірта збігається, як бачимо, з побудовами Л. Гейгера і частково І. Куно, аргументи і методи котрих Г. Гірт також активно використовував.

Опонентом Г. Гірта виступає згаданий вже О. Шрадер. Невдовзі після виходу монографії Г. Гірта, в якій він цілісно викладає свої погляди на походження й історію ІЄ¹⁶, О. Шрадер відкидає свої вагання з приводу розташування прабатьківщини. Оскільки азійська гілка ІЄ за даними словникового аналізу вела скотарський спосіб життя в степу, а європейська мешкала в лісовій смузі, займаючись землеробством, то було б логічно шукати їх спільну прабатьківщину там, де ліс межує зі степом в рамках помірної зони. Найкраще відповідають цим умовам простори Південної Росії. Оскільки ж ряд даних дозволив О. Шрадерові виключити з ареалу вірогідної прабатьківщини територію на схід від Волги, окреслена ним область приблизно збігалася з територією сучасної України включаючи Донщину¹⁷.

До цієї дискусії приєднуються невдовзі археологи, оскільки археологія неопілту і раннього металу досягла на цей час уже помітних успіхів.

Провідне місце в німецькій археології перших десятиріч ХХ ст. займали розробки Густава Коссіні та його школи. Г. Коссіні поставив собі за мету віднайти археологічні підтвердження завойовницьким рухам іndoєвропейців, як передбачала теорія Г. Гірта. Неймовірна енергія та заповзята праця дозволили Г. Коссіні зібрати величезну кількість матеріалів різних епох, аналіз котрих у свою чергу нібито дозволяв реконструювати близько чотирнадцяти потужних рухів населення («походів арійців») з територій між Рейном і Віслою як на оточуючі, так і на віддалені території¹⁸. Таким чином, Г. Коссіні міг вважати, що йому вдалося знайти матеріальне підтвердження гіпотезі центральноєвропейського походження ІЄ. Хоча відкриті Г. Коссініою матеріали і винайдені ним методи археологічного дослідження справили неабиякий вплив на подальший розвиток світової археології, результати, яких прагнув автор, насправді виявилися суперечливими. Вже невдовзі з'ясувалось, що багато з тих міграцій з надр Германії назовні, які постулював Г. Коссіні, в дійсності відбувалися в зворотньому напрямку.

Знайшовся палкій послідовник і розробок О. Шрадера. Це був ніхто інший як Гордон Чайлд, згодом уславлений класик первісної археології. Чайлд намагався встановити наявність зв'язків між степовими культурами III—II тис. до н. е. півдня України і Надволжжя з відповідаючими їм у часі пам'ятками Наддунайщини і Балкан. Ці зв'язки мали б засвідчити просування степової людності на захід в Європу і підтвердити тим самим теорію О. Шрадера. Г. Чайлдові вдається встановити ряд відповідних кореспонденцій¹⁹, однак, як з'ясувалося згодом, вони частково були занадто пізні, щоб відповідати рухові саме ІЄ, частково ж відображали загальнокультурні явища Циркумпонтійської зони. В цілому ж матеріалу було ще занадто мало, щоб на його підставі робити однозначні і далекосіжні висновки.

Хоча праці археологів 20-х років і не знайшли широкого визнання серед дослідників різних фахів, початок вивчення іndoєвропейської проблематики за допомогою і з позицій археології було покладено. У 30-ті роки багато хто з мовознавців починає широко використовувати дані цієї науки в своїх розробках. У центрі дискусій 30-х років щодо іndoєвропейської прабатьківщини знову ж таки опиняються розробки Г. Гірта і О. Шрадера. Відповідно до цього частина дослідників розміщує прабатьківщину та території Північної або Центральної Німеччини (Г. Арнц, В. Шульц, В. Краузе, Ф. Шпект та ін.), частина — в лісостепах

та степах України (А. Нерін²⁰, деякою мірою П. Кречмер та ін.) або Приуралья, Південного Сибіру та Північного Казахстану (В. Бранденштейн²¹, Г. Гюнтер²², В. Коннерс та ін.).

Поза сухо лінгвістичними поганнями в центрі суперечки між цими двома напрямками опиняється проблема походження культур «шнурової кераміки», відкритих археологами на просторах від Рейну до верхньої Волги і які відповідають за часом розпадові ІС спільноти і розселенню окремих ІС груп. Спираючись на спільні з степовими (між Карпатами і Волгою) культурами риси північнослов'янських культур з «шнуровою керамікою», прибічники східного походження ІС вважали можливим розглядати останні як матеріальнє підтвердження руху індоевропейських племен з степової зони на захід і північний захід²³. Прихильники ж центральноєвропейської версії наполягали на місцевому зародженні цих культур в Тюрингії і Саксонії, звідки вони розселявались на північний схід і впливали на степові культури.

Послідовники гіпотези розміщення ІС між Карпатами і Доном, розвиваючи надалі методи О. Шрадера, наполягали на відповідності екології цієї країни, а також її (відомої з розкопок) матеріальної культури III—II тис. до н. е. сколопігічній і культурній лексиці спільноіндоевропейського словника. Учену О. Шрадера А. Нерінг у зв'язку з цим чи не вперше вимовлює думку про ідентичність ІС з трипільцями²⁴.

Послідовники Л. Гейгера і Г. Гірга посилаються на безперервність культурного розвитку від мезоліту до історичних германців, який засвідчували матеріальні нам'ятки Нівнічої Німеччини та Данії. Ці доводи відповідали висновкам антропологів про настуництво у розвиткові расового типу на цих же теренах, ідентичного, нібито, в германців та індоевропейців. Занеречити цим побудовам було важко, оскільки первісна археологія Німеччини і Данії у 30-ті роки була розвинута набагато краще, ніж у будь-якій іншій країні.

Найбільш послідовними і виваженими з робіт 30-х — початку 40-х років нерідко визначаються побудови Ф. Шпекта — також прибічника центральноєвропейської (германської) версії. Спираючись на кореляцію мовних і археологічних даних, Ф. Шпект намагається прослідкувати історію ІС мовою сім'ї, що суттєво відрізняє його від попередників, які реконструювали переважно вірваний з контексту історичного розвитку хронологічний зір.

Початок індоевропейської мовою сім'ї Ф. Шпект²⁵ вважає можливим прослідкувати з часів мезоліту, коли слідом за відступаючим льодовиком групи мисливців спускаються в пізній між Рейном і Віслою. Тут вони утворюють ряд споріднених і близьких культур (зокрема кіоккенмеддінгів), виробляють спільну мовну систему, їх прямі нащадки відомі як несії культур «нівнічних мегалітів» і «дунайської стрічкової кераміки». Поглиблення культурної диференціації свідчить про зростання діалектних відмінностей і початок відособлення історично відомих груп — Ф. Шпект намагається встановити області мешкання «інгреків», «праарійців» і т. д. на північ від верхньої течії Дунаю. Але всі відокремлені групи продовжують якийсь час спілкуватись між собою — звідси спільність характерної для епохи раннього металу культурної термінології.

Збільшення населення змусило греків, арійців, хеттів та інші східні групи поступово виселитися за межі праработківщини. Після їх остаточного відокремлення предки італіків, кельтів, германців, балтів і слов'ян продовжують тісно контактувати між собою, виробивши ряд спільних граматичних і лексических інновацій, їм належить і спільна культура, відома під назвою «культури шнурової кераміки», яка разом з носіями поширилася на Східну Європу. З відокремленням балто-слов'ян на схід від Вісли, кельтів на південь від Рудних гір і переселенням італіків в історичні місця мешкання розпад ІС спільноті завершується.

Незважаючи на ряд позитивних моментів, концепція Ф. Шпекта зависала у новітрі як і всі інші, перш за все тому, що неможливо було реально довести сухо теоретично припущені шляхи просування греків та азійських груп в їх історично засвідченні райони проживання.

Якщо прагнення лінгвістів перших десятиліть ХХ ст. виключити будь-який екстраполінгвістичний (особливо археологічний) матеріал з досліджень, які торкалися питань походження і поширення мов, являли собою крайність, безсум-

нівною крайністю були також намагання жорстко пов'язати розвиток мов, рас і культур (чим особливо відзначалися німецькі наукові школи).

З різкою критикою таких спроб виступив видатний італійський мовознавець Вітторіо Пізані²⁶. Історія знає скільки завгодно прикладів — індеслюс автор — коли представники різних рас і досить відмінних культурних типів розмовляють однією мовою і навпаки — люди однієї і тієї ж раси з дуже близькими культурними рисами і схожим стилем життя розмовляють різними, навіть зовсім неспорідненими мовами. Тому вирази «індоевропейська раса» та «індоевропейський культурний тип» позбавлені будь-якого конкретного змісту. Хибними є спроби прослідкувати цю уявну расу і ней неіснуючий тип протягом тисячоліть. Індоевропейці — суть мовне поняття, археологія та антропологія з етнографією у кращому випадку можуть лише проілюструвати дані, отримані в результаті лінгвістичних досліджень, але вони не можуть втручатися в хід цих досліджень і сутінкою на них впливати.

В. Пізані окреслює найдавніший ІС ареал, спираючись на дані популярної в той час ареальної лінгвістики, за допомогою якої визначалися найдавніші контактні відносини між спорідненими мовами, а також на попередні досягнення лінгвістичної реконструкції та історичні дані²⁷. Згідно з В. Пізані, праобразківщина ІС розміщувалася між Рейном на заході і Дніпром на сході, південний кордон становила лінія Дунай — Карпати — Чорне море, північний — Північне і Балтійське моря, Західна Двіна. Ця область не має в своїх межах значних природних бар'єрів, які перешкоджали б поширенню інновацій і формуванню єдиного мовного типу, вона найкраще відповідає комплексу ІС екологічної лексики, і в той же час є достатньою, щоб породити у відносно короткий період значну кількість мігрантів. Поширення ІС відбувалося шляхом поступового просування населення в західному, південному та східному напрямках, слов'яні германці і балти лишалися в межах первинного ареалу до історичних часів, частково — як про це свідчать інсемні дані — до цього ареалу належали ще в I тис. до н. е. території розселення кельтів, іллірійців, фракійців та іранців.

Неважко побачити, що конструкція В. Пізані була певною мірою компромісом між «західною» і «східною» версіями, уникаючи тим самим наболілого питання про переміщення основної маси ІС зі сходу на захід чи з заходу на схід. У модифікованому вигляді пія конструкція продовжує існувати до наших днів, однак недоботінка В. Пізані археологічних даних однозначно може бути визнаною великою вадою його концепції. Пізніші автори не змінило намагаються підвищити археологічний ґрунт під ці досить абстрактні побудови.

Критично переглянувши весь матеріал щодо цього питання, німецький мовознавець Е. Мейер²⁸ приходить до остаточного висновку про обмеження праобразківщини все ж таки Центральною Європою, його колега А. Шерер²⁹, також ретельно оцінивши матеріал, з не меншою категоричністю стверджує східноевропейське походження ІС, а О. Парет³⁰ вважає більш резонним розглядати в якості праобразківщини весь простір між Рейном і Каспієм.

Отже, через понад півстоліття пошуок та дискусій, проблема праобразківщини продовжувала знаходитися на тому самому місці, що й наприкінці XIX ст. (рис. 1). Необхідний був новий підхід, щоб вивести її з глухого кута.

Дослідження 20 - 50-х років на Балканах і в басейні Нижнього Дунаю виявили в цьому ареалі низку дуже давніх, але високорозвинених для свого часу культур, які набагато винищували синхронні культури інших регіонів Європи. Уся Центральна Європа і значна частина Східної тривалий час знаходились під погужними культурними впливами, що йшли з Балкан разом з більш-менш численними хвильами переселенців, щільність населення яких в розвиненіших районах змушувала переміщуватися в райони менш розвинуті, тобто — в Центральну і Східну Європу. Дуже принадним було пов'язати цей культурний і демографічний рух з розселенням ІС, адже таким чином відавалося можливим пояснити походження як західної, так і східної їх гілки і уникнути натягнені і голих припущенень, властивих археологічним побудовам попередніх теорій.

У 1955 р. австрійський мовознавець В. Мерлінген³¹ і американський археолог Х. Хенкен³² незалежно приходять до висновку про формування первинної ІС спільноти у басейні Нижнього Дунаю, в умовах метисації місцевого мезолі-

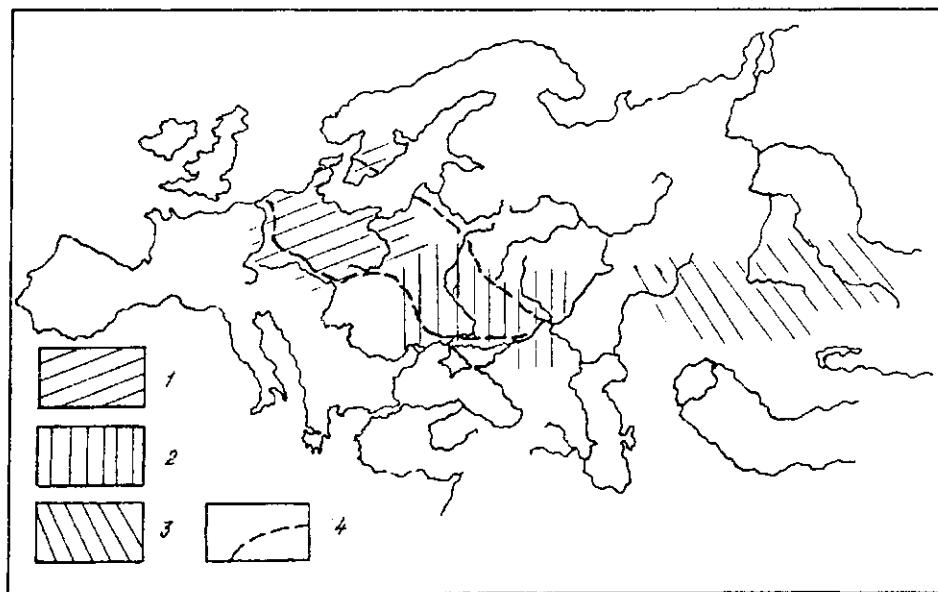

Рис. 1. Основні варіанти розміщення прабатьківщини індоєвропейців в останній чверті XIX — першій половині ХХ ст.: 1 — за Л. Гейгером (1871), Г. Г. Гіртом (1905), Ф. Шлехтом (1935), Е. Мейером (1948) та ін.; 2 — за Т. Бенфесом (1868), О. Шрадером (1911), А. Нерінгом (1936), А. Шерером та ін.; 3 — за К. П'єстрманом (1879), В. Копперсом, В. Бранденштейном (1936) та ін.; 4 — за В. Пізані (1940), О. Паретом (1848) та ін.

тичного* і прийшлого (з півдня і південного сходу) неолітичного населення. Невдовзі до цієї думки приєднуються радянський мовознавець Б. Горнунг³³, болгарський лінгвіст В. Георгієв³⁴ та інші дослідники. Головним відправним моментом нової теорії була «вищість» балкано-карпатських культур перед оточуючими культурами мисливців і примітивних скотарів і землеробів, які активно і швидко асимілювались.

Однак, як і всі попередні, ця теорія мала багато слабких місць. Зокрема культури, які займали балкано-дунайський ареал та ідентифікувались із майже нерозчленованою ще ІС спільнотою, були досить різнохарактерні за зовнішніми проявами, що не давало змоги звести їх до якогось спільного джерела. Звідси виникало питання — чи належали вони всі індоєвропейцям, а якщо лише деякі з них — то які?

З огляду на це мексиканський дослідник П. Бош-Гімпера³⁵ надає перевагу культурі лінійно-стрічкової кераміки — район її постання є одночасно ареалом первинної ІС спільноти, рух індоєвропейців на схід опосередковується трипільською культурою, яка при виникненні також вбирає інгридієнт «лінійно-стрічковиків».

Інакше підходить до вирішення цієї проблеми італійський мовознавець Г. Девото³⁶, праця якого першим після О. Шрадера узагальненням досягнень цілого кола індоєвропейстичних дисциплін. Розмаїття культур дунайсько-балканського ареалу не перешкоджає — на думку Г. Девото — ідентифікації їх з ІС спільнотою, оскільки свідчень культурної близькості і контактів між ними достатньо, щоб стверджувати існування певної діалектної єдності, яка підтримувалась постійними конвергентними процесами від раннього неоліту до епохи бронзи. Тих же поглядів дотримувався і Б. Горнунг³⁷.

Цим, однак, не вичерпувалися труднощі. Якщо просування балкано-карпатських землеробів у Центральну Європу і на Правобережну Україну (Трипілля) прослідковувалися достатньо чітко, то даних про їх подальший рух на північ і на схід — у степові простори, де історично зафіксована їх індоіранська (або при-

* Пам'ятки цього населення ще не були відкриті, про його існування стверджувалося на основі загальних міркувань.

наймні іранська) гілка, було замало. Точніше кажучи, що рухи не прослідковувались достатньою мірою, щоб стверджувати на їх підставі іndoєвропейзацію Північної Європи і степової зони, яка мала опосередковувати проникнення ІЄ в Іран та Індію. Натомість зворотній рух — із степів до Балкано-Карпатського регіону — був відмічений ще Г. Чайлдом, і далі з року в рік з'являлися нові дані, що підтверджували його.

На факти, що засвідчували проникнення степового населення в ареал трипільської культури, долину Нижнього Дунаю та його притоків у 50-ті роки звертає увагу американська дослідниця Марія Гімбулас. Вона відзначає, що ці проникнення (мілітарі історичні) призводять до деструкції попередніх землеробських культур Балкано-Карпаття і Центральної Європи та повної зміни їх зовнішнього вигляду. Саме ці трансформовані і поступово змішані зі степовими групами культури пізніше дають початок культурам пізньої бронзи — раннього заліза, які належать відомим з історичних джерел групам іndoєвропейських племен. Те населення, що лишилося в степах, мало дати початок іndoіранцям.

Ці спостереження дозволили М. Гімбулас рішуче виступити проти балкано-карпатської (лунаїської) версії походження ІЄ, висунувши, точніше відродивши на новому рівні версію степового походження³⁸.

У 1967 р. відомий мовознавець Р. Кроссланд, порівнявши аргументацію з обох точок зору, рішуче присиднується до позиції М. Гімбулас³⁹, а дискусії кінця 60-х років⁴⁰ продемонстрували перевагу степової версії, яку знов починає поділяти значна частина мовознавців і археологів.

Однак разом з цим у літературі неодноразово відмічалися крайній схематизм і надмірне узагальнення, якими характеризувався підхід М. Гімбулас до проблеми — вона довільно обирає ознаки для вихідців зі степової зони серед центральноєвропейських матеріалів V—III тис. до н. е., а тому, природно, знаходить їх всюди, де вони передбачаються заздалегідь обраною настановою: іndoєвропейзація Європи через завоювання її степовиками. До того ж М. Гімбулас фактично нехтувала лінгвістичними матеріалами, що, звичайно, не додавало переважливості її побудовам. Врешті-решт ані М. Гімбулас, ані комусь з них, хто поділяв її погляди, незважаючи навіть на послідовні зусилля заснованого ними (1973) часопису⁴¹, так і не вдалося переконливо продемонструвати проникнення степового населення або його нащадків західніше і північніше лівобережжя Середнього Дунаю.

Усе це змусило прибічників степової версії шукати більш гнучких і конструктивних підходів, а з іншого боку викликало пожвавлення серед її супротивників і збільшило кількість альтернативних версій.

На противагу М. Гімбулас, Т. Гамкрелідзе та В. Іванов⁴² будують свою концепцію на основі лінгвістичних матеріалів. Зібрана ними культурна та екологічна лексика ІЄ, вкупні з фактами іndoєвропейсько-чужесловінських контактів, дозволила їм дійти висновку про розміщення ІЄ прабатьківщини в безпосередній близькості до близькосхідних центрів ранніх цивілізацій, а точніше — на півночі Месопотамії і в Закавказзі. Погоджуючись з неможливістю «виведення» степових культур та їх носіїв з Балкан, автори відкидають варіант проникнення ІЄ в Європу через Балкани, пропонуючи натомість «кружний» шлях через Середню Азію і казахські степи в степи України (далі — за схемою М. Гімбулас). В археологічному відношенні концепція Гамкрелідзе-Іванова виглядає повністю неспроможною — зокрема, нічим не підтверджується карколомний «похід» європейської гілки ІЄ з Близького Сходу через половину Азії в Європу (IV тис. до н. е.), не є бездоганною також і лінгвістична аргументація⁴³.

Дуже близько до попередніх авторів розміщує прабатьківщину американський дослідник Колін Ренфрю⁴⁴, на думку якого вона лежала на півдні Малої Азії. Відправним пунктом побудов К. Ренфрю є розвинута протягом 60—80-х років «ностратична» гіпотеза. Згідно з цією гіпотезою, ІЄ мовна сім'я входить до складу «ностратичної макросім'ї», яка формується в зоні становлення найдавнішої землеробсько-скотарської економіки на Близькому Сході і звідси поширюється на більшу частину Євразії. На це вказує не лише спорідненість ІЄ з семіто-хамітською, картвельською, дравідійською та іншими мовними сім'ями, але й спільна землеробсько-скотарська лексика ІЄ мов.

Відмінність розміщення прабатьківщини за К. Ренфрю від ареалу, запропо-

нованого Т. Гамкрелідзе та В. Івановим, зумовлена, перш за все, тим, що останній не входив до складу «крайового півмісяця» — регіону зародження й найдавнішого поширення землеробства. Проте ця відмінність, як бачимо, незначна і, зрештою, не принципова. Суттєвішою є розбіжність у поглядах на розселення ІЄ: К. Ренфрю пропонує напрямок на захід і північний захід, який передував пізнішому відгалуженню іndoіранської та тохарської гілок на схід через північне узбережжя Чорного моря. Вирішення проблеми іndoевропейзації Північної та Східної Європи К. Ренфрю бачить у тому, що за умов різкої зміни культурно-економічної моделі і переходу до землеробсько-скотарського способу господарства, поява навіть дуже невеликої кількості землеробів-іndoевропейців, що швидко й майже безслідно в археологічному відношенні розчинялися у місцевому середовищі, могла спричинити до засвоєння цим середовищем мови пришельців. Інакше кажучи, основною причиною іndoевропейзації була, за К. Ренфрю, «культуртрегерська місія» населення, яке несло з собою ІЄ мову.

Вкрай погана узгодженість історико-культурних побудов К. Ренфрю з лінгвістичними фактами викликала ряд спроб поєднати його культурну модель з більш виважено підібраними елементами відомих лінгвістичних моделей⁴⁵.

Центральноєвропейська версія прабатьківщини, до якої майже не поверталися протягом 50—70-х років, з початку 80-х знов починає відроджуватися переважно зусиллями археологів⁴⁶. Відсутність незаперечних даних про міграції населення з Центральної Європи в степи (що було одним з основних недоліків побудов Г. Коссіни, Ф. Шпекта та ін.) змушує припускати наявність гомогенної етнокультурного шару в еніпалеоліті — мезоліті між Рейном і Дніпром-Доном, що однак поки що не доведено і вступає у певні суперечності з мовними даними⁴⁷.

Як уже було сказано, посилення альтернативних позицій змусило прибічників «степової версії» звернутися до пошуків гнучкіших підходів. При цьому не без успіху використовується аргументація і засоби їх суперників. Так аргумент наявності в пра ІЄ мові термінології для колісного транспорту, висунутий Т. Гамкрелідзе та В. Івановим на підкріплення «передньосхідної» версії був фактично перетворений на користь «степової» коли була показана залежність поширення транспорту від поширення конярства і наведено факти появи найдавнішого доместикованого коня в лісостеповій зоні України⁴⁸.

Найбільш слабким місцем «степової» гіпотези залишається проблема просування степового населення на захід, чим тільки й може бути пояснена іndoевропейзація Центральної та Західної Європи, якщо прийняти надчорноморсько-прикаспійський варіант прабатьківщини. Деякі його прибічники погоджуються з неможливістю прямого «виведення» центральноєвропейських культур — «кулястих амфор», «шнурової кераміки», баленської — зі сходу, як це припускалось раніше. Натомість пропонується трактування процесу іndoевропейзації як наслідку етнокультурних і політичних контактів між окремими відносно замкненими групами степовиків, які спорадично просочувалися до Центральної Європи, і місцевим населенням, яке сприймало деякі елементи і вірогідно знаходилось під їх політичним впливом⁴⁹. Тобто, фактично приймається модель «етнополітарної взаємодії», запропонована К. Ренфрю і певною мірою втілена в його власній концепції походження іndoевропейців, але тепер вона застосовується у зворотньому, так би мовити, напрямку. Якщо прийняти цю модель, закономірно виникає питання: чим »гіршим« у цьому відношенні є тоді балкансько-передньосхідний варіант з усіма його різновидами, адже до основних недоліків його завжди заразовувалася відсутність археологічних свідчень просунення балканського або передньосхідного населення у степ? Суперечка навколо цього питання нагадує замкнute коло, однозначно можливості виходу з якого поки що не проглядається⁵⁰.

Пошуки подолання різного роду суперечностей привели до виникнення «комбінованих» концепцій, які об'єднували аргументацію і, відповідно до цього, положення вищезгаданих.

Свострійний варіант подібної концепції містить відома в нас праця В. Сафонова⁵¹. Прихильник ідентифікації найдавніших іndoевропейців із землеробами «золотого віку» Балкано-Наддунав'я (зокрема з культурами Вінча, Лендель), «Археологія», № 3, 1998 р.

автор погоджується з думкою про відсутність місцевих витоків цих культур, а тому звертає погляд в бік Малої Азії (культура Чатал-Гуюка та ін.), звідки вони мали походити. З іншого боку, В. Сафронов не може не погодитися з висновком лінгвістів про значно північнішу атрибуцію ІЄ «екологічної» лексики, що змушує його постулювати вторинну (або точніше вже третинну) прарабатьківщину на Середньому Дунаї (культура Лендель). Поширення ІЄ на півночі Європи опосередковується культурою Лійчастих кубків.

У той же час неможливо обійти думку про те, що появі ІЄ в Ірані та Індії передувало їх розселення в степах Східної Європи та Центральної Азії — отже, автор робить спробу «вивести» степові культури енеоліту-бронзи від землеробських культур Подунав'я.

У культурно-генетичному «ланцюзі» Чатал Гуюк — Вінча — Лендель — Лійчасті кубки, який пропонує В. Сафронов, немає жодної ланки, яка б не викликала значних сумнівів і відповідала б поглядам, персважаючим серед спеціалістів. Ще менш імовірним є походження носіїв степових культур Надчорномор'я з Балкан та Центральної Європи. Досить натягнуто виглядає і лінгвістична аргументація автора, який намагається штучно поєднати різні побудови, які іноді є взаємоспаключними.

Підsumовуючи, слід зауважити, що з усіх нині існуючих гіпотез і теорій походження ІЄ (рис. 2) найбільш перспективною і найкраше захищеною, попри відмічені вище недоліки, виглядає «степова» версія — концепція, яка передбачає формування ІЄ спільноти в степах — переважно на просторі між Дніпром і Волгою (Уралом).

Висунута вперше Т. Бенфесом, ця версія отримала солідне лінгвістичне та історико-типологічне обґрунтування в працях О. Шрадера (1883, 1911, 1917). В 20-ті роки Г. Чайлд уперше робить спробу перевірити результати О. Шрадера на археологічному матеріалі. Ці розробки були продовжені в 30-ті роки Т. Сулимським, В. Бранденштейном, А. Нерінгом, Г. Гюнтертом та іншими дослідниками.

Досить близькими до їхніх побудов виявилися погляди М. Гімбутас — дослідниці, яка відродила «степову» гіпотезу після недовгого нереважання в науці наприкінці 50-х — поч. 60-х рр. балкано-карпатської версії. Згідно з М. Гімбутас, прарабатьківщина ІЄ найранішого періоду лежала між Середньою Волгою, Південним Уралом, Каспійським та Аральським морями. Подальші дослідження українських та російських археологів виявили, однак, що ці території в неоліті — на початку енеоліту розвивалися під впливом більш західних центрів, зокрема Нижнього Наддніпрів'я та Надазов'я. Саме тому Дж. Мелларі та Д. Ентоні розміщують прарабатьківщину між Дніпром та Волгою — в безносередній близькості до цих центрів. Подібна думка, однак, також наштовхується на певні перешкоди, оскільки населення, що мешкало в неоліті на вказаній території, належало до кількох, швидше за все, різних за походженням культур.

Вже В. М. Даниленко, дослідник, який уперше систематизував пам'ятки неоліту — раннього енеоліту між Дніпром і Волгою, вказав на наявність тут груп полігенетичного походження, ним були встановлені, зокрема, кілька ліній розвитку, пов'язаних з північнокавказькими, заволзькими, північними та ін. впливами⁵².

На початку 70-х років Д. Я. Телегіним була виділена на просторі між степовим Дніпром і Доном особлива культура раннього енеоліту — середньостогівська⁵³ (за пізніше встановленими каліброваними датами — кінець V — перша половина IV тис. до н. е.⁵⁴). Саме цю культуру (вкупі із дещо пізніше відкритою хвалинською групою на Волзі) західні прибічники степової версії розглядають в якості ядра іndoєвропейської спільноти або ж археологічного еквіваленту найдавніших іndoєвропейців. Але ця культура при своєму виникненні, безсумнівно, вібрала елементи полігенетичного походження, зокрема пов'язані, з виділеними В. М. Даниленком, групами. У той же час неможливо обмежити процеси становлення і розвитку ІЄ спільноти хронологічними рамками середньостогівської культури.

У зв'язку з цим постає питання виділення на дніпровсько-волзькому просторі більш ранніх, спільніх за походженням груп, які можна було вважати основним і домінуючим в етнічному відношенні елементом при складанні культур, що вже

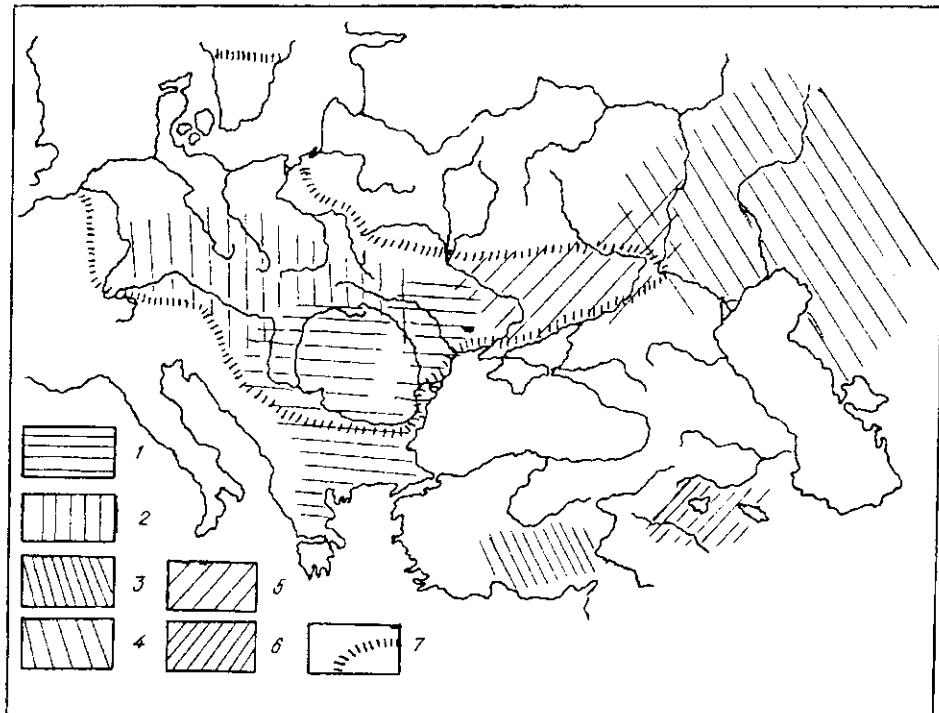

Рис. 2. Прабатьківщина іndoєвропейців (згідно з гіпотезами 50—90-х років); 1 — за Г. Хенкеном (1955), В. Мерлінгеном (1955), Б. Горнунгом (1956), В. Георгіевим (1958), І. Дяконовим (1982); 2 — за П. Баш-Гімперою (1960), Я. Маккаї (1987); 3 — за К. Ренфрою (1987), В. Сафроновим (1989); 4 — за М. Гімбутас (1963); 5 — за Дж. Мелларі (1989), Д. Ейтоні (1991); 6 — за Т. Гамкрелідзе та В. Івановим (1981); 7 — за Т. Барроу (1955), А. Гойслером (1981), Л. Кілланом (1983).

безсумнівно належали іndoєвропейцям (зокрема — ямної культури). Попередні пошуки в цьому напрямку привели до суперечливих результатів.

В якості етнокультурного підґрунтя ІЄ пропонується дніпро-донецький (Л. Залізняк⁵⁵), надазовський (Ю. Павленко⁵⁶), волзький (М. Мершерт та ін.) культурні регіони епохи неоліту. Не виключеною здається поява найближчим часом нових точок зору щодо «претендентів» на цю роль.

Таким чином, проблема, як бачимо, лишається далекою від вирішення. Але незалежно від того, яка зі згаданих точок зору є ближчою до істини, найдавніші етапи етногенезу ІЄ безсумнівно мають безпосередній зв'язок з археологічними пам'ятками України, що надає іndoєвропеїстичній проблематиці особливої ваги в контексті розвитку вітчизняної науки.

Примітки

¹ Bopp F. Über Conjugationssystem der Sanskritsprache.— Frankfurt, 1816; Grimm J., Deutsche Grammatik, I.— Gottingen, 1819; Rask R., Ubersogelse om det galme Nordiske eller Islandske Sprogs Oprindelse.— København, 1818.

² Shlegel Fr. Über die Sprache und Weisheit der Indier.— Heidelberg, 1808.

³ Link H. F. Die Urwelt und das Altertum erlautert durch die Naturkunde.— Berlin, 1823.

⁴ Rhode J. G. Die heilige Sage des Zendvolkes.— Frankfurt, 1820.

⁵ Pictet A. Les origines Indo-européens ou les Aryas primitifs, essae de paleontologie linguistique.— Paris, 1859—1863.

- ⁶ *Latham R. G.* Elements of comparative filology.— London, 1862.
- ⁷ *Whitney W.* Language and study of language.— London, 1867.
- ⁸ У передмові до книги: *Fick A.* Vergleichender Wörterbuch der Indogermanischen Sprachen.— Gottingen, 1868.
- ⁹ *Geiger L.* Zur Entwicklungsgeschichte der Menschheit.— Stuttgart, 1871.
- ¹⁰ *Cuno I. G.* Forschungen in Gebiete der alten Volkerkunde.— Bd. I.— Berlin, 1871.
- ¹¹ *Pietrement C. A.* Les Aryas et leur premiere patrie // Revue de linguistique et de philologique compare.— 1879.
- ¹² *Schrader O.* Sprachvergleichung und Urgeschichte.— Iena, 1883. Рос. переклад: Шрадер О. Сравнительное языкознание и первобытная история.— СПб., 1886.
- ¹³ *Posche T.* Die Arier, ein Beitrag zur historischen Anthropologie.— Iena, 1878.
- ¹⁴ *Penka K.* Die Herkunft der Arier.— Viennus, 1886.
- ¹⁵ *Hirt H.* Der Verwandschaftsverhältnisse der Indogermanen // Indogermanische Forschungen.— Bd. 4.— 1894— S. 36—45.
- ¹⁶ *Hirt H.* Indogermanen, ihre Verbreitung, ihre Urheimat und ihre Kultur.— Strassburg, 1905—1907.— Bd. 1—2.
- ¹⁷ *Schrader O.* Die Indogermanen.— 1911.— Рос. переклад: СПб, 1913.— С. 193—204.
- ¹⁸ *Kossina G.* Die Indogermanen Frage archeologisch beantwortet // Zeitschrift für Ethnologie.— 1902.— № 34.— S. 161—222; *Ibid.* Die Indogermanen. Ein Abriss I. Das Indogermanische Urvolk.— Leipzig, 1921.
- ¹⁹ *Childe G. V.* The Aryans: a Study of Indo-European Origins.— London, 1926.
- ²⁰ *Nehring A.* Studien zur indogermanischen Kultur und Urheimat // Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistic.— Jrg. 4.— Salzburg — Leipzig, 1936.
- ²¹ *Brandenstein W.* Die erste «indogermanische» Wanderung.— Wien, 1936.
- ²² *Guntert H.* Der Ursprung der Germanen.— Heidelberg, 1934.
- ²³ *Sulimirski T.* Die schnurkeramischen Kulturen und das indo-europäische Problem // La Pologne au VII Congrès international des sciences préhistoriques, I.— Warsaw, 1933.— P. 287—308.
- ²⁴ *Nehring A.* Op. cit.— S. 10 і наст.
- ²⁵ *Specht F.* Sprachliches zur Urheimat der Indogermanen // Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung.— 1939.— Т. 66.— S. 1—74; *Specht F.* Die Ursprung der indogermanischen Declination.— Gottingen, 1944.
- ²⁶ *Pisani V.* Paleontologia linguistica // Analli della Facolta di lettere... della Universitata de Calgiari.— Т. IX.— 1938; Див. також його статтю у збірці «Общее и индоевропейское языкознание».— М., 1956.— С. 83—199.
- ²⁷ *Pisani V.* Geolinguistica e indeuropeo // Atti della Reale Academia Nazionale de Lincei Roma.— Ser. VII.— V. IX.— 1940.
- ²⁸ *Meyer E.* Die Indogermanenfrage.— Marburg, 1948.
- ²⁹ *Scherer A.* Das Problem der indogermanischen Urheimat vom Standpunkt der Sprachwissenschaft // Archiv für Kulturgeschichte.— Н. 1.— Marburg, 1950.— Bd. 33.— S. 1—16.

- ³⁰ Paret O. Das neue Bild der Vorgeschichte.-Stuttgart, 1948.
- ³¹ Merlingen W. Zum Ausgangsgebeit der indogermanischen Sprachen // Archeologia Austriaca.—1955.—H. 18.
- ³² Henchen H. Indo-European languages and Archaeology // American Anthropologic Association.—1955.—Vol. 57.—№ 6.—Part 3.—Memoir № 84.
- ³³ Горнунг Б. Г. Проблема распространения индоевропейской речи в доисторические эпохи // Тезисы докладов на сессии Отделения Исторических наук... 1955 года.—М.—Л., 1956.—С. 27 и сл.
- ³⁴ Георгиев В. И. Исследования по сравнительно-историческому языкознанию. Родственные отношения индоевропейских языков.—М., 1958.—С. 237—283.
- ³⁵ Bosch-Gimpera P. El problema indo-europeo.—Mexico, 1960. Франц. переклад: Les Indo-Europeens. Problems archeologiques.—Paris, 1961; Див. також рецензію А. Я. Брюсова: Советская археология.—1961.—№ 2.—С. 270—274.
- ³⁶ Devoto G. Origini Indoeuropee.—Firenze, 1962; Див. рецензію В. М. Ілліча-Світіча: Этимология.—1966.—М., 1968.—С. 386—388.
- ³⁷ Горнунг Б. Г. К вопросу об образовании индоевропейской языковой общности.—М., 1964.
- ³⁸ Gimbutas M. The Indo-Europeans: Archeological problems. // American Anthropologist.—1963.—LXV.—P. 815—836.
- ³⁹ Crossland R. A. Immigrants from the North // Cambridge Ancient History.—1967.—Pt. 2.—Vol. 2.—P. 824—876.
- ⁴⁰ Indo-European and Indo-Europeans. G. Cardona, H. Hoenigswald, A. Senn ets.—Philadelphia, 1970.
- ⁴¹ The Journal of Indo-European Studies.—1973.
- ⁴² Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В. Древняя Передняя Азия и индоевропейская проблема... // ВДИ.—1980.—№ 3; Миграции племен носителей индоевропейских диалектов... // ВДИ.—1981.—№ 2.
- ⁴³ Див., зокрема: Дьяконов И. М. О прародине носителей индоевропейских диалектов // ВДИ.—1982.—№ 3, № 4.
- ⁴⁴ Renfrew C. Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins.—London, 1987.
- ⁴⁵ Зокрема: Sherratt A. G. and Sherratt S. The Archaeology of Indo-Europeans: An Alternative View // Antiquity.—1988.—62 (236).—P. 584—595.
- ⁴⁶ Kilian L. Zum Ursprung der Indogermanen: Forschungen aus Linguistik, Prahistorie und Anthropologie.—Bonn, 1983; Hausler A. Kulturbeziehungen zwischen Ost- und Mitteleuropa im Neolithikum? // Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte.—1985.—№ 68; Makkay J. The Linear Pottery and the Early Indo-Europeans // Proto-Indo-European: The Archaeology of Linguistic Problem. S. N. Scoimal, E. C. Polome ets.—Waschington, 1987.—P. 165—184.
- ⁴⁷ Див., зокрема: Мэллори Дж. П. Индоевропейские прародины // ВДИ.—1997.—№ 1.—С. 71—73.
- ⁴⁸ Anthony D. The Archaeology of Indo-European Origins // The Journal of Indo-European Studies.—Vol. 19.—1991.—№ 3.—P. 193—222 (тут же література до цього питання).
- ⁴⁹ Mallory J. In Search of the Indo-Europeans.—London, 1989.—P. 233—264; Anthony D.—Op. Cit.—S. 210—212.
- ⁵⁰ Мэллори Дж. П. Индоевропейские прародины...—С. 79—82.

наукове значення, не може гарантувати успіх, коли ним підміняється власне теоретичний пошук. Професіоналізм в емпіричній галузі при перенесенні його у сферу теорії обертається тим явищем, яке одержало назву повзучого емпіризму. Він, створюючи видимість теоретичного пошуку, руйнує логічну структуру теорії, зводить теоретичне дослідження до простого спостереження і фіксації того, що лише маскує, сковані від безпосереднього спостереження, основні закономірності.

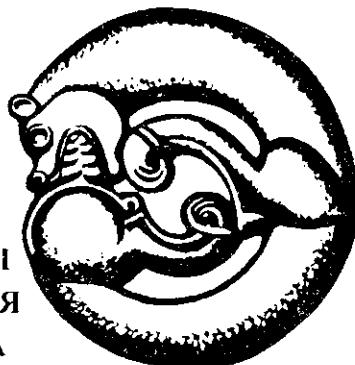
Стосовно теорії антропогенезу слід зазначити, що вона оперує не окремими матеріальними об'єктами — чи то археологічними, чи то антропологічними, чи якимсь іншими. Вона розглядає людину, працю, знаряддя праці, суспільство та інші соціальні феномени не в їх конкретно-історичних проявах, а як такі, тобто в найбільш абстрактній формі. У теорії антропогенезу людина вистуває в єдності усіх її соціальних та природних якостей. Найпоширенішою помилкою в археологічних дослідженнях з проблем антропогенезу є підміна цих логічних конструктів описом конкретних археологічних комплексів та окремих знахідок. Простий опис археологічних об'єктів, яким би кваліфікованим він не був, не вписується у теоретичний пошук і не може в цьому контексті вважатись професійним підходом до справи.

У попередніх працях з проблем антропогенезу ми неодноразово підкреслювали, що теорія антропогенезу не належить до суспільствознавства: вона являє собою пограничну наукову галузь, бо має показати процес становлення соціального на базі вищих досягнень біологічного. У класифікації наук теорія антропогенезу розглядається як наукова дисципліна, що перебуває на стику суспільних і природничих наук. Нема і не може бути професійного підходу до вивчення проблеми антропогенезу, якщо археолог не враховує цієї міждисциплінарної специфіки, а гереносить у цю сферу науки ті методи, які він використовує в звичайній археологічній практиці. Він мусить однаковою мірою враховувати багатогранність як соціального, так і біологічного.

Якщо бути логічним до кінця, то можна зазначити, що ранній палеоліт, який припадає на антропогенез, не може, на відміну від усіх інших археологічних епох вважатись звичайним об'єктом дослідження суспільних наук. Це надзвичайно специфічний період, у якому ще продовжують діяти притаманні біологічному розвитку суті природні фактори буття — природний добір. Разом з ним формуються принципово нові соціальні фактори, яким ще треба пройти тривалий шлях розвитку, щоб усунути дію природних факторів пристосування до оточуючого довкілля і набути головного значення. За історичним значенням ранній палеоліт протистоїть не пізньому палеоліту, як це видається з суті формальної точки зору, а всім іншим археологічним та історичним епохам. Ранній палеоліт — це становлення людини і всього того, що пов'язане з її існуванням у природі, а пізній палеоліт та всі наступні епохи — це розвиток людства на його власній сформованій у ранньому палеоліті соціальній основі. Професійний підхід до проблеми антропогенезу вимагає знання не тільки нової соціальної якості, але й старої біологічної якості, у надрах якої вона народжується. Іншими словами, дослідження проблеми антропогенезу мусить здійснюватись на міждисциплінарному рівні: саме через вивчення взаємодії біологічного і соціального можна зрозуміти механізм становлення людства. Ось чому археологічні джерела з антропогенезу мають вивчатись на підставі застосування широкого спектру методів, ніж це робиться стосовно археологічних джерел усіх інших епох. Зрозуміло, що це вимагає від археолога, котрий став на шлях розробки теорії антропогенезу, широкої професійної підготовки, яка виходить за межі звичайних археологічних знань.

Міждисциплінарність не може бути забезпечена без філософської оцінки антропогенезу, оскільки філософія тут відігриває методологічну та інтергративну роль. Думати, як це часто трапляється в археології палеоліту та інших суміжних дисциплінах, що можна рухатись вперед лише за рахунок нагромадження нових джерел — помилка. Професіонал в теорії антропогенезу — це той, хто послідовно дотримується теоретичного рівня оцінки фактів, вміє поєднувати на єдиних філософсько-методологічних засадах досягнення різних наук, не обмежується методичним арсеналом власної науки і схильний до побудови синтетичних знань.

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

НИЖНЬОТОРТОНСЬКІ ВАЛУНЧАСТИ КРЕМЕНЕВІ ПОРОДИ ПОДНІСТРОВ'Я ЯК СПЕЦІАЛІЗОВАНА АРТЕФАКТНА СИРОВИНА ПЕРЕДСКІФСЬКОГО ЧАСУ

Завдання теорії антропогенезу — розкрити причини, передумови, складові частини та механізм становлення людства. Професійний підхід до справи вимагає теоретично обґрунтованого усвідомлення того, що теорія антропогенезу базується на принципах праці, перехідності та цілісності.

Принцип праці випливає з визначальної ролі праці в житті людини. Якщо наука визнає, що праця як свідома і цілеспрямована предметно-практична діяльність є способом життедіяльності людини, в якому знаходять новий вияв усі її соціальні якості, то становлення людини є головним чином і перш за все становленням праці. Ця методологічна теза сформульована Ф. Енгельсом², і саме у цьому смислі його відомого афоризму «праця створила саму людину». Доводиться дивуватись з того, що наша наука про антропогенез, незважаючи на ясне піттування Ф. Енгельса, не взяла на озброєння цю абсолютно логічну думку і навіть намагалась довести, що, за Ф. Енгельсом, спочатку виникла праця, а потім під її визначальним впливом формується весь соціальний комплекс. Про причини цієї логічної аномалії ми поговоримо пізніше, а зараз слід зупинитись на принципі перехідності.

Перехідний характер антропогенезу визначається суттєвою якістю різницю між твариною і людиною, між тваринним і суспільним способом існування. Людина — біосоціальна істота, в ній головним і визначальним є соціальне. Біологічне в людині опосередковано соціальним. Без соціального біологічне в тій іностасі, в якій воно присутнє в людині, існувати не може. Біологічне є носієм вищої соціальної якості і в той же час залежить від соціального. У тварин будова тіла повною мірою відповідає її біологічній життедіяльності, у людини ж — соціальний життедіяльності. Хоча людина має біологічну будову тіла, за основними параметрами вона є істотою суспільною.

Розуміння цих принципових якісних відмінностей між твариною та людиною веде до усвідомлення того, що такі колosalні зміни не могли з'явитись зненацька, чи виродовж короткого проміжку часу. Потрібен був великий перехідний період, в ході якого мали вирігти всі ті характеристики, які визначають соціальну специфіку людини. Утвердження принципу перехідності стосовно антропогенезу — це заслуга Ф. Енгельса³. Відповідно до розуміння перехідного характеру антропогенезу, ним були введені терміни, якими він визначав перехідний характер істот. Він називав їх людиною, що формується (в німецькому оригіналі — *werdende Mensch*). Цій перехідній істоті відповідає, за його висловом, свідомість, що прояснюється. Показово, що формування мови і людської гортані розглядається ним як взаємопов'язані процеси. Разом з цим він підкреслював: висновок про те, що мова виникла з праці і разом з працею, є єдино правильним⁴. Все це разом взяте говорить про те, що Ф. Енгельс припустив наявність у період антропогенезу перехідних до справжньої людської праці форм предметної діяльності, але не закріпив це у відповідних термінах. Наголошуємо на цьому тому, що чимало дослідників, спираючись на цю обставину, схиляються до думки, що він не припустив перехідних форм життедіяльності, тобто що він не відводив для генезису праці місця в антропогенезі. Звідси — констатація того, що людське суспільство з самого початку мало цілком сформований

на, досліженому Л. І. Крушельницькою¹, непоротовському поселенні передскіфського часу, розташованому за 5 км вище по Дністру від місцезнаходження Непоротове IX, два необроблені шматки пісковику нижньосеноманського віку, різні за розмірами відщепи та пластини кременю кількох гатунків. Серед останніх — чорний жовневий нижньосеноманського зразка, сірий або білий непрозорий (типу плитчастих халцедонолітів з покрівлі відкладів верхньої крейди) в ножевидних пластинках та їх фрагментах, висока пластинка (рис. 1, 6) з ясноблакитного, майже сапфіринового матеріалу, кілька дрібненьких осоколків та лусочок, які доводять факт підправлення (якщо не обробки) кременю безпосередньо на місці житла.

Один із знайдених уламків кераміки належить столовій посудині типу горщика з діаметром вінець орієнтовно до 10—12 см (рис. 1, 4). Вінця низькі, слабо відігнуті, оздоблені наскрізними (нанесеними зсередини) проколами з однорідним, відмуленим брунатно-жовтим на зламі глянічним тістом, яке містить невеличку домішку дрібних піщинок непрозорого білого кременю.

Другий керамічний уламок є частиною стінки великої банкоподібної (?) корчаги (розмірами 60×40×8—10 см опуклість ледве помітна), з чорним у зламі, менш однорідним ніж у першому випадку глянічним тістом (домішка — дрібні шматочки шамоту та рясніші зернятка, до 1 мм, білого або напівпрозорого сірого кременю).

За переліченими ознаками керамічні фрагменти датуються передскіфським часом: оздоблення у вигляді наскрізних проколів², характеризує другий ступінь черноліської культури.

Безумовно близькі до них за часом використання і три знайдені у комплексі кам'яні серпи сікачеподібного (рис. 1, 1) та дъябоподібного (рис. 1, 2, 3) типів, виготовлені з блакитно-сірого, майже непрозорого, кварцево-халцедонового кременю, що нерідко зберігає залишки специфічної «відмитої» жовневої корки. Подібні знаряддя були поширені на півночі України починаючи з часів середньої бронзи³, а серед пам'яток білогрудівсько-черноліського кола різними авторами на різних територіях датуються неоднаково: якщо в Подніпров'ї О. І. Тереножкін відносив їх до першого ступеня черноліської культури⁴, то в непоротовському та деяких інших комплексах їх вважають власне білогрудівськими⁵. Всі серпи наших зборів мають на поверхні люстраж (ознаку інтенсивного використання), одного з них, найбільш спрацьованого, було зламано, очевидно, в процесі утилізації (рис. 1, 2).

Ще одна кремінна знахідка з Непоротового IX виявилась настільки несподіваною (рис. 2, 2), що автор вирішив залишити її на місці для збереження трохи прикопавши в ґрунт, обмежившись масштабною контурною прорисовкою у польовому щоденнику. Через несприятливий збіг обставин повернутися на це місце нам не вдалося і оригінальне начиння, на наш погляд, — наральник загинуло. Втрата для науки такого специфічного знаряддя без його лабораторного трасологічного дослідження надзвичайно прикра. Проте деякі ґрутові висновки щодо його матеріалу, габітусу, прийомів обробки і призначення цілком задовільно можуть бути зроблені і в ретроспективному плані.

Виготовлене з того ж кременю, що й вищезгадані серпи, на дві третини (крім верхньої частини тонко обробленого плескатою ретушшю черешка) інтенсивно залюстроване, з ретельно відтвореною лопатню аж до витончених, трохи асиметричних (результат спиравованості?) закрайн, воно, з одного боку, принципово відрізняється, наприклад, від гіпотетичного лемеша з Городні на Волзі⁶, так само, як і від інших кам'яних псевдорал, дезавуйованих С. О. Семеновим та Ю. О. Красновим⁷, але, з іншого боку, майже точно копіює черешкові металеві наконечники орніх пристрій минулого. Це не залишає сумнівів у тому, що кам'яний наральник описаного типу міг призначатися тільки для закріплення на полозі дерев'яного рала, що давало змогу обробляти ях грузькі, так і тверді ґрунти, вкриті щільною трав'яною рослинністю не тільки заплави чи надзаплавних терас, а можливо й вододіл.

Оскільки зафіксовані в Європі рала з полозом, оснащеним втулчастим металевим наральником, датуються принаймні III тис. до н. е.⁸, принципова можливість реіндукування подібного (правда, черешкового) знаряддя у крем'януму варіанті людиною передскіфського часу цілком припустима, особливо зважаю-

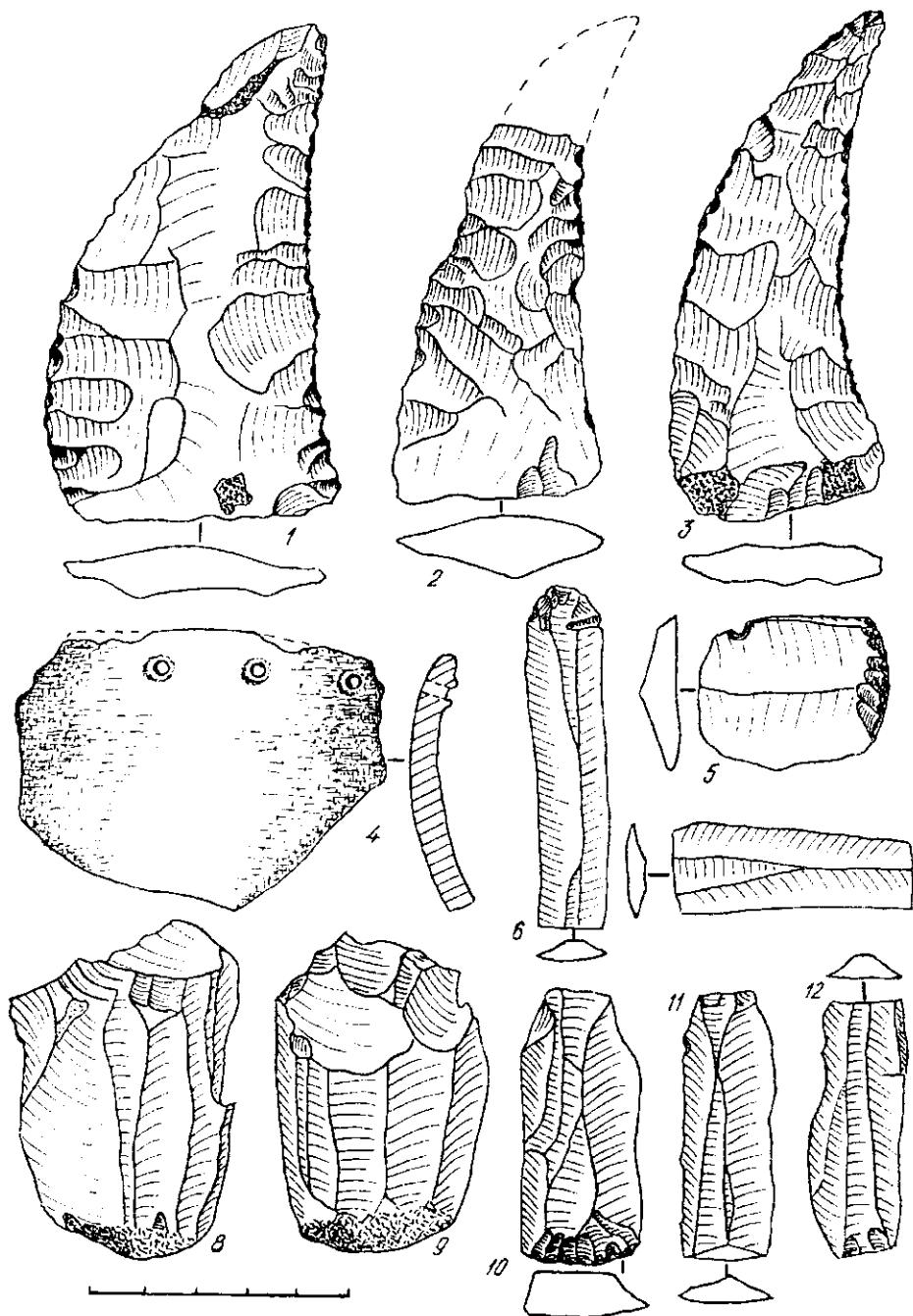

Рис. 1. Кремінні вироби та фрагмент кераміки з правобережжя Середнього Дністра: 1—4, 6 — Непоротове IX; 5, 7—12 — с. Наславча, ур. Карпів Яр I.

чи на високі механічні параметри, притаманні використаній сировині: забігаючи наперед, зазначимо, що тимчасовий опір стисканню тертонського валунчастого кременю з Карпового Яру, визначений у сухому стані для чотирьох зразків за раніше описаною методикою⁹, коливається від 6000 до 7500 кг/см², тобто перевищує відповідні характеристики деяких м'яких сортів сталістого заліза. Саме виняткова міцність та в'язкість подібної гірської породи забезпечували високу продуктивність не тільки знайденого наральника, а й дзьобоподібних крем'яних серпів з Непоротового IX, особливо в разі закріплення їх під кутом 100° до осі «Археологія», № 3, 1998 р.

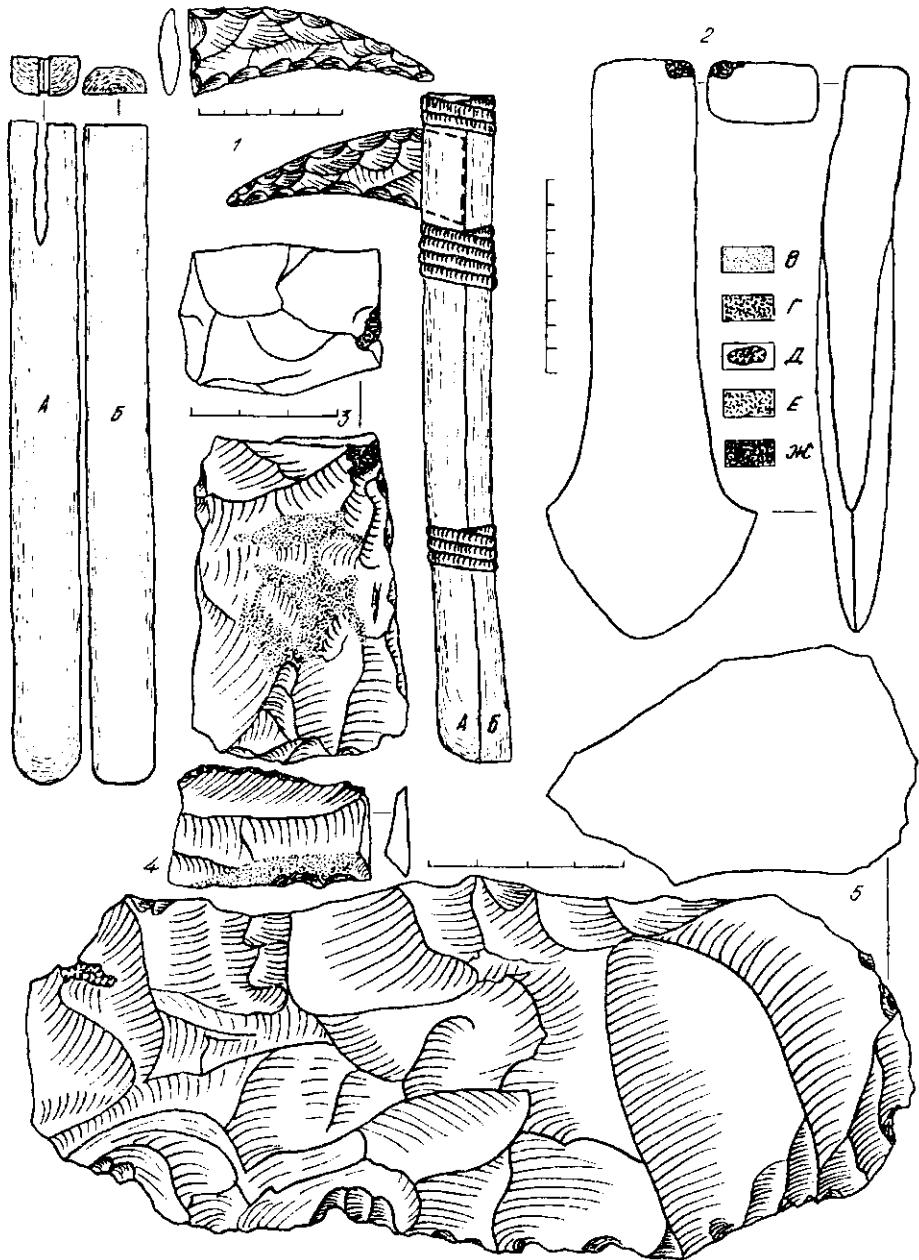

Рис. 2. Кремінні артефакти, реконструкція кріплення дзьобовидних серпів та умовні позначення: 1, 2 — Непоротове IX; 3, 4 — с. Ожево, ур. Щовб; 5 — с. Наславча, ур. Карпів Яр I. Умовні позначення: А — фронтальна частина «виделковидного» складеного держака; Б — тулова опорна планка; В — люстрап; Г — «відмита» жовнева корка; Д — мікrokerзинки, інкрустовані дрібно-зернистим кварцем; Е — збитості на поверхні нуклеусів-відбійників; Ж — вторинний налькосий халцедон мікростеролітової будови.

абстрактних визначень вимагає нетрадиційних для археолога-практика творчих зусиль.

Археолог, котрий став на шлях професійного вивчення теоретичних проблем антропогенезу, мусить добре розумітись у тій непростій ситуації, яка склалась навколо розуміння людини у різних науках. У природничих науках панує біологіко-класифікаційне розуміння людини: людина — це біологічний рід *Homo*, який входить до біологічного сімейства гомінід, тобто людських. До роду *Homo* більшість біологів-систематиків відносять кілька самостійних, різних за рівнем

розвитку біологічних видів: *Homo habilis* (презінджантроп), *Homo erectus* (пітекантроп) та близькі до нього форми). *Homo neandertalensis* (класичні європейські та так звані прогресивні передньоазійські неандертальці) та *Homo sapiens* (людина сучасного фізичного типу).

У біологічній систематиці використовується морфофункциональний критерій виділення окремих таксономічних одиниць. Але стосовно роду *Homo* у деяких випадках використовується також соціальний критерій, що звичайно є порушенням правил класифікації. Так, презінджантроп олдовайської епохи одержав назву *Homo habilis* (людина уміла) на підставі суттєво соціальної його ознаки — переходу до виготовлення найпростіших штучних знарядь з каменю. Що ж до його біологічних морфоструктурних ознак тіла, то вони не виходять за ті межі, якими характеризуються виконані мавпи австралопітеки. Не випадково відомий радянський антрополог В. П. Якимов, постійно дотримуючись єдності критерію, відносив презінджантропа до австралопіtekів і не визнавав за ним біологічного статусу людини. Порушення біологічного критерію принесаються деякі антропологи і при намаганні уточнити назву неандертальця. Взявши на озброєння у деяких археологів сенсаційну, але слабодоведену тезу про те, що неандертальець вже повною мірою оволодів релігійними віруваннями, вони запропонували дати йому назву *Homo sapiens neandertalensis*, а для *Homo sapiens* — *Homo sapiens sapiens*. Усе це привело до класифікаційної плутанини.

Філософсько-соціологічне розуміння людини базується на оцінці способу її життєдіяльності. Людиною вважається істота, факторами життєдіяльності якої виступають праця, свідомість та колективність у їх органічній єдності. Людина — це носій принципово нового, соціального способу буття в природі, суб'єкт соціального розвитку.

Різне розуміння людини у різних науках створює складні пізнавальні колізії. Для біологів, котрі дотримуються біологічно-класифікаційного розуміння становлення людини, це суттєво біологічний процес походження найдавніших представників роду *Homo*. У руслі цих поглядів ведуться пошуки так званої невловимої грані між людиною та твариною, мозкового рубікону тощо. Усі інші первородні на шляху до *Homo sapiens* біологи називають еволюцією людини. Для філософа чи соціолога становлення людини це процес виникнення суспільної істоти з притаманним їй соціальним способом життєдіяльності, тобто становлення *Homo sapiens*, бо тільки він оволодів соціальністю як цілісним способом соціального буття. Усі інші види роду *Homo*, котрі передують *Homo sapiens*, ними оцінюються як перехідні до суспільної людини форми. Слід пояснити, що ідея перехідності антропогенезу виникла в руслі філософсько-соціологічного розуміння людини. Так розумів людину Ф. Енгельс, обґрунтуючи необхідність виділення перехідного періоду в розвитку людства.

Різnobій у визначенні людини пов'язаний з двома підходами до вивчення антропогенезу. Перший з них — еволюційно-біологічний. Він намагається пояснити походження людини на основі дій біологічних закономірностей: про соціальні фактори якщо і йдеться, то без належної оцінки їх визначальної ролі. Другий підхід — соціально-трудовий. Він в основу аналізу кладе появу соціальних факторів — перш за все праці, але недостатньо враховує суть еволюційно-біологічних перетворень. Тому часто в перехідний період переносить сформовані соціальні феномени. В обох випадках спільним є те, що абсолютизується значення або біологічних, або соціальних факторів. Взаємодія їх на принципах цілісності при цьому втрачається. Ось чому існуючі у різних науках концепції антропогенезу не стикаються між собою. Суперечності, що склалися, намагався поєднати Ю. І. Семенов. Так, він вважав, що, з одного боку, тільки *Homo sapiens* є суспільною людиною. а його генетичні попередники були перехідними до неї формами, а з іншого, що вже *Homo habilis* олдовайської епохи освоїв працю і виробництво, що правда не свідоме, а таке, що базувалось на інстинктивних реакціях. Так, взявши на озброєння сформульовану археологами концепцію однічності знарядь праці і трудової діяльності в антропогенезі, Ю. І. Семенов привінчився логічної помилки, бо виробництво є свідомим і цілеспрямованим процесом, і іншим бути не може.

Еволюційно-біологічний підхід не визнає перехідних до людини типів. Мав «Археологія», № 3, 1998 р.

верхньокрейдового віку. Останнє уточнення зовсім не зайве, бо з легкої руки деяких тираспольських геологів, дійсно має місце і прямо протилежна тенденція,— весь суті кременевий шар між осадовими сеноманом та тортоном вважати тільки «базальним конгломератом» останнього²², що теж невірно.

Як однозначно доводять наші польові та лабораторні дослідження, механізм утворення «англомератового», «згрудженого», «плітчастого» (але не пластово-го!), «валунчастого» (у львівській інтерпретації), «брекчієвого», «конгломератобрекчієвого»²³, «глибоко-брилового», «роговикового», «халцедонолітового» різних авторів, а в дійсності — єдиного за походженням, хоч і відмінного від відслонення до відслонення кременевого шару в покрівлі сеноманських відкладів Подністров'я — накладений, інфільтраційно-елювіальний: це свого роду «сількрет», тобто кора вивітрювання первинно осадово-діагенетичної частини розрізу сеноману, щоправда, специфічна за складом та структурно-текстурними ознаками і не схожа, наприклад, на кори вивітрювання, припустимо, придніпровських ультрабазитів²⁴. Але як і там, тут мали місце процеси розтягнутого за часом розчинення, перевідкладення (приносу та виносу) речовини вихідних силіцитів, обезбарвлення і метасоматичної перекристалізації, аж до появи хронологічно найбільш пізніх прожилків брунатного халцедону (рис. 2, Ж) та мікро друзового кварцу (рис. 2, І). Останні розвиваються за схемою Г. Г. Леммлейна, вперше встановленої цим дослідником саме для сількретових утворень сіноману, правда, північніших територій²⁵.

І тільки у випадку подальшого механічного руйнування подібного шару плітчастих кременистих порід (після закінчення континентального періоду розвитку регіону) внаслідок неогенової морської трансгресії та, пов'язаної з нею, абразії (або палеоалювіальної діяльності того ж часу) з більш-менш помітним обкатуванням матеріалу та його перевідкладенням формуються спрощені викопні валунчасто-рінякові конгломерати, які здавна відомі і в районі Луки-Врублівецької, і на півночі Молдавії²⁶ тощо.

Плітчасті або бриуваті верхньосеноманські кременеві відособлення, часто-густо примхливої форми та великих розмірів, в процесі трансгресійного переміщення перш за все втрачають дрібнозернистий субстрат, що заповнює проміжки між ними, а в результаті численних співударів та механічної дообробки дрібнішим гравій-гальковим матеріалом у хвилеприбійній зоні тортонського моря розпадаються на менші уламки за усипадкованими від елювіального етапу макро- або мікротріщинками. Втрачаючи ділянки більш крихкої жовнової корки та гострі кути, вони врешті-решт набувають субеліпсоїдальної форми, стаючи одноріднішими та якіснішими за габітусом та фактурою. Це спрощувало як майбутній видобуток, так і подальшу обробку подібної сировини, у тому числі і людиною передскіфського часу: очевидно, динеподібний валун сильним ударом об подібний за масою розбився навпіл, після чого серією обабічних сколів кожна з половиночок перетворювалась на велику заготовку (рис. 2, 5) майбутнього макрознаряддя, або з них отримували відщепи та пластини, які йшли на виготовлення менших виробів.

Найновніше зберігаючи гірську вологу нижньотортонські карцево-халцедонові кременеві валуни якісно перевершують дрібнішу конгломератову рінню із так званого подільського ярусу²⁷ (теж широко розвинутого, особливо на лівобережжі Середнього Подністров'я), і верхнього тортона або нижнього сармату (виключаючи хіба бугловський перловий²⁸ Карпового Яру), не кажучи вже про пересохлу галю бечівників, заплави і надзаплавних терас сучасної долини Дністра, або хоч і не обезводнений, але і не перевідкладений опало-крістобалітовий, опало-халцедоновий та халцедоновий жовновий матеріал осадово-діагенетичних гезових, опало-шертових, маргедистих чи трепелових шарів сеноману Подністров'я. Розрізи останнього, детально досліджені геологами Росії, України та Молдавії²⁹, слід обов'язково брати до уваги при спробах висвітлити можливе походження кременевої сировини у будь-яких археологічних пам'ятках: у кожному конкретному випадку кремінь не завжди обов'язково походить з територіально найближчого родовища.

Як встановила археолого-петрографічна рекогносіровка, корінне родовище кременевої сировини, з якої виготовлено серпи та наральник непоротовських пам'яток, знаходиться за 35 км від останніх, на околиці с. Наславча Дондюшан-

ського р-ну Молдови, у так званому Карповому Ярі (нині геолого-палеонтологічний заказник³⁰). Потужність тортонаського валунчастого шару у верхів'ї яру сягає 4 м, найбільші кременісті обкагані відособлення (переважно з гладенькою рудувато-броннатною чи сірою поверхневою коркою, часто з реліктами вторинного халцедону) мають розмір до 0,5 м, хоч поруч з ними трапляється і галя (менше дециметра). Піщано-глинисте заповнення незначне і маломіцне, що спрощувало розробку.

Принципово новим виявилось встановлення поруч з цим віделоненням, раніше ніким не описаної, кременебробної майстерні, де виготовлялися великі серпи саме непоротівського зразка³¹, а крім того — знаряддя давніших (аж до палеоліту?) археологічних культур, оскільки це ілюструється зібраним підйомним матеріалом (рис. 1, 5, 7—12) та різним типом патенізації артефактів.

У районі с. Наславча автором було зафіковано ще дві майстерні-стоянки першісної людини, розміщені на краю плато Наславча-Ленкауци та між долинами р. Наславчі, Киссеру і балкою Бирново³². Таким чином, майстерня-стоянка Карпів Яр I (на розораному кукурудзяному полі) є третьою пам'яткою району, розташованою на привододільному схилі плато, що домінує над с. Наславчею. Без шурфування точні межі культурного шару встановити неможливо, бо сучасною сільськогосподарською технікою чимало обробленого кременю розтягнутодалеко на всі боки від місця первинної утилізації. Крім того, під час огляду на полі фіксувались залишки приналежні трьох плям компактного залягання будівельних решток минулого: уламків печини трипільського типу (5×20 м) між лінією електропередачі та лівим верхів'ям Карпового Яру I, розтягнуті розвали (20×30 м) дрібного вапнякового каменю кладок (?) на мису між обома верхів'ями яру. Сотні тільки великих, добре помітних фрагментів обробленого або штучно розколотого кременю (зібрана колекція на 135 артефактів ілюструє різні типи використання сировини, заготовки на різних стадіях обробки, деякі знаряддя тощо) залягають в борознах суглинисто-чорноземного ґрунту. Інколи чітко сі-ріючого за рахунок домішки попелу (розораний зольник). Трапляються поодинокі уламки ліпного посуду без оздоблення, за глиняним тістом того ж типу, що і в Непоротовому IX (найближчий вихід джерельної води, — в тому ж Карповому Яру). Багато із зібраних артефактів, особливо великих, мають на поверхні виразні сліди контакту з металом сучасних ґрунтообробних пристрій, — коричнево-вохристі подряпини, плями, а то й сколи. пам'ятка рік від року інтенсивно руйнується, хоча, можливо, шурфування ще зможе виявити його первинну стратиграфію.

Крім обпаленої глини, уламків будівельного (?) вапняку та обробленого кременю в борознах трапляються поодинокі, принесені сюди з заплави Дністра скоки уніонід (пов'язані, можливо, з трипільським комплексом), та декілька розбитих кулястих, не дуже великих (до 5 см в діаметрі) фосфоритів характерної радіально-променистої структури. Специфічно звивітрилі по поверхні та на зламі, вони походять або з корінних відслонень калюських сланців еокембрію, або — у перевідкладеному стані — базального горизонту нижнього сеноману. Шари цього віку прорізаються долинами Дністра та його правої притоки Наславчі гінометрично значно нижче місцезнаходження Карпів Яр I, і тому можна не сумніватись, що фосфоритові кулі потрапили на вододіл за допомогою людини, яку могла зацікавити у даному випадку або схожість подібних утворень на рінню, яку можна було б використати як відбійник, або епізодична наявність у маломіцних фосфоритових конкреціях кристалів свинцевого бліску (галеніту) та інших сульфідів.

На досліджений площа спостерігається певна спеціалізація у розміщенні різно типічних нуклеусів, заготовок та знарядь: найближче до правого верхів'я яру, північніше ЛЕП, — заготовок (рис. 2, 5; 4, 3) та чомусь вибракованих недовиготовлених крем'яних серпів непоротівського типу (рис. 3, 1—6; 4, 1, 4), трохи західніше лівого верхів'я яру, недалеко від розвалу печини, — скребки, ножоподібні пластини (рис. 1, 5, 7, 10—12), відповідні призматичні чи субконічні нуклеуси, які після спрацювання нерідко перетворювались на відбійники (рис. 1, 8, 9).

Показово, що процес виготовлення дзьобоподібних серпів з дископодібних (за технікою обколювання) нуклеусів супроводжувався вражаючою втратою ма-

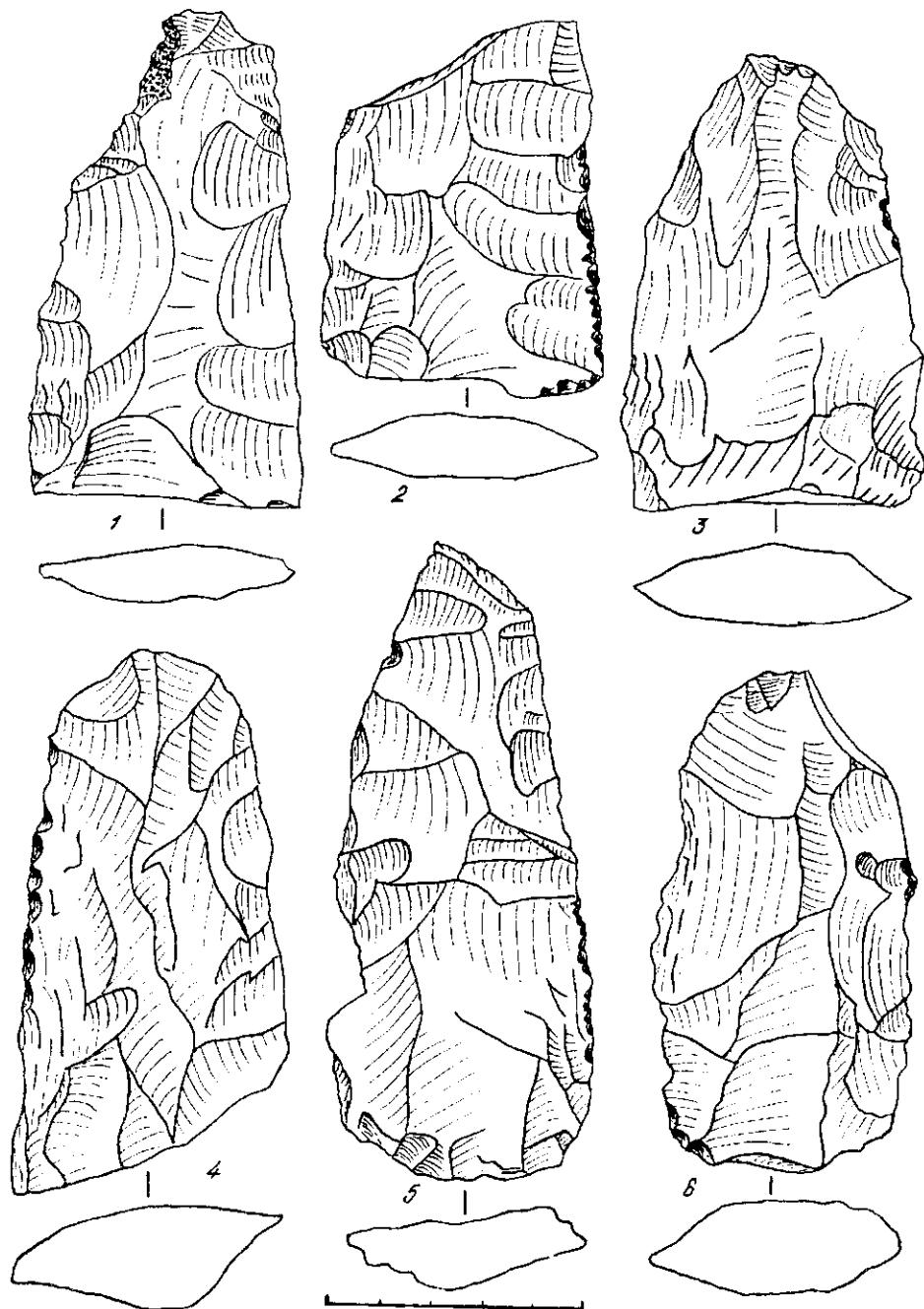

Рис. 3. Кремінні заготовки серпів передскіфського часу з кремнеобробної майстерні: 1—6 — с. Наславча, ур. Карпів Яр I.

лісного процесу⁸. У цій схемі до переходного періоду він відносить пітекантропів, а у тексті переходними істотами називає також в одному місці неандертальця⁹, а в іншому — хабіліса¹⁰. За його словами, усі вони «характеризують різні полюси переходного ступеня»¹¹. Своєрідно цей автор розуміє так зване розмавлення мавп. На його думку, «розмавлення» мавп це не процес набуття ними нових надбіологічних якостей, а суть біологічний процес розвитку. У чому в такому разі полягає значення цього «розмавлення» так і не зрозуміло?

Оскільки праця є основною суспільною характеристикою людини, професійний підхід до вирішення проблем антропогенезу вимагає глибокого розумін-

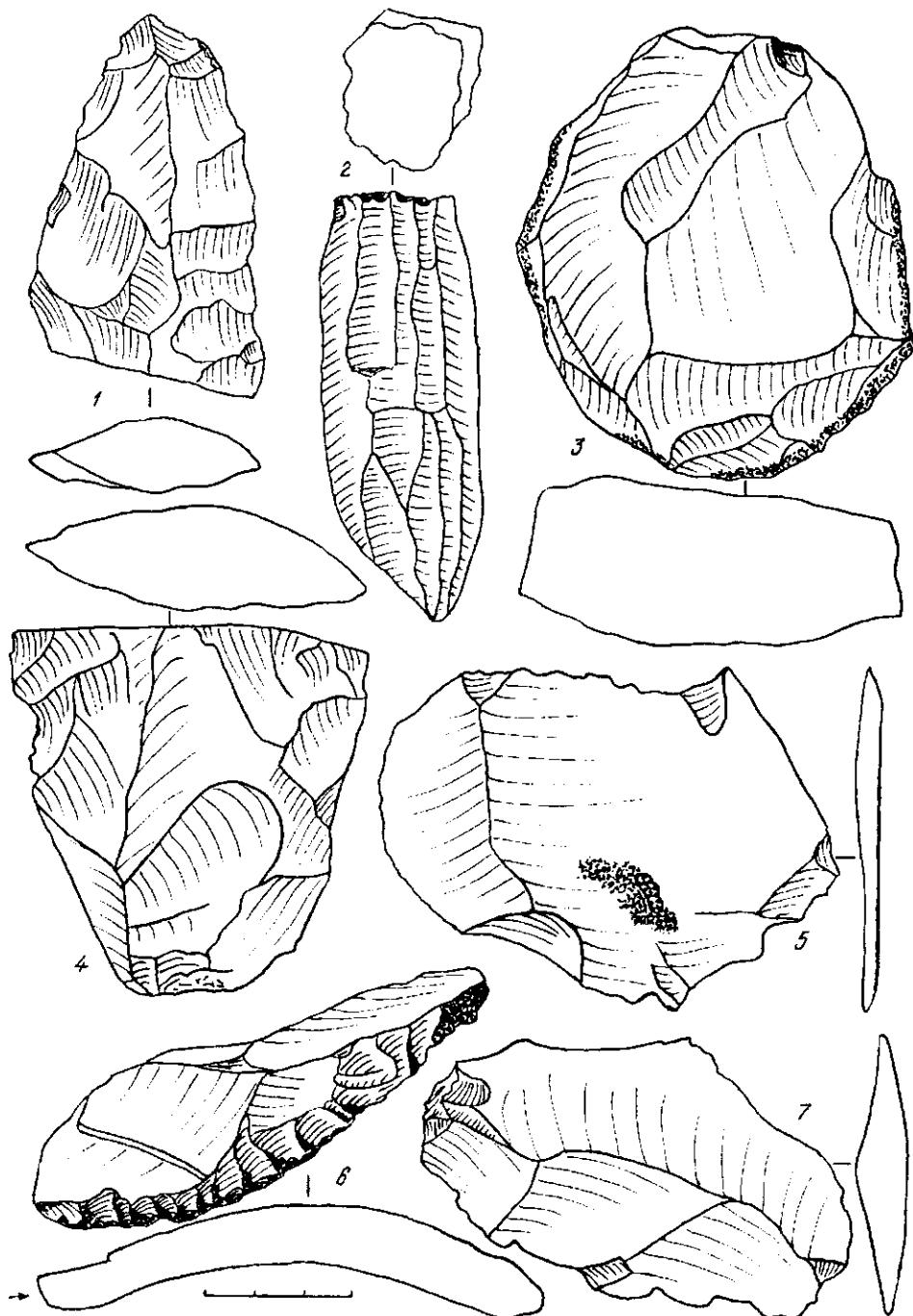

Рис. 4. Кремінні артефакти: 1—7 — с. Наславча, ур. Карпів Яр I.

ня специфіки праці. Стихійно склалось так, що, починаючи з минулого століття, в археологічних дослідженнях з питань антропогенезу закріпилось не наукове, а суто побутове, звичаєве розуміння праці. Це певною мірою є наслідком формально-типологічного вивчення найдавніших знарядь з каменю. В археологічних виданнях і по сьогоднішній день працею вважається будь-яка технологічна діяльність, пов'язана з виготовленням та використанням знарядь-посередників. Таке розуміння праці доволі однобоке, воно враховує лише техніко-типологічні характеристики знарядь праці, які виражаються у так званих предметних ознаках (фізико-хімічні властивості, розмір, форма, характер обробки заготовки ре- «Археологія», № 3, 1998 р.

За походженням кремінь з розораного поля переважно місцевий, тортонський (сірий, від ясно- до темно-сірого, напівпросвітчуючий, часто з блакитними плямами та свілями, рідше білий непрозорий порцеляноподібний, нерідко з жовто-вохристими розводами або ділянками гіпергенної озарізності), частково,— теж місцевий, але вже сено-манський жовновий (переважно темно-сірий до чорного з блакитною патинізацією) або плитчастий. В одному випадку зустрінуто відщепи високоякісного темнодимчастого туронського кременю (швидше за все з річкової ріні, оскільки виходи корінного кременесного турону розташовані значно західніше та переважно по лівих притоках Дністра).

Таким чином, археолого-петрографічне дослідження району Непоротове—Наславча на межі України та Молдови вздовж правобережжя Дністра з його численними залишками поселень різного віку та тяжіючими до них кремене-обробними майстернями дозволяє цілком точно визначити один з конкретних напрямків транспортування виробів з високоякісної кременевої сировини нижньоторонського віку на відстань перших десятків кілометрів, в даному конкретному випадку від Наславчі і до Непоротового.

У світлі встановлених фактів безумовно важлива археолого-петрографічна ревізія матеріалу аналогічних дъябоподібних (або близьких їм за формою, розмірами та призначенням) знарядь територіально віддаліших, але близьких за часом існування до білогрудовської інших археологічних культур, наприклад фракійського гальштату або комаровської³³. З цих позицій, наприклад, дуже шків широкі плескаті серпи з вигнуту спинкою, виготовлені з якісного сірого кременю, що походить з с. Незвиско (набагато вище за течією Дністра), в районі якого за нашими підйомними зборами в різні часи теж використовувалось не менше семи гатунків місцевої та принесеної кременевої сировини, але вже дещо іншого походження та властивостей порівнюючи з сировиною регіону Наславча — Непоротове³⁴.

Примітки

¹ Крушельницька Л. І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи (рубіж епох бронзи і заліза). — К., 1985.— С. 105—119. Вважаючи існуючим обов'язком подякувати Ларисі Іванівні, яка під час роботи 20 Археологічної конференції в Одесі у жовтні 1989 р. не тільки переглянула деякі з наших знахідок, а й підтвердила їх ідентичність та синхронність власним матеріалам білогрудівсько-чорноліського кола пам'яток з околиць с. Непоротове. На жаль, запропоновану тоді ж автором доповідь на секції бронзи за темою цієї статті з технічних причин зробити не вдалось.

² Тереножкин А. И. Предскифский период на Днепровском Правобережье.— К., 1961.— С. 63, 196.

³ Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы.— К., 1982.— С. 23—42.— Рис. 39, 49; Березанская С. С., Лянико С. М. Вивчення ремесла за виробничими комплексами пам'яток доби бронзи // Археологія.— 1989.— № 3.— С. 25.— Рис. 1.

⁴ Тереножкин А. И. Указ. соч.— С. 84.— Рис. 54.

⁵ Березанская С. С. Белогрудовская культура // Археология Украинской ССР.— К., 1985.— Т. 1.— С. 499, 503.— Рис. 13, 6, 7.— Карта 12; Крушельницька Л. І. Вказ. праця.— С. 119.— Рис. 31, 1, 2, 4—8, 12, 13; Радієвська Т. М. Поселення доби міді-раннього заліза поблизу сс. Плісків та Чернявка Вінницької області // Археологія.— 1989.— № 4.— С. 89.— Рис. 5, 1.

⁶ Тараканова С. А. Нахodka из городни на Волге // КСИИМК.— 1947.— Вып. 17.— Рис. 1.— С. 170—172; Никишин И. Н. Некоторые соображения о земледельческом назначении каменной находки из городни на Волге // Там же.— С. 172—173.

⁷ Семенов С. А. Происхождение земледелия.— Л., 1974.— С. 237—240; Краснов Ю. А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы.— М., 1987.— С. 15—17.

⁸ Краснов Ю. А. К проблеме эволюции рала (об одном широко распространном заблуждении) // МИА.— 1970.— № 176.— С. 139.

⁹ Петрунь В. Ф. К петрофизической характеристике материала каменных орудий палеолита // МИА.— 1971.— № 179.— С. 286—289.

¹⁰ Семенов С. А. Указ. соч.— С. 253, 254.

¹¹ Братченко С. Н. Лук і стріли доби енеоліту-бронзи Півдня Східної Європи // Археологія.— 1989.— № 4.— С. 82.

¹² Пасек Т. С. Раннесемедельские (трипольские) племена Поднестровья // МИА.— 1961.— № 84.— С. 25; Черныш Е. К. Трипольские мастерские по обработке кремня // КСИА АН ССР.— 1967.— Вып. 111.— С. 63.

¹³ Попова Т. А. Кремнеобрабатывающее производство трипольских племен (по материалам поселения Поливанов Яр) // Первобытная археология — поиски и находки.— К., 1980.— С. 147—158.

¹⁴ Бибиков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре // МИА.— 1953.— № 38.— С. 78—80.

¹⁵ Рудинский М. Я. К вопросу о древнепалеолитических орудиях из кварцита // КСИА АН ССР.— 1959.— № 73.— С. 129.

¹⁶ Геологический словарь.— М., 1978.— Т. 1.— С. 93, 135, 177, 350.

¹⁷ Сеньковський Ю. М. Літологія верхньокрейдових відкладів Середнього Придністров'я.— К., 1963.— С. 40—45; Пастернак С. І., Гаврилішин В. І., Гінда В. А., Коцюбинський С. П., Сеньковський Ю. М. Стратиграфія і фауна крейдових відкладів заходу України (без Карпат).— К., 1968.— С. 66.

¹⁸ Колтун В. И., Сеньковский Ю. Н. О гипергенезе меловых пород Волыно-Подольской плиты // ДАН ССР.— 1965.— Т. 60.— № 4.— С. 931—933.

¹⁹ Сеньковский Ю. Н. Литогенез кремнистых толщ Юго-Запада СССР.— К., 1977.— С. 27.— Рис. 11.

²⁰ Иванова И. К. Геологические условия нахождения палеолитических стоянок Среднего Поднестровья // ТКИЧП.— М., 1959.— Т. 15.— С. 219; Иванова И. К. Геология и палеогеография стоянки Кормань IV.— М. 6 1977.— С. 174.— Рис. 18.

²¹ Стратиграфия осадочных образований Молдавии.— Кишинев, 1964.— С. 89.

²² Верина В. П. Развитие карста на Приднестровской возвышенности // УЗТГПИ.— 1965.— Вып. 2.— С. 45; Сухова З. В. К изучению тортона Бессарабии. Там же.— С. 65—77; Сухова З. В. Некоторые данные о развитии тортонаских отложений в Северной Бессарабии // УЗТГПИ.— 1961.— С. 21.— Рис. 6.

²³ Кудрин Л. Н. К геологии и минералогии участка берега Днестра у д. Баламутовка в окрестностях пещеры с древними изображениями // ТЛГО.— 1953.— Сер. геологическая.— Вып. 3.— С. 38.

²⁴ Петрунь В. Ф. Железисто-кремнистые породы кор выветривания в первобытной технике степной зоны юга ССР // СА.— 1971.— № 4.— С. 135—139.

²⁵ Леммлейн Г. Г. О наростании кварца на халцедон // Академику Д. С. Белянкину.— М., 1946.— С. 130—138.

²⁶ Бибиков С. Н. Указ. соч.— С. 78—80; Комарова О. В. До стратиграфії середньоміоценових відкладів південно-західної частини УРСР // НЗКДУ.— 1957.— Т. XVI.— Вип. 14.— С. 87—97.

²⁷ Сухов И. М. Некоторые данные о стратиграфическом положении «Подольского» яруса // ДАН ССР.— 1950.— Т. 71.— № 2.— С. 371, 373; Сергєєв О. Д., Комарова О. В. Про подільський шар Придністров'я // ГЖ.— 1951.— Т. XI.— Вип. 1.— С. 41—45.

²⁸ Сухова З. В., Сухов И. М. Геологическая практика вдоль течения Днестра в районе с. Атаки // УЗТГПИ.— 1960.— Вып. 6.— С. 101, 102.

⁹ Петрунъ В. Ф. К петрофизической характеристике материала каменных орудий палеолита // МИА.— 1971.— № 179.— С. 286—289.

¹⁰ Семенов С. А. Указ. соч.— С. 253, 254.

¹¹ Братченко С. Н. Лук і стріли доби енеоліту-бронзи Півдня Східної Європи // Археологія.— 1989.— № 4.— С. 82.

¹² Пасек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // МИА.— 1961.— № 84.— С. 25; Черныш Е. К. Трипольские мастерские по обработке кремня // КСИА АН ССР.— 1967.— Вып. 111.— С. 63.

¹³ Попова Т. А. Кремнеобрабатывающее производство трипольских племен (по материалам поселения Поливанов Яр) // Первобытная археология — поиски и находки.— К., 1980.— С. 147—158.

¹⁴ Бибиков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре // МИА.— 1953.— № 38.— С. 78—80.

¹⁵ Рудинский М. Я. К вопросу о древнепалеолитических орудиях из кварцита // КСИА АН ССР.— 1959.— № 73.— С. 129.

¹⁶ Геологический словарь.— М., 1978.— Т. 1.— С. 93, 135, 177, 350.

¹⁷ Сеньковський Ю. М. Літологія верхньокрейдових відкладів Середнього Придністров'я.— К., 1963.— С. 40—45; Пастернак С. І., Гавришин В. І., Гінда В. А., Коцюбинський С. П., Сеньковський Ю. М. Стратиграфія і фауна крейдових відкладів заходу України (без Карпат).— К., 1968.— С. 66.

¹⁸ Колтун В. И., Сеньковский Ю. Н. О гипергенезисе меловых пород Волыно-Подольской плиты // ДАН СССР.— 1965.— Т. 60.— № 4.— С. 931—933.

¹⁹ Сеньковский Ю. Н. Литогенез кремнистых толщ Юго-Запада СССР.— К., 1977.— С. 27.— Рис. 11.

²⁰ Иванова И. К. Геологические условия нахождения палеолитических стоянок Среднего Поднестровья // ТКИЧП.— М., 1959.— Т. 15.— С. 219; Иванова И. К. Геология и палеогеография стоянки Кормань IV.— М. 6 1977.— С. 174.— Рис. 18.

²¹ Стратиграфия осадочных образований Молдавии.— Кишинев, 1964.— С. 89.

²² Верина В. П. Развитие карста на Приднестровской возвышенности // УЗТГПИ.— 1965.— Вып. 2.— С. 45; Сухова З. В. К изучению тортона Бессарабии. Там же.— С. 65—77; Сухова З. В. Некоторые данные о развитии тортонских отложений в Северной Бессарабии // УЗТГПИ.— 1961.— С. 21.— Рис. 6.

²³ Кудрин Л. Н. К геологии и минералогии участка берега Днестра у д. Баламутовка в окрестностях пещеры с древними изображениями // ТЛГО.— 1953.— Сер. геологическая.— Вып. 3.— С. 38.

²⁴ Петрунъ В. Ф. Железисто-кремнистые породы кор выветривания в первобытной технике степной зоны юга СССР // СА.— 1971.— № 4.— С. 135—139.

²⁵ Леммлейн Г. Г. О наростании кварца на халцедон // Академику Д. С. Белянкину.— М., 1946.— С. 130—138.

²⁶ Бибиков С. Н. Указ. соч.— С. 78—80; Комарова О. В. До стратиграфії середньоміоценових відкладів південно-західної частини УРСР // НЗКДУ.— 1957.— Т. XVI.— Вип. 14.— С. 87—97.

²⁷ Сухов И. М. Некоторые данные о стратиграфическом положении «Подольского» яруса // ДАН СССР.— 1950.— Т. 71.— № 2.— С. 371, 373; Сергеев О. Д., Комарова О. В. Про подільський шар Придністров'я // ГЖ.— 1951.— Т. XI.— Вип. 1.— С. 41—45.

²⁸ Сухова З. В., Сухов И. М. Геологическая практика вдоль течения Днестра в районе с. Атаки // УЗТГПИ.— 1960.— Вып. 6.— С. 101, 102.

ЗБРОЯ З БЕРДЯНСЬКОГО КУРГАНУ

В. Ю. Мурзін, О. Є. Фіалко

У статті розглядаються предмети озброєння, виявлені під час розкопок одного із скіфських «царських» курганів, визначається їх типологія та хронологія.

Скіфський «царський» курган, розміщений поблизу с. Нововасилівка Бердянського р-ну Запорізької обл., протягом 1977—1978 рр. (за участю авторів даної статті) досліджувався експедицією Інституту археології Національної АН України. Проте він все ще належить до числа маловивчених поховань пам'яток вищої скіфської аристократії. Короткі публікації та окремі тези, присвячені цьому кургану¹, не зняли питань щодо детального розгляду і аналізу його архітектури та основних категорій інвентаря. Дана стаття і є першим кроком у цьому напрямі.

У трьох похованнях Бердянського кургану — Центральній і Південній могилах, що становили єдиний поховальний комплекс, та одночасовій боковій Східній могилі знайдено різноманітну наступальну зброю чи її рештки (стріли, спини, дротики, ножі, мечі, нагайка тощо), а також деталі захисного обладунку.

Стріли представлені головним чином бронзовими та кістяними наконечниками, знайденими у Центральній (1394 екз.) та Східній (227 екз.) могилах.

У Східній могилі більшість наконечників — 191 бронзовий та 6 кістяних — було виявлено у сховищі № 2. Решта — ще 27 бронзових та 3 кістяних наконечники, знаходились у заповненні входної ями та похованальної камери. Імовірно, їх слід пев'язували із супроводжуючим похованням «охоронця» біля входу до камери.

У Центральній могилі наконечники стріл лежали переважно кулками взвдовж стін камери. Як з'ясувалося, колись стріли містилися в сагайдаках або горитах, розвішаних на залізних гаках, вбитих у стіні чи прив'язаних до бойових поясів, які також висіли на гаках. Збереглися відбитки одного з таких футлярів довжиною 50 та шириною близько 17 см, що відповідає розмірам інших відомих скіфських горитів та сагайдаків².

Усього тут зафіковано дев'ять сагайдачних комплектів — від 83 до 161 стріл у кожному. Крім того, у заповненні камери та грабіжницького лазу знайдено ще 187 наконечників, 69 з яких (60 бронзових та 9 кістяних) вірогідно складали сагайдачний набір, що належав, покладеному поблизу входу до камери, «охоронцю», а інші 118, розкидані грабіжниками по усій камері, можливо слід розглядати як ще один, одинадцятий, комплект, котрий свого часу лежав поряд із головним похованням. Два набори — № 4 і 9, складалися із стріл з наконечниками одного типу, у інших випадках вони були різними. До п'яти комплектів разом з бронзовими входило від 8 до 17 кістяних наконечників (рис. 1—2), а один набір — № 9, складався тільки з кістяних наконечників, що вперше, виходячи з даних Е. В. Черненка³, зафіковано у скіфських степових похованнях. Привертає увагу кількість сагайдачних наборів у Центральній могилі. На відміну від інших поховань скіфської верхівки з 3—4 наборами, подібну їх кількість в одному похованні виявлено лише у поодиноких випадках — 9 комплектів у кургані поблизу с. Іліїнка Запорізької обл., не менше 10 у Чортомлику, та 16 — у П'ятибратьньому кургані⁴.

Бронзові наконечники з Бердянського кургану типологічно поділяються на дві групи. Більшість їх — майже 83% (1167 екз.) мають три грані, трилоцваті становлять близько 17% (236 екз.). П'ять пошкоджених наконечників віднести до якоїсь певної групи не має можливості.

Серед тригранних у свою чергу кількісно переважають (1060 екз.) наконеч-

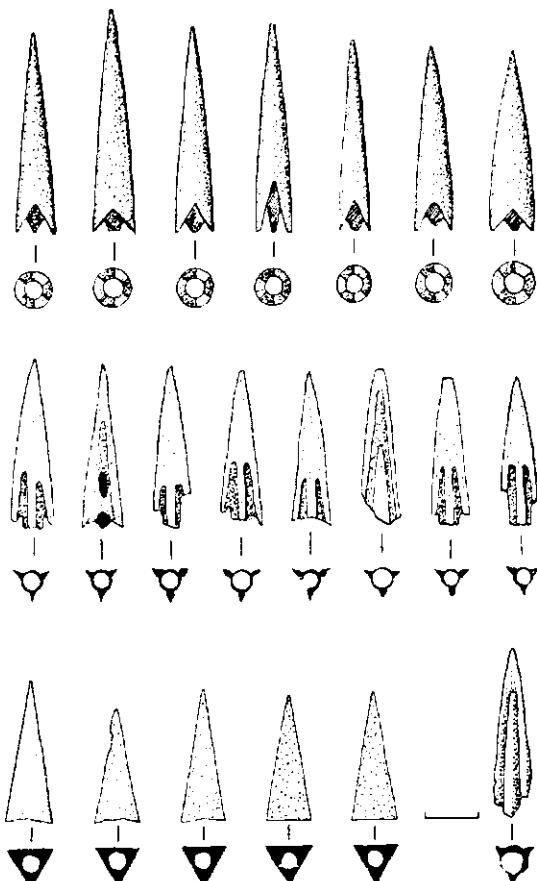

Рис. 1. Наконечники стріл з Центральної могили. Сагайдачний набір № 1.

Невеликими серіями — від 1—2 до 31 екз., у сагайдачних наборах присутні ще чотири типи трилопатевих наконечників.

Рельєфними позначками-мітками, утвореними при літві, «прикрашено» 47 бронзових наконечників, 45 з яких походять з Центральної могили. Позначки трьох видів: у вигляді двох паралельних скісних ліній (1 екз.), чотирьох паралельних горизонтальних ліній (2 екз.), косого хреста на одній (38 екз.) або усіх (6 екз.) гранях тригранних наконечників одного типу. На 26 наконечниках з косими хрестами останні доповнені гравірованими мітками у вигляді, спрямованого ліворуч, кута. Хоча гравіровані позначки характерні переважно для більш раннього періоду, застосовувалися вони й у V—IV ст. до н. е. Існує думка, що рельєфні позначки є мітками ливарника, а гравіровані — власника⁵.

Кістяні наконечники, 204 з яких походять з Центральної і 9 — зі Східної могил, круглі у перетині, кулеподібної форми. Нижній край 58 таких наконечників зрізано рівно, у трьох комплектах у 155 випадках наконечники мали внизу шили, утворені трикутними вирізами.

Разом з більшістю усіх наконечників виявлено залишки дерев'яних древків, а у двох наборах — № 6 і 9 з Центральної могили, древки довжиною близько 40 см збереглися повністю. На думку наукового співробітника Інституту археології НАН України М. С. Сергеєвої, для виготовлення древків було використано дозрілу деревину берези (66% від загальної кількості досліджених екземплярів), граба (11,3%), липи (8,1%), тополі (1,6%) та невизначених листяних порід (13%). Древки стріл сагайдачних комплектів № 7 і 9 з Центральної могили було пофарбовано у яскраво-червоний колір.

ники з голівкою трикутної або склепистої форми, втулкою, що виступає, та віймками-ложками. Останні мають прямокутну форму або вигляд двох поздовжніх вузьких заглибин. Складається враження, що для відливання таких наконечників було використано лише дві ливарні форми, а індивідуальні особливості наконечників обумовлені їх подальшою обробкою. Інші 69 тригранних наконечників мають піраміdalну форму та приховану втулку. Решта тригранних наконечників розподіляється ще на п'ять типів, які презентовані поодинокими екземплярами. Загалом, у наборах з бронзовими наконечниками тригранні, як правило, численніші. Винятком є лише комплект № 7, який складався з 15 кістяних, 18 тригранних та 50 трилопатевих наконечників.

Більшість (189 екз.) трилопатевих наконечників мають голівку склепистої форми із втулкою, що виступає, та лопатями, які не досягають краю втулки.

⁵ См.: Григор'єв А. С. Древки стрел сагайдачных комплектов из Центральной и Северной могил // Древности Северного Причерноморья. Краснодар, 1988. С. 125—126.

Залізні ножі з кістяними рукоїв'ями (33 екз.). Більш-менш вірогідним є бойове призначення ножа, знайденого у схованці № 2 Східної могили разом з іншими предметами озброєння, зокрема стрілами. До речі, поєднання у одному сагайдачному наборі стріл та 1—2 ножів у скіфських степових пам'ятках зафіковано неодноразово. Ніж має цілком звичайнє для IV ст. до н. е. восьмигранне у перетині рукоїв'я довжиною 11,5 см і фрагментований клинок з «горбатою» спинкою. Щодо інших екземплярів, застосування яких не визначено, то ми віднесли їх до категорії зброй умовно.

Списи виявлено в двох могилах. У Східній їх було не менше двох. Від першого зберігся залізний наконечник довжиною 38 см з вузьким пером листоподібної форми та короткою втулкою, від другого — лише частина втулки довжиною 9,1 см з потовщенням-валиком по нижньому краю. Крім того, у заповненні камери та у схованці № 2 знайдено два циліндричні залізні втоки довжиною 7,4, 7,6 та діаметром відповідно 1,5 і 1,6 см.

У Центральній могилі крім одного цілого та одного фрагментованого наконечників списів з грабіжницького ходу, ще 11 списів, звязаних у пучок, було підвішано на східній стінці камери за допомогою залізних гаків. На верхню їх частину було одягнуто чохол з тканини, відбитки якої збереглися на деяких наконечниках. Один з наконечників, до того ж, закривав дерев'яний футляр із залізним окуттям. Такі футляри на території Північного Причорномор'я зустрічаються рідко, проте вони досить поширені у похованнях скіфського часу на територіях Трансильванії та Болгарії⁶.

Таким чином, у Центральній могилі було щонайменш 13 списів. Це не характерно для скіфських поховань, де їх кількість рідко перевищує 2—3 екземпляри. Крім Бердянського кургану, певними винятками є Гайманова Могила (8 списів), к. № 1 поблизу с. Волковці, к. № 2 групи Частих курганів, к. № 4 поблизу с. Ільїнка (по 9 списів), а також Краснокутський курган, де, за підрахунком вtokів, було 18 списів⁷.

Наконечники, звязаних разом списів, гостролистої форми (рис. 3); більшість мають вузьке перо довжиною 43—46 см. Ще два наконечники з трикутними масивними перами належать до групи так званих північнокавказьких. На території Надчорноморщини останні з'являються у V ст. до н. е. (курган № 1 поблизу с. Яснозор'є)⁸, але трапляються і в пам'ятках кінця V та IV ст. до н. е. Наприклад,

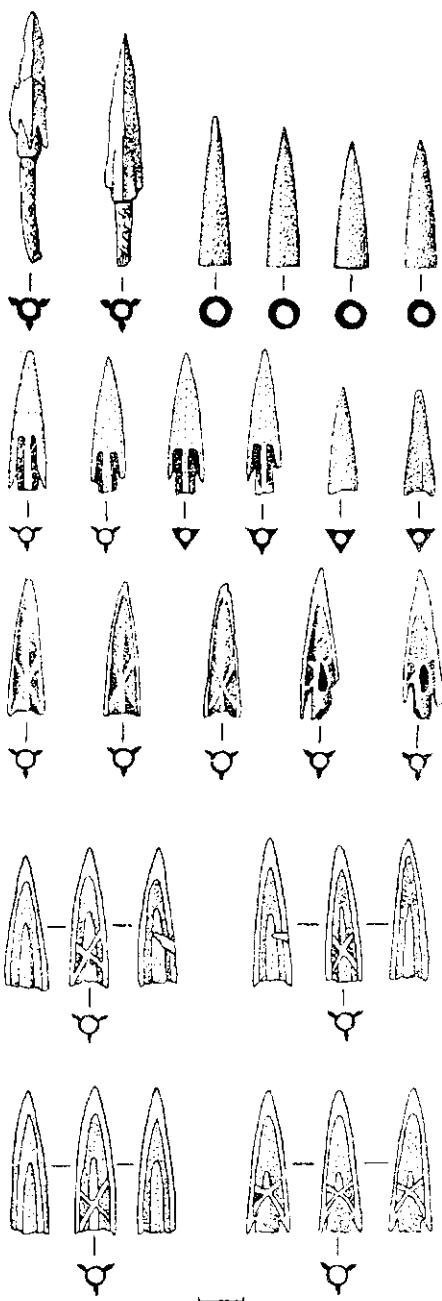

Рис. 2. Наконечники стріл з Центральної могили. Сагайдачний набір № 3.

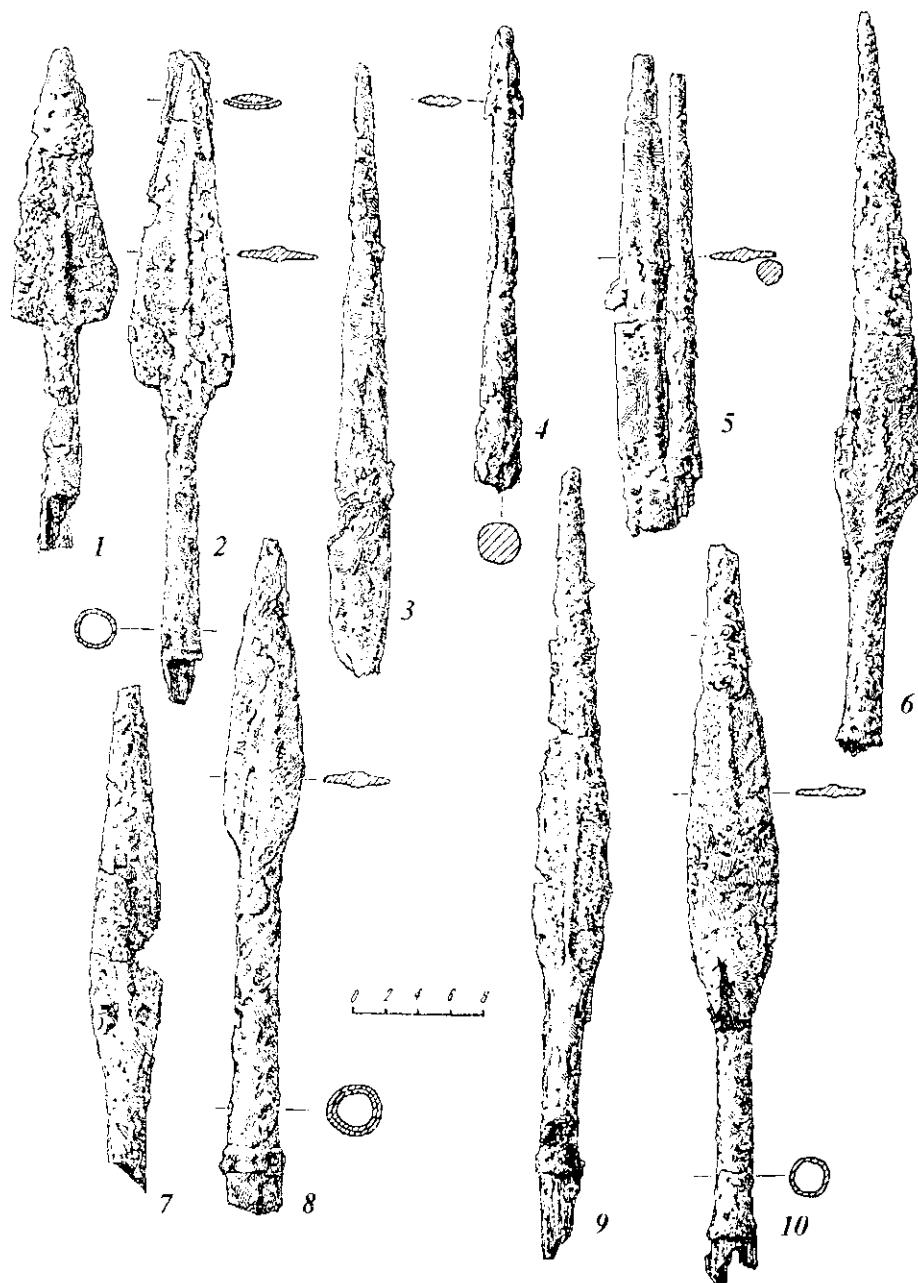

Рис. 3. Наконечники списів (1—3, 5—10) та дротика (4).

такі наконечники виявлено в курганах відповідного часу Актаського могильника та групи Бранне поле на Керченському півострові⁹.

Ратища списів, як свідчать відбитки, що збереглися на стінах камери, були пофарбовані у червоний колір. Цей звичай (досить характерний для древків скіфських стріл) щодо списів у Бердянському кургані було зафіксовано вперше.

Деякі ратища бердянських списів мали втоки (знайдено 9) циліндричної форми, довжиною 6,5—8,8 см, діаметром — 1,5—2 см. Виходячи з розташування наконечників та втоків, довжина бердянських списів становила приблизно 170 см.

Дротики (2 екз.) були зв'язані в один пучок разом зі списами. Наконечник першого довжиною 33 см зберігся повністю, другий — у фрагментах. Перший

наконечник мав перо жалонодібної форми довжиною 6 см з однаковими шипами (рис. 3, 4). Обидва наконечники характерні за своїми ознаками для скіфської культури IV ст. до н. е. Злебільшого у пам'ятках цього часу дротики присутні разом зі синсами, значно поступаючись за кількістю останнім.

Мечі було підв'язано до боївих поясів, які висіли на залізних гаках, вбитих до торцевої стіни камери Центральної могили. Попри усі відмінності у деталях, обидва мечі одного, характерного для кінця V — IV ст. до н. е.¹⁰, типу: з подібним до овалу навершям, псевдотрикутним перехресям та клином трикутної форми (рис. 4).

Навершя довиного (61 см) меча, виконане у вигляді короткої дуги з опущеними донизу кінцями, для Північного Причорномор'я незвичне. Мечі з подібними до нашого навершями, наприклад, з могилника IV ст. до н. е. поблизу с. Миколаївки, були виокремлені Г. І. Мелюковою у окремий тип¹¹.

Руків'я коротшого (43,3 см) меча щільно обтягнуте золотою фольгою, яка на 3 см закриває також і клинок, унаслідок чого тут утворюється своєрідний манжет з поздовжнім ребром посередині. Таке оздоблення характерне для парадних мечів кінця V — IV ст. до н. е. і, зокрема, відоме за знахідками з курганів Солоха, Товста Могила, Чортомлик тощо¹². Проте на руків'ї нашого екземпляра, на відміну від інших, відсутній звичний рельєфний орнамент, тоді як саме руків'я є ажурним. Такі прорізні руків'я, за нашими даними, мають ще сім мечів скіфського типу — з курганів поблизу сіл Горняцьке та Велика Знам'янка¹³, а також випадково знайдені на Полтавщині (3 екз.), Київщині та Львівщині¹⁴.

Обидва мечі з Бердянського кургану споряджені дерев'яними піхвами, про що свідчать залишки просякнутого окисом деревини на їх клинках. Зафіксувати форму та розмір піхв, на жаль, не було можливості.

Клевці — чотири залізних та один біметалічний, знову ж таки було підівшано на залізному гаку, вбитому цього разу до східної стіни камери Центральної могили.

Залізні клевці одного типу — з трохи вигнутим тильним боком, круглим або овальним отвором у середній частині, яка розширяється, прямокутним у перетині обухом довжиною 5—7 см та довгим клинком, також прямокутним у перетині (рис. 5). Прямих аналогій описаним вине клевцям (до речі, клевці взагалі рідко зустрічаються у скіфських курганах), ми не знаємо. Більш-менш подібні до них знахідки з I Завадської Могили та одного з курганів поблизу с. Червоний Поділ, які відносяться до V — IV ст. до н. е.¹⁵.

Унікальному біметалічному клевцю притаманна неабиякість: довгий і тонкий чотиригранний клинок дещо вигнуто, а прямий обушок вінчає бронзова обойма, верхня частина якої оформлена у вигляді невеличкої голої людини (рис. 6). За формою він подібний до клевця з кургану № 1 поблизу

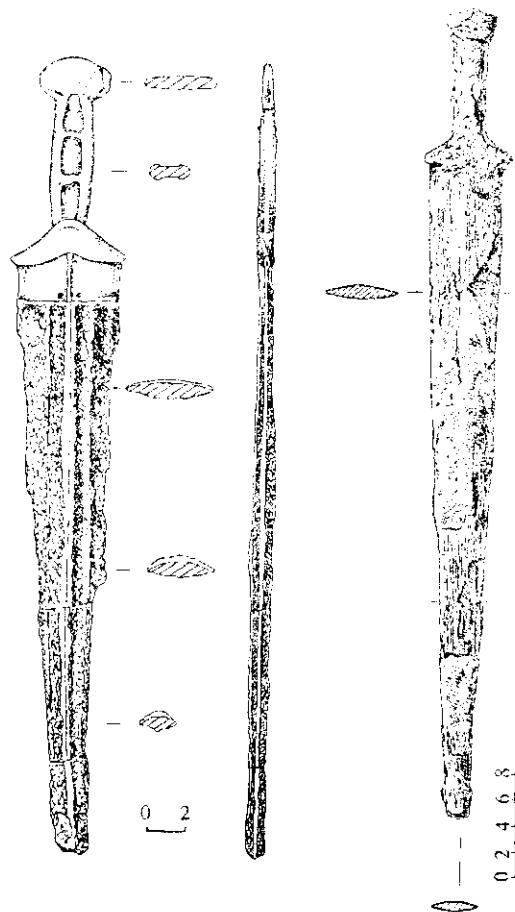

Рис. 4. Мечі з Бердянського кургану.

Рис. 6. Біметалічний клевець.

с. Волковці¹⁶ і деяких чеканів того ж часу з Центральної Азії¹⁷. Щодо антропоморфних образів, які взагалі нехарактерні для скіфського мистецтва, то для бердянської знахідки за способом моделювання обличчя певні аналогії становлять такі віддалені географічно, проте близькі їй за часом, зображення ликів на кельтських мечах з антропоморфними руків'ями, зокрема екземпляри з Швейцарії¹⁸, а також на поширеніх у V ст. до н. е. на території Західної Європи «лицьових» фібулах¹⁹, фракійській металевій посудині з Рогозена²⁰, та деяких культових антропоморфних статуетках Північного Кавказу (наприклад двох бронзових фігурках чоловіків, що датуються V ст. до н. е., з Дагестану)²¹. Не має сумніву, що й бердянський клевець мав певне сакральне навантаження та був символом влади — своєрідним

скипетром. Не випадково, на срібному кубку з Частих курганів зображено головного героя, на думку Д. С. Раєвського, — першопредка скіфів — Геракла²², який спирається саме на бойову сокиру.

Подібні скипетри знайденої в інших скіфських похованнях. Згадаємо у цьому зв'язку парадну сокиру з Кслермеса, а також цілу серію невеликих бронзових сокирок або клевців, які В. А. Іллінська визначила як знаки скіфських воєначальників — можливо тих «скіпетроносців», які згадувались у декреті на честь Протогенса²³. На території Степу — це бронзовий зооморфний чекан з Кічкаського могильника та подібний до нього із зібрання П. О. Бурачкова, а також бронзова сокирка з кургану поблизу с. Львово²⁴. Цікаво, що усі ці речі нерівноцінні і можливо відображають дійсну ієрархію у соціальному стані їх власників. У такому випадку бердянський клевець ніби займає проміжну позицію між кслермеською сокирою та бронзовими виробами.

Пращові камені. У заповненні та на долівці камери Східної могили було знайдено 13 оброблених каменів округлої форми діаметром 2,8—4,3 см. Подібні вироби досить часто зустрічаються у скіфських похованнях різного часу — від VII до III ст. до н. е. Щонайбільше їх кількість дорівнює 1—5 екземплярам, а самий численний набір (75 екземплярів) було виявлено в кургані поблизу с. Червоний Поділ²⁵.

Щодо призначення таких каменів із скіфських поховань єдиної думки серед фахівців немає. Крім твердження, що вони є зброяю, існують думки про використовування таких каменів під час ритуалів, пов'язаних з вогнем або навіть для приготування їжі. Останні припущення мають слухні у тих випадках, коли камені обпалені. Оскільки вироби з Бердянського кургану не мають слідів вогню,

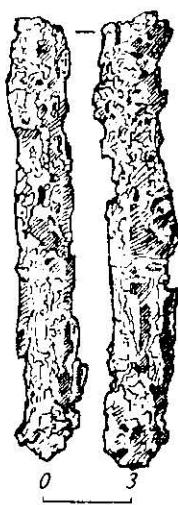

Рис. 5. Залізні клевці.

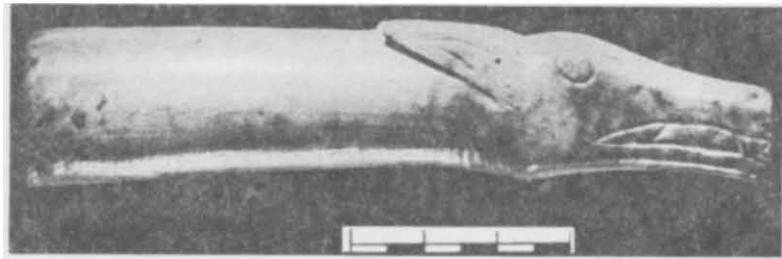

Рис. 7. Кістяна прикраса нагайки.

то ми схиляємося до загальноприйнятого висновку та розглядаємо їх нарівні з іншими категоріями зброї.

Нагайка. Серед нечисленного інвентаря Південної могили збереглася унікальна річ, виготовлена з трубчастої кістки тварини. Знахідка являє собою кістяну рурку, один край якої рівно обрізано, а другий оформлено у вигляді рельєфного зображення голови вовка (рис. 7). На морді хижака з прищупленими вухами вигравіровано деталі — круглі очі, ощерену пащу та гострі зуби. З огляду на ряд аналогій, цю річ згодом удавалося визначити як прикрасу пужална нагайки²⁶.

Нагайки були одним з обов'язкових атрибутів скіфського воїна і відомі нам за зображеннями на скіфських антропоморфних статуях (стела з с. Ольховчик), предметах торевтики (срібний кубок з Частих курганів), та за матеріалами археології²⁷.

У вправних руках нагайка була досить серйозною зброяєю. Проте, як свідчать розповідь Геродота [IV, 1—5] про підкорення скіфами нашадків сліпих та дані про військові звичаї кочовиків середньовіччя²⁸, нагайку застосовували у випадках, коли супротивник не був вартій почесного удару мечем або списом. Можливо тому нагайки з, прикрашеними золотими стрічками, пужалнами, які знайдено у похованьних комплексах скіфської аристократії, зокрема Келермесі, Чортомлику, Товстій Могилі, мали підкреслювати зверхність їх володарів.

Не винадкове й оформлення бердянської знахідки. Як відомо, саме ударом нагайки по носі кочовики під час полювання вбивали вовка. Цей звичай, ще й досі поширений у деяких районах Казахстану, Середньої Азії та Монголії, вірогідно й впливнув на декор пужална бердянської нагайки, який, у свою чергу, мав «підсилити» функціональні можливості цієї речі.

Щодо образу вовка, то у скіфському мистецтві його зображення, чи, вірніше, зображення хижака собачої породи, з'являється на початку V ст. до н. е. під впливом, за припущенням К. Ф. Смирнова²⁹, савроматської культури Поволжя та Приуралля. Цей новий мотив навіть дещо потіснив традиційні образи скіфського мистецтва. зокрема характерні риси віковічного ворога скотарів простежуються навіть в улюблених скіфами композиціях у вигляді хижака, ще згорнувшись у кільце — згадаємо бронзові бляхи з курганів Кулаковського, № 499 поблизу с. Басівка, № 6 біля с. Ковалівка тощо³⁰. Протомами вовка прикрашена й серія зооморфно оформленіх кликів, зокрема знахідки V ст. до н. е. з Макіївки та Пастирського городища³¹, можливо, за іконографічною схемою, найближчі бердянському зображенню. Поширений цей образ і пізніше, про що свідчать, прикрашені протомами вовка, кістяна ложка з кургану поблизу с. Грушівка та срібний черпак з Чортомлика³².

Бруск. З Центральної могили походить золотий наконечник у вигляді, прикрашеного сканню та зернью, ковпачка³³, якого було знайдено біля бойового поясу поряд з іншими предметами озброєння. Подібні ковпачки прикрашали бруски, що походять з курганів Куль-Оба, Карагодеуашх, Талаласького тощо³⁴, тому питання про визначення цієї речі не поставало. Проте точиться дискусія про призначення самих брусків, розпочата М. П. Грязновим, який вважав їх амулетами³⁵. Ця думка, на наш погляд, досить слухана, оскільки в деяких випадках, зокрема у Бердянському кургані, самих брусків не було, а були лише металеві ковпачки від них. Це дає можливість припускати, що інколи бруски-амулети виготовлялись з деревини³⁶. Не виключено також, що подібні за формою, але різні за матеріалом бруски мали й різне призначення. Зокрема частина з них можливо

були пробними — так званими лідійськими каменями, які широко використовувалися у давнину для визначення якості золота³⁷.

Захисний обладунок. Його деталі знайдено тільки в Центральній могилі.

Бойові портупейні пояси, до яких було прикріплено сагайдаки, мечі, дерев'яну чащу та брусок, висіли на залізних гаках, вбитих у стіні поховоальної камери. Пояси, зібрани з металевих платівок, відрізняються матеріалом та розміром останніх. Найширшим (9,3 см) є пояс із залізних платівок, на кінцях якого розміщено напівовальні платівки з отвором для поворозки. Пояс із бронзових платівок має довжину близько 70 см, але дещо вужчий — 4,6 см, на його сегментоподібні форми кінцях також є отвори. Третій пояс зібрано із секцій залізних і бронзових платівок, які чергувалися. Ширина секцій, відповідно 5 і 3 см, ширина пояса — 4,8 см. Крім бердянського, відомий тільки один бойовий біметалічний пояс, який походить з кургану IV ст. до н. е. поблизу с. Єрківці, що на Київщині³⁸.

Жодний з поясів не мав звичних прямокутних платівок з отворами, до яких кріпилася зброя³⁹. Проте на екземплярі з бронзових платівок було виявлено фрагмент бронзового гачка. Вірогідно, саме до нього й підвішувалася зброя.

Панцир було цілком зруйновано грабіжниками. Від нього збереглися лише окремі платівки, знайдені у грабіжницькому лазі, та кілька фрагментів набору, виявлених на дні поблизу входу до камери. За формуєю платівки двох типів: з рівними боками та закруглені знизу. Панцир складався з платівок не менш, як 14 розмірів. Їх довжина 1,7 — 6, ширина — 1—2 см. Вірогідно, найбільший (6×2 см) платівка, які мали додаткові отвори вздовж одного з довгих боків, було закріплено на центральній панцирі, як це було на екземплярах з курганів № 490 поблизу с. Макіївки, Мелітопольського та Крячківського⁴⁰. На жаль, через брак даних дегальніше дослідити конструкцію бердянського панцира не має можливості.

Безнеречно, що до складу паноплії з Бердянського кургану входили також й бронзові поножі. Про це свідчать їх фрагменти у грабіжницькому лазі та окис бронзи на гомілці правої ної і померлого.

Таким чином, розглянутий нами комплекс зброї за своїми характерними ознаками датується другою половиною V—IV ст. до н. е., що цілком відповідає загальній даті Бердянського кургану, яка визначається як перша четверть IV ст. до н. е. Надзвичайно велика кількість сагайдачних наборів, списів та клевців вирізняє дане поховання скіфського аристократа поміж інших скіфських могил. Проте у даному комплексі відсутні коштовні зразки парадної зброї, які характерні для вірогідних курганів володарів Скіфії, зокрема майже одночасової з Бердянським курганом Солохи. Сподіваємося, що вивчення інших категорій похованого тут представника прошарку скіфських можновладців.

Примітки

¹ Чередниченко Н. Н., Фіалко Е. Е. Погребение жрицы из Бердянского кургана // СА.—1988.—№ 2; Болтрук Ю. В., Фіалко Е. Е., Чередниченко Н. Н. Бердянский курган // РА.—1994.—№ 3; Чередниченко М. М., Мурзін В. Ю. Основні результати дослідження Бердянського кургану // Археологія.—1996.—№ 1; Фіалко Е. Е. Оружие Бердянского кургана // Тез. докл. конф. «Киммерийцы и скифы».—Київ, 1987.-Ч. II: Мурзін В. Ю., Чередниченко Н. Н. Об итогах исследования Бердянского кургана // Тез. докл. конф. «Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья».—Запорожье, 1994.

² Мелюкова А. И. Вооружение скифов // САИ.—1964.—Д 1—4.—С. 33; Черненко Е. В. Скифеские лучники.—К., 1981.—С. 69.

³ Черненко Е. В. Указ. соч.— С. 128.

⁴ Плещиненко А. Г. Скифский курган у Белозерского лимана // Курганы Степной Скифии.—К., 1991.—С. 60; Алексеев А. Ю. О наконечниках стрел из Чертомлыкского кургана // АСГЭ.—1983.—Вып. 24.—С. 75; Шилов В. П. Золотой клад скифского кургана // Археологические раскопки на Дону.—Ростов-на-Дону, 1962.—С. 68.

⁵ Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р. Чертомлык. (Скифский царский курган IV в. до н. э.).— К., 1991.— С. 96.

⁶ Мелюкова А. И. Указ. соч.— С. 43.

⁷ Білозір В. І. Дослідження Гайманової Могили // Археологія.— 1971.— № 1; Мелюкова А. И. Указ. соч.— С. 35; Плещивенко А. Г. Указ. соч.— С. 60; Мелюкова А. И. Краснокутский курган.— М., 1981.— С. 96.

⁸ Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион).— К., 1989.— Рис. 25.

⁹ Бессонова С. С., Скорый С. А. Погребение скифского воина из Акташского могильника в Восточном Крыму // СА.— 1986.— № 4; Яковенко Е. В. Скифи Східного Криму в V—III ст. до н. е.— К., 1974.— С. 97, Рис. 39.

¹⁰ Черненко Е. В. Оружие из Толстой Могилы // Скифский мир.— К., 1975.— С. 163.

¹¹ Мелюкова А. И. Поселение и могильник скифского времени у с. Николаевки.— М., 1975.— С. 177.— Рис. 56, 7, 8.

¹² Манцевич А. П. Курган Солоха.— Л., 1987.— С. 68—69, кат. 48; Мозолевський Б. М. Товста Могила.— К., 1979.— С. 70, рис. 52—54; Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р. Указ. соч.— Кат. 184—187, 191.

¹³ Філатов О. П., Черненко Г. В. Скіфський курган на Ворошиловоградщині // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р.— К., 1972.— Вип. 4.— С. 122; Отрощенко В. В., Болдин Я. И., Жигулева Л. Н. и др. Отчет о раскопках Белозерского отряда Запорожской экспедиции в 1979 г. // НА ІА НАНУ.— № 1979/4а.

¹⁴ Мелюкова А. И. Вооружение скифов.— С. 51; Ковпаненко Г. Т., Левченко Б. М. Скифский меч з с. Медвій // Археология.— 1977.— № 23; Косиков В. А., Павлик А. А. Скифские мечи из коллекции Львовского исторического музея // Донецкий археологический сборник.— 1992.— № 2.— С. 115.

¹⁵ Мозолевский Б. Н. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972—1975 гг.) // Скифия и Кавказ.— К., 1980.— Рис. 43, 5; Полин С. В. Захоронение скифского воина-дружиинника у с. Красный Подол на Херсонщине // Вооружение скифов и сарматов.— К., 1984.— С. 112.

¹⁶ Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья.— К., 1968.— Табл. XVIII, 6.

¹⁷ Горелик М. В. Оружие древнего Востока.— М., 1993.— Табл. XXVIII, 108, 110, 111.

¹⁸ Zeller K. Kriegswesen und Bewaffnung // Die Kelten in Mitteleuropa. Kultur — Kunst — Wirtschaft.— Salzburg, 1980.— Abb. 5.

¹⁹ Монгайт А. А. Археология Западной Европы.— М., 1974.— С. 231, 235.

²⁰ Фракийский клад из Рогозена.— София, 1986.- Кат. 154.

²¹ Даманский Я. В. Древняя художественная бронза Кавказа в собрании Государственного Эрмитажа.— М., 1984.— № 187, 188.

²² Раевский Д. С. Очерки идеологии скифо-сакских племен.— М., 1977.— С. 30—34.

²³ Ильинская В. А. Указ. соч.— С. 155—157.

²⁴ Добровольський А. Звіт за археологічні дослідження на території Дніпрельстану р. 1927 // Зб. Дніпропетр. іст.-арх. музею.— 1929.— 1.- С. 80—82; Ильинская В. А. Раннескифские курганы бассейна р. Тисмин.— К., 1975.— С. 156; Кубышев А. И., Николова А. В., Полин С. В. Скифские курганы у с. Львово на Херсонщине // Древности Степной Скифии.— К., 1982.— Рис. 11.

²⁵ Полин С. В. Указ. соч.— С. 112.

²⁶ Фиалко Е. Е. Нагайка из Бердянского кургана // Древности степного Причерноморья и Крыма.— Т. IV.— Запорожье.— 1993; Болтрук Ю. В., Фиалко Е. Е., Чередниченко Н. Н. Указ. соч.— С. 149.

²⁷ Ильинская В. А. Скифы...— С. 93; Черненко Е. В. Оружие из Толстой Могилы // Скифский мир.— К., 1975.— С. 170-171; Мозолевський Б. Н. Товста Могила.— С. 179.

²⁸ Липец Р. С. Образ батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе.— М., 1984.— С. 81.

²⁹ Смирнов К. Ф. Савроматы.— М., 1964.— С. 223, сл.

³⁰ Ильинская В. А. Образ кошачьего хищника в раннескифском искусстве // СА.— 1971.— № 2.— С. 83—84.— Рис. 10; Ковпаненко Г. Т., Бунятян Е. П., Гаврилюк Н. А. Раскопки курганов у с. Ковалевка // Курганы на Южном Буге.— К., 1978.— Рис. 36, 16.

³¹ Яковенко Э. В. Клыки с зооморфными изображениями // СА.— 1969.— № 4.— Рис. 1, 6-7.

³² Смирнов К. Ф. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии.— М., 1984.— С. 62.— Рис. 25, 1; Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р. Указ. соч.— Кат. 93.

³³ Чередниченко М. М., Мурзин В. Ю. Вказ. праця.— Рис. 10.

³⁴ Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р. Указ. соч.— С. 107.

³⁵ Грязнов М. П. Про так называемые оселки скифо-сарматского времени // Исследования по археологии СССР.— Л., 1961.— С. 162.

³⁶ Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р. Указ. соч.— С. 108.

³⁷ Уильмс Д., Огден Д. Ювелирное искусство классической эпохи V—IV вв. до н. э.— СПб., 1995.— С. 142.

³⁸ Мозолевский Б. Н. Скифский курган у с. Ерковцы на Киевщине // Скифский мир.— К., 1975.— С. 213.

³⁹ Черненко Е. В. Скифский доспех.— К., 1968.— С. 61.

⁴⁰ Там же.— С. 33.

В.Ю.Мурзин, Е.Е.Фиалко

ОРУЖИЕ ИЗ БЕРДЯНСКОГО КУРГАНА

В статье рассматривается комплекс предметов вооружения из Бердянского кургана первой четверти IV в. до н. э., где был погребен представитель высшей скифской аристократии и сопровождающие его лица. Несомненной особенностью комплекса является большое количество колчанных наборов, копий и клевцов, что выделяет этот курган среди других скифских погребений. Однако отсутствие в нем драгоценных образцов парадного оружия, характерных для курганов верховных владык Скифии, вероятно не позволяет считать Бердянский курган в прямом смысле царским.

V.Yu.Mursin and E.E.Fialko

WEAPONS FROM BERDIANSK BARROW

The paper presents the complex of weapons from Berdiansk barrow attributed to the first quarter of 4th century BC (where a representative of Scythian aristocracy was buried accompanied by other persons). Undoubtedly, a lot of quiver compositions, spearheads and battle-axes is a peculiarity of this complex that distinguishes this barrow among other Scythian burial mounds. But a lack of precious samples of parade weapons typical for the barrows of Scythian rulers gives no way to regard Berdiansk barrow as a true tsar's barrow.

Одержано 23.09.97.

ДО ПРОБЛЕМИ ЗВ'ЯЗКІВ І ЗМІНИ КУЛЬТУР НАСЕЛЕННЯ НИЖНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я В АНТИЧНУ ЕПОХУ

В. П. Билкова

У статті систематизуються матеріали поселень з досліджень 70—90-х рр. у Нижньому Подніпров'ї і розглядається динаміка їх розвитку в античну епоху.

Перший крок у систематичному вивчення античних поселень зазначеної території було зроблено Ольвійською і Буго-Дніпровською експедиціями під керівництвом Л. М. Славіна¹. Він прагнув створити нову базу археологічних джерел, концентруючи увагу на дослідженні Ольвії у зв'язку з її оточенням, як слінським, так і «варварським». В останні десятиліття, завдяки значному поповненню новими матеріалами, дослідження набули конкретного характеру: вивчається історія Ольвійського полісу як міста, з'єднаного з сільськогосподарськими територіями. На сьогодні актуальною є проблема історичного та культурного співвідношення ольвійської сільської округи і поселень, відкритих на захід та схід від її меж, у тому числі і низькодніпровських городищ². У 50—60-х рр. склалась думка про те, що перші скіфські городища і селища виникли по берегах Дніпра у V—IV ст. до н. е., а у III—II ст. до н. е. почала формуватися пізньоскіфська культура. Загальновизнаним є уявлення, що в пониззі Дніпра залишилось осіле скіфське населення після розпаду «Великої Скіфії» та виникла одна з «Малих Скіфій». У 70—90-х рр. в результаті систематичних польових робіт в зазначеному регіоні досліджено кілька нових і кілька раніше відомих пам'яток. Таким чином, з'явилася можливість систематизувати матеріали з поселень Нижнього Подніпров'я і розглянути динаміку їх розвитку.

Поява поселень на цій території збігається з часом, коли було створено «велику хору» Ольвії. В архаїчний та ранньокласичний часі сільська округа Ольвії поциркувалася на схід тільки до Гіпполаєвого мису (сучасний Станіславський мис). Можливо, храм Деметри, згадуваний Геродотом (IV, 53, 6), маркував межу, як це траплялося в інших регіонах: святилища розміщувались на межах хори з метою захисту³. На рубежі V—IV ст. до н. е. ольвіонополіти освоїли східний регіон до гирла Дніпра. Думка про те, що здійснювалася своєрідна «внутрішня колонізація», уявляється найбільш обґрунтованою. На користь даного припущення можна віднести спільні ознаки матеріальної культури поселень IV ст. до н. е. узбережжя Дніпровського лиману і поселень VI—V ст. до н. с. у Нижньому Подністров'ї та Нижньому Побужжі, головним чином, у тонографії, будівництві, структурі керамічного комплексу, господарській діяльності, духовному житті. На тлі нової джерелознавчої бази чітко окреслюються особливості пам'яток сільської округи Ольвії порівняно з синхронно існуючими на Нижньому Дніпрі поселеннями степових скіфів⁵.

Не вдаючись до детальної характеристики поселень (це було зроблено раніше)⁶, зазначимо лише, що населення північно-східного узбережжя Дніпровського лиману не відрізнялося за господарською діяльністю (основні заняття — землеробство, скотарство, рибальство, торгівля) та основними характеристиками культури від населення хори Ольвії. На підставі нових археологічних даних стало можливим вважати, що економічні зв'язки з варварськими племенами вирішального значення для згаданого населення не мали — як взагалі для Ольвії, орієнтованої на стосунки, насамперед, з античним світом⁷. Зв'язки мешканців ольвійської хори зі скіфами не мають яскравого виявлення в їх матеріальній культурі. Можна тільки вказати на вірогідність забезпечення античного виробництва залізом з варварського оточення⁸ та наявність серед палеозоологічних

матеріалів черепів комолих биків, що, можливо, свідчить про придбання у скіфів худоби⁹. Отже, стосовно населення поселень хори простежується його відносна незалежність: усе необхідне воно одержувало в результаті власної господарської діяльності та завдяки існуванню розвинутого внутрішнього полісного ринку. Не має підстав пов'язувати значну кількість імпорту з середземноморських і причорноморських античних центрів, який постійно надходив на дані поселення, з посерединцю торгівлею.

У північній частині досліджуваного регіону на рубежі V—IV ст. до н. с. і на початку IV ст. до н. е. виникли поселення степових скіфів¹⁰. Скіфський господарсько-культурний тип базувався на екстенсивному скотарстві, землеробстві у річкових долинах, виробництві, переважно для власних погреб, торгівлі з осілим населенням лісостепу та мешканцями античних полісів. Це не суперечить його кочовому характеру — у кочовиків значне місце посідають допоміжні види діяльності, насамперед землеробство. Наведемо для прикладу сюнну: у межах їх культури виявлено створення власних землеробсько-ремісничих поселень і торжищ¹¹. Кочовики відчувають постійний демографічний надлишок відносно можливостей середовища, і «зайві люди» змінюють спосіб життя, що є однією з умов виживання усієї системи¹².

Обидві групи поселень існували у першій третині III ст. до н. е. Найпізніші об'єкти на них належать до останніх десятиліть IV — першої чверті III ст. до н. е. У знайдених комплексах присутні херсонеські клейма груп I (325—285 рр.) і 2 А (285—272 рр.)¹³ та синопські з датуванням не пізніше двох перших десятиліть III ст. до н. е.¹⁴. На поселеннях ольвійської хори знайдено також фрагменти синхронних амфор інших центрів (Кніда, Коса, в одному випадку — Родоса), чорнолакові канфари, флакони-бальзамарії, ольвійські монети. Що ж до Кам'янського городища, то запропоноване Б. М. Граковим датування від IV до самого рубежу III—II ст. до н. е. треба уточнити. Нещодавно було вказано на те, що датування клейм із розкопок Б. М. Гракова мають бути знижені¹⁵. Це стосується й типів амфор, які не виходять за межі IV — першої чверті III ст. до н. с. і монет. Пантикальські монети, віднесені Б. М. Граковим до III ст., датуються його початком¹⁶ (№ 12, 13 в монографії) та 389—379 рр.¹⁷ (№ 14). Матеріали з нових розкопок Н. О. Гаврилюк теж не виходять за вказані хронологічні межі.

Оскільки на поселеннях відсутні сліди раптового ворожого нападу, масових пожеж, руйнувань та ін., виникає припущення про пересування їх мешканців на нові місця. Цікавими щодо цього є факти знахідок скарбів ольвійських монет у північній частині регіону, які датуються саме першою третиною III ст. до н. е. і можуть свідчити про деяку нестабільність тогоденної ситуації. Знайшло відображення в археологічному матеріалі зазначеного регіону й одночасне зникнення скіфських курганних могил. Можна припустити міграцію скіфського населення частково на захід, частково до Криму. У Добруджі виявлено присутність скіфів від кінця IV — першої чверті III ст. до н. с.; у середині — другій половині III ст. скіфи та їх міста згадані Плінієм Старшим; близько 200 р. до н. е. Добруджа має назву Скіфії в декреті на вшанування Антифокла; фінал цієї Малої Скіфії належить до останньої чверті II — початку I ст. до н. е. Дані писемних джерел добре узгоджуються з археологічними та нумізматичними матеріалами¹⁸. У Криму в перший половині III ст. до н. е. спостерігається руйнування скіфами сліїнських поселень, а потім виникнення пам'яток варварського типу¹⁹. Вдалося простежити невинний наступ скіфів на землі Північно-Західного Криму протягом III—II ст. до н. е.²⁰. На території ж саме Нижнього Подніпров'я існує хронологічний проміжок між згаданими вище нам'ятками та городищами, які поступово виникали в II—I ст. до н. е.

У пізньоєлліністичний і ранньоримський періоди на Нижньому Дніпрі, як і раніше, співіснують поселення двох культурних типів. До одного належать 14 городищ і одне селище з такими характерними рисами: у плані чотирикутні, обмежені крутым берегом, балками та двома оборонними лініями (друга оточує територію, приблизно 10 га), в яких використано двопанцирні стіни безсистемної кладки з забутуванням дрібним камінням, башти, земляні вали у сполученні з ровами²¹; розпланування і забудова змішаного грецько-варварського вигляду²², територія використовується не повністю. Типи будівель: однокамерні та двокамерні наземні кам'яні будинки, глиноплетневі й глинобитні споруди, по-

одинокі напівземлянки невеликої глибини. Представлені іррегулярні постелисті кладки, орфостатні цоколі; черепиця використовувалась у мінімальній кількості.

Керамічний комплекс складають амфорна тара (відсоток уламків — від 32—35 до 50 та вище), ліпний і гончарний посуд. Значно переважає ліпна кераміка. Гончарний посуд різною мірою присутній на всіх поселеннях, але у кількісному співвідношенні він, як правило, помітно поступається ліпному. Серед гончарного посуду трапляються уламки та археологічно цілі форми північно-причорноморського та малоазійського походження²³. У мінімальній кількості (кілька фрагментів) знайдено піфоси та кухонний гончарний посуд. Черепиця відома тільки на трьох пам'ятках у вигляді поодиноких уламків. Серед ліпної кераміки переважають горшки і миски, поширені також жаровні і плошки, трапляється посуд сарматських і фракійських типів та імітації античних гончарних форм. Слабо- та чіткопрофільовані горшки мають прототипами скіфські форми. Серед мисок особливо помітний зарубинецький вплив. Деякі типи глечиків та курильниць мають безіносередні аналогії в сарматській культурі. Фракійська кераміка трапляється, переважно, в уламках, які мають характерні орнаментальні мотиви.

Серед інших матеріалів багато залізних і кам'яних виробів, виявлено шлаки. Представлено довізні речі, у тому числі, теракоти і геми. Зустрічаються монети, проте необхідно підкреслити відсутність серед них ольвійських. Склад шлаків приблизно збігається з даними більш раннього періоду: виявлено рештки проса, пшениці та ячменю²⁴. У складі стада порівняно з попереднім часом зменшилась кількість великої рогатої худоби і збільшилась частка свиней (представлено в приблизно рівному співвідношенні дрібну та велику рогату худобу, а на третьому місці — свиня, іноді, кінь). На даних поселеннях знайдено матеріали, пов'язані з рибальством.

Пам'ятки іншого типу мають комплекс ознак, які дозволяють віднести їх до культури ольвійської хори. Свого роду «еталонним» є добре досліджене городище Золотий Мис²⁵. До даної групи можна додати городище на схід від Золотого Мису, відоме під назвами городища на Корабельному мисі і Костровське. Розвидувальні розкопки на ньому дали змогу віднести пам'ятку до римського часу і вказати, що вона більше схожа на городища ольвійської округи, ніж на пізньоскіфські²⁶. Ці городища розміщувались на малодоступних мисах, які мали природні перепони. Їх площа — 1—2 га, територія за їх межами використовувалась для господарських потреб. Оборонні споруди — це кам'яні двопанцирні стіни з глиняним забутуванням і рови, а пізніше — вали з дерев'яно-земляним палісадом і рови²⁷. Пам'ятки характеризує компактна внутрішня регулярна забудова кам'яними будинками. Простежено застосування однорядної постелистої системи кладок. Приміщення багатокамерні, прямокутні у плані. Виявлено брукування дворів і вулиць. Як і в Ольвії, тут було застосовано шарові фундаменти. Господарські будови — це грушоподібні ями-зерносховища, ями-погреби та неглибокі напівземлянки площею 7—9 м² на території за межами городища. Як і у попередній час, виділені спеціальні ями для засипання попелу з vogнища. Привертає увагу те, що, як і на попередньому етапі, відсутні знахідки виробничих комплексів.

У керамічному комплексі уламки амфор становлять 78—84%, гончарний посуд — 9—14%, ліпний — 6—7%, черепиця — 2,2%, товстостінна кераміка — 0,8%. Таке співвідношення збігається з, виявленим на поселеннях хори Ольвії, керамічним комплексом попереднього етапу. У значній кількості знайдено імпортну кераміку. Серед гончарного посуду місцевого виробництва переважають, як і раніше, глечики і миски, знайдено також чаши, блюда, тарілки, горшки, келихи, бальзамарії, флакони. Кухонна гончарна кераміка представлена традиційними горщиками і каструлями. Серед ліпних форм маємо горшки, переважно неорнаментовані, з відгнутими вінцями; корчаги, покришки, сковороди, жаровні, миски, чашки, дакійські чаши, світильники, імітації гончарного посуду. Знайдені монети майже всі ольвійські. Серед зернових культур переважає голозерна пшениця. Стадо, як і раніше, складається, переважно, з дрібної та великої рогатої худоби.

Одноманітність археологічних характеристик городищ ольвійської округи «Археологія», № 3, 1998 р.

римського часу дозволяє їх дослідникам констатувати однорідний склад населення, яке в основі було нашадками мешканців полісу попереднього періоду. Сільська територія Ольвії різко зменшилась у другій половині III—I ст. до н. е. («кризи хори» пояснюються кліматичними змінами і періодичним виснаженням ґрунтів)²⁶, але з відродженням Ольвії після гетської навали вона теж відроджувалась на традиційній базі. Східні укріплення хори нового етапу виникли на рубежі I ст. до н. е. — I ст. н. е. і існували до III ст.²⁹ на колишній території, але в безпечніших місцях (на відміну від північних груп поселень, територія розміщення яких на різних хронологічних етапах збігається лише частково).

Дата появи північної групи городищ не визначена досить виразно. Культурного шару та об'єктів IV ст. до н. е. на них не виявлено. Проте необхідно відзначити, що на кількох городищах траплялись окремі ранні знахідки IV — першої третини III ст., які можуть бути свідченням короткосвісного використання цієї місцевості для сезонних стоянок, особливо недалеко від переправ. Колишнє датування вказаного матеріалу IV—III ст. до н. е. загалом дало підставу для уявлення про безперервне існування скіфських поселень до перших століть н. е., що нині викликає сумнів. Нові дослідження на городищах і уточнення дат конкретного археологічного матеріалу вимагають нового звернення до проблем хронології.

Шість пам'яток мають один основний шар II—I ст. до н. е. — I—II ст., де матеріали і об'єкти II ст. до н. е. та II ст. н. е. чітко не визначаються. Це — Знам'янське, Гаврилівське, Горностаївське, Каїрське, Консулівське городища та Львівське поселення. Треба уявити конкретний датуючий матеріал з цих пам'яток. Найбільш виразним прикладом безперервного існування звичайно здається скорочення Кам'янського городища до його «акрополя» — Знам'янського городища³⁰. Н. О. Гаврилюк запропонувала інший погляд на них, вказавши, що два городища розділені як територіально, так і хронологічно³¹. На нашу думку, хронологічний розрив добре підтверджується аналізом матеріалу. Найранішу кераміку було знайдено у верхніх шарах разом з пізньою, а також у кількох ямах³². Вона аналогічна знахідкам з Кам'янського городища і має бути датованою з відповідним зниженням дат. Матеріали, пізніші першої четверті — до середини III ст. взагалі відсутні. Херсонеські клейма з попереднім датуванням до самого кінця III ст.³³ пересуваються в групи 1 і 2 А за класифікацією В. І. Каца. Схожі зміни стосуються й клейм Фасосу. Косякі клейма кінця III—I ст. до н. е.³⁴ можна віднести тільки до II — початку I ст.³⁵. Родоське клеймо також «молодіє» до часу не раніше другої половини II ст. до н. е.³⁶. Щодо найбільш раннього матеріалу, то окрім вказаних клейм присутні ще «мегарські» чаши II — першої половини I ст. до н. е., лагіноси II ст. та клейма Синопи з групи з загальною датою від другої четверті II ст. до 46 р. до н. е.³⁷. Культурний шар городища перемішаний, ранні об'єкти не виділяються, але навіть на підставі найраніших знахідок не можна віднести заснування Знам'янського городища до часу раніше другої половини II ст. до н. е. Н. М. Погребова визначила дату спорудження внутрішньої оборонної стіни рубежем III—I — самим початком II ст. до н. е. Але фібулу, знайдену разом з фрагментом «мегарської» чаши безпосередньо під муром, пізніше було віднесенено до I ст. до н. е.³⁹. Запропоноване уточнення хронології дозволяє пояснити факт, який викликав подив дослідниці Знам'янського городища: знайдені там будівлі мали аналогії на інших пам'ятках, де належали до пізнішого часу⁴⁰. Щодо верхньої дати існування городища, то вона була розглянута М. Б. Щукіним і визначена не пізніше першої половини I ст. до н. е.⁴¹. Можна також додати, що хоч у публікації результатів нових розкопок вказано II ст. до н. е. — II ст. н. е., із датуючих матеріалів згадані тільки світлоглиняні амфори з двострільними ручками⁴², які датуються I ст. до н. е. — I ст. н. е.

Львівське поселення характеризується на базі аналізу матеріалів заповіщення 21 ями і шурпу. Уламки амфор та червонолакового посуду датують його I ст. до н. е. — I ст. н. е.⁴³.

Горностаївське городище відоме лише за матеріалами розвідок К. А. Бреде, М. І. Вязьмітіної, Н. М. Погребової, Н. Г. Єлагіної, В. М. Зубаря. Головним датуючим його матеріалом є фрагменти амфор з двострільними ручками.

У публікації матеріалів з розкопок Н. Г. Єлагіної на Каїрському городиці не було обґрунтовано датування II—I ст. до н. е., у той час, як античний керамічний імпорт із розвідок датовано I ст. до н. е. — I ст. н. е.⁴⁴.

Консулівське (Милове) городище досліджувалось тільки розвідками В. І. Гошкевича, Н. М. Погребової, І. А. Антонової, Е. О. Симоновича. Автори розвідок поселення не датували. В. В. Кропоткін відзначив наявність серед матеріалів уламків двостворчих ручок світлоглиняних амфор, а в щоденніку Н. М. Погребової вказано на знахідку фрагменту червоноолакової чаші I ст. до н. е.⁴⁵.

На інших шести одношарових городищах виявлено матеріали і об'єкти ще ІІ ст. н. е. Це — Ганнівське, Великолепетиське, Саблуцівське, Старошведське (Зміївське), Козацьке, Понятовське. Розкопками Н. О. Гаврилюка та М. Й. Абікулової нещодавно досліджувались два перших. Наявність на них шару ІІ ст. у авторів праць не викликає сумніву, але існує розбіжність у визначенні нижньої дати. Н. О. Гаврилюк датує Ганнівське городище від кінця III або від рубежу III—ІІ ст. до н. е.⁴⁶. Однак зараз слід відзначити, що ім'я астинома на херсонеському клеймі було реконструйоване помилково і датування його кінцем III—ІІ ст. до н. е.⁴⁷ не можна прийняти. Це одне з перших імен в групі I A⁴⁸, тобто, клеймо, як і «борисфен», належать ще до попереднього етапу. Не виходять за його межі й знахідки уламків амфор (Солоха І і ІІ та ін.)⁴⁹. Червоно- та буролакова пізньоелліністична кераміка представлена чотирма фрагментами⁵⁰. Як і бронзові сережки, датовані ІІ ст. до н. е., вони знайдені разом з пізнішим масовим матеріалом⁵¹. Обґрунтованішим здається датування, запропоноване іншим автором розкопок на базі аналізу масового матеріалу із шару та окремих об'єктів I ст. до н. е. — ІІ ст. н. е.⁵².

Також датування пропонує М. Й. Абікулова й для Великолепетиського городища. Б. М. Граков за підйомним матеріалом датував його ІІ ст. до н. е. — І (ІІ) ст. н. е.⁵³. Розкопки довели існування городища ще у ІІ ст. н. е. Пізньоелліністична ж кераміка представлена тільки кількома фрагментами⁵⁴.

Саблуцівське городище відоме за матеріалами розвідок В. І. Гошкевича, Н. М. Погребової, І. А. Антонової, Д. Я. Телегіна, Н. Г. Єлагіної. За керамічним імпортом воно датоване М. Й. Абікуловою І ст. до н. с. — ІІ ст. н. е.⁵⁵. Старошведське також досліджувалось тільки розвідками В. І. Гошкевича, Н. М. Погребової, І. А. Антонової, А. О. Щепинського, В. М. Зубаря, А. І. Кубишева. Матеріали Н. М. Погребової та І. А. Антонової вивчалися Кроноцкіним і датовані І ст. до н. с. — ІІ ст. н. с., а знахідки В. М. Зубаря і А. І. Кубишева — М. Й. Абікуловою, яка дала те ж датування⁵⁶. Нею ж вивчався античний імпорт з колекції розкопок В. І. Гошкевича на Козацькому городищі і був датований І ст. до н. с. — ІІ—ІІІ ст. н. е. Присутність матеріалів І—ІІІ ст. на Понятовському городиці відзначив Б. М. Граков, а М. М. Дмитренко вказав на те, що на селищі присутні ті ж самі типи амфор, як і на городищі⁵⁷.

На двох городищах простежено два періоди життя. Використовуючи матеріали М. І. Вязьмітіної з розкопок Золотої Балки, Щукін визначив період від рубежу ІІ—ІІ до середини І ст. до н. с. і від рубежу І ст. до н. с. — ІІ ст. н. е. до рубежу І—ІІ або початку ІІ ст. н. с.⁵⁸. Сама М. І. Вязьмітіна датувала найраніші будівельні комплекси ІІ—ІІІ ст., не виділивши об'єктів тільки ІІ ст. до н. е.⁵⁹. Її датування конкретного матеріалу можна уточнити. Клеймо, визначене як фасоське ІІ—ІІІ ст. до н. с.⁶⁰, з клеймом Аканфа другої половини ІV ст. до н. с.⁶¹. Синопське клеймо ІІ—ІІІ ст. до н. е.⁶², за М. Ф. Федоссевим, датується останньою четвертю ІV ст. до н. е. Коські амфори ІІ ст. до н. с. (а вони знайдені і під основою кам'яної стіни будинку)⁶³ пізніше були визначені як типи І ст. до н. с. — ІІ ст. н. с.⁶⁴.

На підставі аналізу даних з перших розкопок на Любимівському городищі М. Б. Щукін визначив період його існування від І ст. до н. е. до початку ІІ ст. н. с. Наступні розкопки підтвердили таке датування (слід відзначити, що знахідка ніжки фасоської амфори ІV—ІІІ ст. до н. е. і кількох дрібних уламків коського виробництва не дає ґрунтовної підстави для визначення часу заснування поселення ІІ—ІІІ ст. до н. е.)⁶⁵. М. Й. Абікулова виявила у східній частині городища два будівельні періоди: ІІ—ІІІ ст. до н. е. — ІІІ ст. н. е. та після нетривалої перерви — від кінця І до кінця ІІ ст.⁶⁶.

Вирізняється Червономаяцьке городище, яке на базі незначних розвідкових розкопок датується І ст. — 30-ми рр. ІІІ ст.⁶⁷, але воно вимагає ретельних археологічних досліджень.

Узагальнюючи викладене, можна виділити два етапи існування поселень у «Археології», № 3, 1998 р.

Нижньому Подніпров'ї в античний час і виявiti докорінні відмінності між ними. Рубіж V—IV — перша третина III ст. до н. е. характеризуються виникненням та існуванням двох груп довготривалих поселень, різниця між якими полягає на рівні господарсько-культурних типів. Після припинення життя на них лише від другої половини — рубежу II—I ст. до н. е. відновлюється осілий спосіб життя вже на основі схожого господарського укладу на всій території Нижнього Подніпров'я. Цим, певною мірою, викликана схожість двох нових груп поселень, але спостерігаються й відмінності у розмірах, принципах використання території, будівельних традиціях, складі агрокультур, керамічному комплексі тощо. На узбережжі Дніпровського лиману простежено спадкоємність у культурі населення поселень двох етапів. Відсутність поселень на Нижньому Дніпрі в період «спустошення степу» і помітні відмінності між скіфськими та пізньоскіфськими пам'ятками регіону не дозволяють вбачати у населенні нижньодніпровських городищ безпосередніх спадкоємців культури степових скіфів IV ст. до н. е. Проте схожість між ними простежується в плануванні, елементах фортифікації, типах будівель, ліпному посуді. Синкретичний характер пізньоскіфської культури постійно відзначали її дослідники, виявляючи скіфські, зарубинецькі, еллінські, сарматські, фракійські елементи. Однією з важливих характеристик пізнього етапу (II—I ст. до н. е. — III ст. н. е.) можна вважати втрату значною мірою тієї протилежності еллінського та варварського, яка визначала перший етап.

Примітки

¹ Буйских С. Б. Л. М. Славин как исследователь хоры Ольвийского государства // Мир Ольвии.— К., 1996.— С. 34—40.

² Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрецко В. М. Сельская округа Ольвии.— К., 1989.— С. 221.

³ Mertens D. Some Principal Features of West Greek Colonial Architecture // Greek Colonists and Native Populations.— Canberra-Oxford, 1990.— Р. 376.

⁴ Отрецко В. М. З історії Ольвійського поліса у IV—I ст. до н. е. // Археологія.— 1982.— Вип. 41.— С. 36, 37; Снитко И. А. К вопросу о демографическом потенциале процесса реколонизации хоры Ольвии на рубеже V—IV вв. // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. Тез. докл. конф.— Ростов-на-Дону, 1994.— С. 38—40.

⁵ Былкова В. П. Греки и варвары в Нижнем Поднепровье в конце V — первой трети III вв. до н. э. (По материалам раскопок поселений) // ВДИ.— 1995.— № 4.— С. 111—116.

⁶ Былкова В. П. Нижнее Поднепровье в IV—II вв. до н. э. // Проблемы археологии Северного Причерноморья.— Херсон, 1991.— С. 69—75.

⁷ Крыжицкий С. Д. Ольвия и варвары (проблема влияний) // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века.— Тез. докл. конф.— Ростов-на-Дону, 1994.— С. 18, 19.

⁸ Паньков С. В. Про стан залишодобування в античному виробництві Північного Причорномор'я // Археологія.— 1996.— № 2.— С. 48, 49.

⁹ Визначення та припущення к. і. н. О. П. Журавльова.

¹⁰ Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре // МИА.— 1954.— № 36; Гаврилюк Н. А., Былкова В. П., Кравченко С. Н. Скифские поселения IV в. до н. э. в Степном Поднепровье.— Препринт.— К., 1992.— Ч. 1, 2.

¹¹ Давыдова А. В. К вопросу о роли оседлых поселений в кочевом обществе сюнну // КСИА.— 1978.— Вып. 154.— С. 55—59; Коновалов П. Б. Некоторые итоги и задачи изучения хунну // Древние культуры Монголии.— Новосибирск, 1985.— С. 41—50.

¹² Дигар Ж.-П. Отношения между кочевниками и оседлыми племенами на Среднем Востоке // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций.— Алма-Ата, 1989.— С. 39.

- ¹³ Кац В. И. Керамические клейма Херсонеса Таврического.— Саратов, 1994.— С. 76.
- ¹⁴ Синопські клейма визначені М. Ф. Федоссевим.
- ¹⁵ Золотарев М. И. Торговые коммуникации между Херсонесом и Скифией в конце IV — первой трети III вв. до н. э. // Археология.— 1996.— № 2.— С. 82.
- ¹⁶ Шелов Д. Б. Чеканка монеты и денежное обращение на Боспоре в III в. до н. э. // МИА.— 1954.— № 33.— С. 58, 59.
- ¹⁷ Анохин В. А. Монетное дело Боспора.— К., 1986.— С. 139, № 87.
- ¹⁸ Coja M. Greek Colonists and Native Populations in Dobruja (Moesia Inferior) // Greek Colonists and Native Populations.— Canberra-Oxford, 1990.— Р. 157—168; Андрюх С. И. Нижнедунайская Скифия в VI — начале I в. до н. э. Этнополитический аспект.— Запорожье, 1995.— С. 139—147.
- ¹⁹ Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху.— Л., 1978.— С. 128, 129; Ланцов С. Б. Античное поселение Ново-Федоровка и некоторые вопросы истории херсонесской хоры // Северо-Западный Крым в античную эпоху.— К., 1994.— С. 91, 92.
- ²⁰ Кутайсов В. А., Ужценцев В. Б. Восточные ворота Калос-Лимена // Северо-Западный Крым в античную эпоху.— К., 1994.— С. 66.
- ²¹ Дащевская О. Д. Позднескифская фортификация и ее вариант на городище Беляус // Проблемы скифо-сарматской археологии.— М., 1990.— С. 143—145.
- ²² Крыжицкий С. Д. Архитектура античных государств Северного Причерноморья.— К., 1993.— С. 228—231.
- ²³ Абикулова М. И. Экономические связи позднескифского населения Нижнего Днепра с античным миром // Херсонесский обл. гос. архив. Фонд ХКМ за 1985 г.— Б/н.
- ²⁴ Всі палеоботанічні визначення виконані доктором біологічних наук Г. О. Нащевич.
- ²⁵ Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Отрешко В. М. Античные поселения Нижнего Подбужья (археологическая карта).— К., 1990.— С. 92.
- ²⁶ Билкова В. П. До питання про східну межу сільської округи Ольвії в пізньокласичний — ранньоєлліністичний час // Археологія.— 1994.— № 3.— С. 19, 20.
- ²⁷ Буйских С. Б. Фортификация Ольвийского государства (первые века нашей эры).— К., 1991.— С. 77, 78.
- ²⁸ Крыжицкий С. Д. К проблеме влияния окружающей среды на историческое развитие Ольвийского государства // Ольвия-200.— Тез. докл. конф.— Николаев, 1994.— С. 71.
- ²⁹ Буйских С. Б. Фортификация Ольвийского государства...— С. 77, 78; Бураков А. В. Периодизация укрепленных поселений Ольвийской хоры первых веков нашей эры // Ольвия-200.— Тез. докл. конф.— Николаев, 1994.— С. 25—27.
- ³⁰ Граков Б. Н. Указ. соч.— С. 59.
- ³¹ Гаврилюк Н. А., Абикулова М. И. Позднескифские памятники Нижнего Поднепровья (новые материалы).— Препринт.— К., 1991.— Ч. I.— С. 24, 25.
- ³² Погребова Н. Н. Позднескифские городища на Нижнем Днепре (Городища Знаменское и Гавриловское) // МИА.— 1958.— № 64.— С. 119.
- ³³ Там же.— С. 144, 146.
- ³⁴ Там же.— С. 145.- Риси. 20, 3, 5.
- ³⁵ Grace V., Savvatiani-Pétroulakou M. Les timbres amphoriques grecs // Exploration archéologique de Délos.— 1970.— XXVIII.— Р. 364.
- ³⁶ Шелов Д. Б. Керамические клейма из Танаиса III—I веков до н. э.— М., 1975.— С. 97.

³⁷ На пізньоскіфському городиці Киз-Кермен у Криму (розкопки А. Білого 1980 р.) у шарі І ст. до н. е. виявлено аналогії цим клеймам (повідомлення М. Ф. Федосєєва).

³⁸ Погребова Н. Н. Указ. соч.— С. 114, 115.

³⁹ Амброз А. К. Фібули юга європейської часті ССР // САІ.— Вип. ДІ-30.— 1966.— С. 21.

⁴⁰ Погребова Н. Н. Указ. соч.— С. 124.

⁴¹ Щукін М. Б. К історії Нижнього Подніпров'я в перші веки нашої ери // АСГЭ.— 1970.— Вип. 12.— С. 56.

⁴² Гаврилюк Н. А., Абікулова М. І. Указ. соч.— С. 24, 25.

⁴³ Костюк Л. І., Абікулова М. І. Исследования позднескифского поселения у с. Львово // Проблемы археологии Северного Причерноморья.— Тез. докл. конф.— Херсон, 1990.— Ч. 2.— С. 43, 44.

⁴⁴ Благіна Н. Г. Нове позднескифське городище на Нижньому Днепре // КСИА.— 1962.— Вип. 89.— С. 74—76.

⁴⁵ Кропоткін В. В. Римські імпортні изделия в Восточної Європі // САІ.— Вип. ДІ-27.— 1970.— С. 63, № 364; Погребова Н. Н. Дневник обслідування нижньодніпровських скіфських городищ. 14/06—21/06 1950 р. // Архів каф. археології МГУ.— № 46.

⁴⁶ Гаврилюк Н. А., Абікулова М. І. Указ. соч.

⁴⁷ Там же.— Ч. 1.— С. 22, 23.— Рис. 19, 1.

⁴⁸ Кац В. І. Указ. соч.— С. 91.— № 32.— Табл. XIII.

⁴⁹ Гаврилюк Н. А., Абікулова М. І. Указ. соч.— С. 19.

⁵⁰ Там же.— С. 20.

⁵¹ Там же.— С. 8, 22.

⁵² Інформація М. Й. Абікулової.

⁵³ Граков Б. Н. Указ. соч.— С. 152—154.

⁵⁴ Гаврилюк Н. А., Абікулова М. І., Завгородній Ю. Ю. Городище пізньоскіфського часу біля смт. Велика Лепетиха // АДУ 1991.— С. 20.

⁵⁵ Абікулова М. І. Экономические связи...— С. 8.

⁵⁶ Там же.— С. 11, 12; Кропоткін В. В. Указ. соч.— С. 62, 82.

⁵⁷ Граков Б. Н. Указ. соч.— С. 153; Дмитренко М. М. Польовий щоденник за 1946 р. // Архів ХКМ.— Б/н.

⁵⁸ Щукін М. Б. Указ. соч.— С. 56—59.

⁵⁹ Вязьмітіна М. І. Золота Балка.— К., 1962.— С. 112, 113.

⁶⁰ Там же.— С. 71, 72.— Рис. 69, 1.

⁶¹ Амперер Ж., Гарлан И. Греческие амфорные мастерские // Греческие амфоры.— Саратов, 1992.— С. 18, 19.

⁶² Вязьмітіна М. І. Вказ. праця.— С. 148.— Рис. 69, 3.

⁶³ Там же.— С. 77, 78.— Рис. 70, 1, 2, та ін.

⁶⁴ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора // МИА.— 1960.— № 83.— С. 109.— Табл. XXVII, 62.

⁶⁵ Зубар В. М., Храпунов І. М. Нові дослідження Любимівського городища // Археологія.— 1989.— № 4.— С. 131—134.

⁶⁶ Абікулова М. Й. Дослідження Любимівського городища на Дніпрі // Історично-культурна спадщина Херсонського краю.— Тез. докл. конф.— Херсон, 1994.— С. 3, 4; повідомлення автора.

⁶⁷ Інформація автора розкопок О. О. Гей.

В. П. Былкова

К ПРОБЛЕМЕ СВЯЗЕЙ И СМЕНЫ КУЛЬТУР НАСЕЛЕНИЯ НИЖНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ В АНТИЧНУЮ ЭПОХУ

Археологические работы, проведенные на территории Нижнего Поднепровья в 70—90-е гг., дали дополнительные возможности для систематизации материалов с поселений этого региона и рассмотрения их в динамике развития. Можно выделить два этапа существования поселений: рубеж V—IV — первая треть III вв. до н. э. и от второй половины II — рубежа II—I вв. до н. э. до III в. н. э. На каждом этапе в регионе сосуществовали поселения двух культурных типов. На первом этапе — это поселения ольвийской сельской округи и степных скитов, различающиеся на уровне хозяйствственно-культурных типов и представляющие собой противопоставление варварского и греческого (в общекультурном смысле) на данной территории. На втором этапе появляются новые городища на территории округи Ольвии и по берегам Днепра. Между ними прослеживается сходство в хозяйственном укладе, но различия археологических культур сохраняются. Население хоры постоянно существовало в традициях культуры северо-черноморских греков, которая дополнялась, особенно на втором этапе, иными элементами. Между скитской и позднескитской культурами не прослеживается столь же явная преемственность, но наблюдается определенное сходство. Уточнение датировок конкретного археологического материала с поселений Нижнего Поднепровья указывает на отсутствие жизни на них на протяжении больших частей III и II вв. до н. э. При возобновлении жизни на позднем хронологическом этапе противопоставление греческого и варварского в значительной степени теряет свое значение. Населению этого времени присущи не только разнообразные культурные взаимовлияния, но и смешанный состав.

V. P. Bylkova

RELATIONSHIP AND TRANSFORMATION OF EARLY IRON AGE CULTURES IN LOWER DNIIEPER REGION

Recent studies of old and new excavations at Early Iron Age settlements in Low Dnieper Region suggest a consideration of the relationship between archaeological cultures in the development. There are two phases in the existence of settlements in this territory: the first runs from the late Vth — early IVth centuries to the first third of the IIId century BC, the second covers the late IInd century BC — the IIId century AD. The region was occupied during every phase by population of two cultural types. The earliest settlements belong to the Olbian chora and to the Scythians; these two groups have quite opposite characteristics and demonstrate a contradiction of «Hellenic» and «Barbarian». Diagnostic ceramics indicated an earlier date than previously believed for abandonment of those sites and a later one for appearance of next two groups. This chronological break makes the return to the subject of transformation of cultures as being necessary. On the second phase the inhabitants of both groups of settlements were more similar in their mode of life, but differences between two archaeological cultures still existed.

Одержано 24.04.97.

«Археологія», № 3, 1998 р.

ПОХОВАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОГО ЧАСУ І ДЕЯКІ ПИТАННЯ З ІСТОРІЇ ХЕРСОНЕСА ТАВРІЙСЬКОГО В IV—VI ст.

О. М. Фарбей

Цією публікацією до наукового обігу вводиться матеріал, отриманий під час розкопок склепу, розташованого на території Західного некрополя Херсонеса. Розглядаються деякі питання історичного розвитку міста у ранньосередньовічний період.

Деякі дані, отримані при обробці матеріалів з розкопок Херсонеського городища та некрополя, дозволили свого часу А. Л. Якобсону та Г. Д. Белову дійти висновку, що внаслідок гунської навали місто було зруйноване і аж до останньої четверті V — початку VI ст. перебувало у стані глибокої кризи¹. Такий висновок, головним чином, ґрутувався на хронології монетних знахідок, оскільки інші категорії матеріалу з дореволюційних розкопок, на жаль, були депаспортизовані². Проте слід зауважити, що для абсолютноного датування пізньоантичних та ранньосередньовічних археологічних комплексів монети повинні використовуватися з урахуванням специфіки та особливостей грошового обігу Херсонеса, тим більше, що на сьогодні існує достатньо джерел, які піддають сумніву твердження про глибокі кризові явища в соціально-економічному та політичному житті Херсонеса наприкінці IV—V ст.³. Тому особливого значення для вивчення історії міста на зламі епох набувають матеріали, отримані внаслідок розкопок некрополя в останні десятиріччя⁴. З цього приводу заслуговують на увагу поховальні комплекси, досліджені експедиціями ІА НАН України на Західному некрополі Херсонеса, закріма склеп. відкритий 1986 р., матеріалам якого присвячена ця публікація⁵.

Склеп (могила № 75), вирубаний в скелі, був розташований поблизу західного кордону розкопу між могилами № 73 і № 46⁶. У 1986 р. тут під час зняття гумусованого шару було виявлено заглиблення у скелі, яке мало нерівні ламані краї. Як з'ясувалось, воно утворилося внаслідок обвалювання склепіння поховальної камери. Слід підкреслити, що місце спорудження склепу було виbrane досить невдало. Скельний ґрунт у цьому місці шаруватий, і тому відрізнявся крихкістю, особливо східний бік камери. Місцій шар ваніяку, розташований тут низче рівня лежанки, підімався до західного боку камери і починався там з верхнього краю входного отвору.

Щоб попередити завалювання скелі, склепіння поховальної камери було укріплено трьома підпірними стовнами по осі ПвЗ — ПнС (рис. 1, 2). Поверх підпірних стовпів лежали горизонтальне укладені оброблені блоки, які у понеречному перерізі мали форму паралелограма. Необхідно зауважити, що блоки підпірної конструкції використовувались у друге, бо деякі з них мали нази, і, швидше за все, були взяті зі зруйнованих будівель. Завдяки такій конструкції західна частина склепіння осипалася лише частково. Але навіть вона не здатна була утримати крихкий скельний ґрунт у східній частині поховальної камери. Слід зазначити, що тут склепіння повністю обвалилося лише після припинення поховань, тому не виключено, що саме обвал став головною причиною, через яку ця споруда перестала функціонувати. Однак загалом вона уявляла із себе монументальну та досить міцну конструкцію. Завдяки отверу між підпірними стовнами була можливість сполучення між двома половинами склепу, що поглинувало використання внутрішнього простору поховальної камери. Зовні до поховальної камери вів чотирикутний входний отвір (рис. 1, 1).

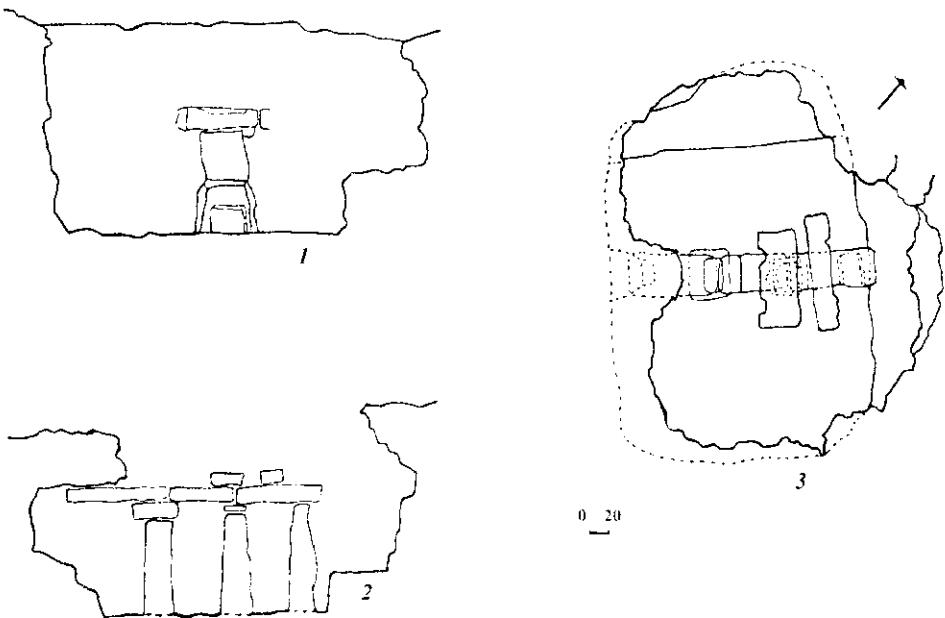

Рис. 1. Вхідний отвір (1), розріз (2) та план склепу.

З метою його укріплення верхню частину було перекрито обробленим вапняковим блоком. Безносередньо до склепу вели дві сходинки у вигляді уступу, залишеної у моноліті скельного ґрунту під час його вибирання.

Поховальна камера прямокутної форми розмірами $4,7 \times 3,8$ м зорієнтована за віссю ПвЗ — ПдС (рис. 1, 3). Як і в більності вирубаних в скелі херсонських склепів, висота яких реконструюється за висотою підпірної конструкції, висота камери становила близько 2 м. Виходячи також з конструкції підпір, склепіння, очевидно, було прямим.

У північно-західній та північно-східній стінах поховальної камери були вирубані інші лежанки, які мали підпірамокутну форму. В них у давнину здійснювали поховання. Судячи з решток черепів та довгих кісток ніг, усього в склепі було поховано кілька десятків осіб: від немовлят до людей похилого віку. Через неодноразові обвали склепіння камери та постійне осипання в нього ґрунту можна лише приблизно відтворити картину послідовності поховань.

У північній половині склепу, на лежанці, на глибині 1,65—1,85 м від сучасної поверхні виявлено великий завал кісток, які належали не менш як семи-восьми індивідам. Враховуючи їх розміщення, очевидно, що вони були переміщені під час здійснення нових поховань. У південно-східній частині лежанки знайдено кістки коня — череп, відокремлені нижні щелепи, довгі кістки кінцівок. Але у невисено стверджувати те, що ми маємо справу з похованням коня, немає підстав, тому що інші частини кістяка, наприклад, такі численні й легко помітні, як кістки ребер, тазу, хребта тощо, були відсутні. Також відсутні предмети кінської збріу. Серед кісток на лежанці знайдено фрагмент рамки маленької срібної пряжки (рис. 3, 11), бронзовий круглого дроту браслет з плоскими кінцями у вигляді стилізованих зміїних голівок (рис. 3, 23) і бронзова монета часів правління Імператора Феодосія (379—395 рр.)⁷.

Західна частина північної половини поховальної камери, починаючи з рівня лежанки, була завалена кістками людей (рис. 2). Залишки деяких раніше похованих, імовірно, зсувалися сюди, коли зв'язки ще не повністю зотліли, і тому деякі частини кістяків зафіксовані в анатомічному порядку. Між двома черепами та окремими кістками виявлено рамку другої маленької срібної пряжки (рис. 3, 12). Під цими кістками знаходився шар людських кісток завтовшки 0,5 м. скинутих під західну стінку, який сходив наївець до середини камери і досягав осі центрального отвору між прямовисніх стовпів підпірної конструкції. Зокре-

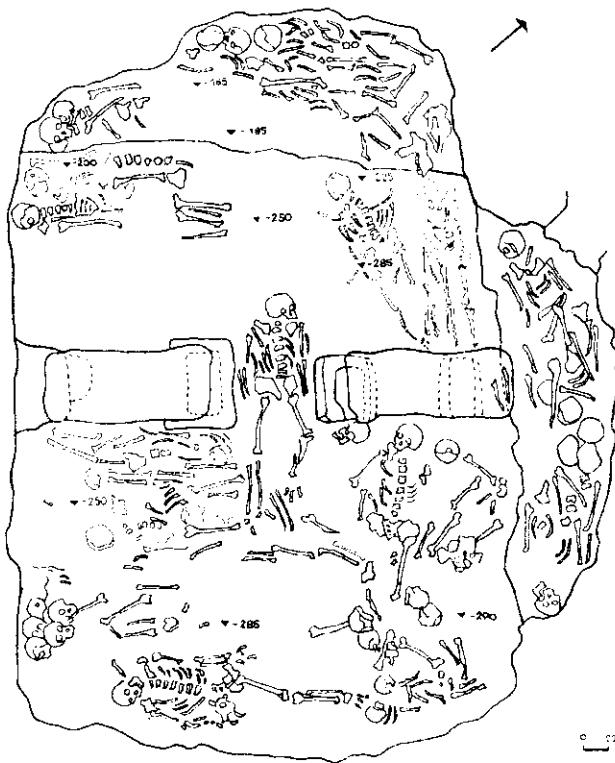

Рис. 2. План з окресленням поховань в склепі.

роздищенню завалу кісток також було знайдено: фрагмент сережки з гладенького дроту (рис. 3, 18), маленьку бронзову пряжку з хоботоно-дібним язичком (рис. 3, 19), гладеньке срібне дротяне кільце (рис. 3, 13), три фрагменти залізних ножів (рис. 3, 27, 32, 33), залізні цвяхи, напевно, від домовин (рис. 3, 24–26, 28–31), а також двоплатівчасту бронзову фібулу, верхню та нижню частини якої прикрашали виступи (рис. 3, 7). Відповідно до класифікації А. К. Амброза, фібулу можна віднести до першої підгрупи двоплатівчастих фібул і датувати у порівнянно широких хронологічних межах, які охоплюють V–VII ст.⁸. Однак, враховуючи знахідки аналогічних фібул на території Трансільванії, її слід датуввати третією чвертю V ст.⁹.

Під цим скученням кісток знаходилися залишки ще двох кістяків. Перший лежав на підлозі в центрі камери, головою до північно-західної стіни (рис. 2). Біля його стегон виявлено срібну сережку з круглого гладенького дроту (не збереглася). Залишки другого містились уздовж лежанки. Слід зауважити, що кістки потрапили в цю частину поховоальної камери толі, коли вона вже частково була заповнена ґрунтом. Рівень, на якому залягали кістки в північно-західній частині склепу був вищий, тому що кістки були зсунуті і лежали поверх шару землі завтовшки 0,2 м. Саме в цьому шарі чистої землі було знайдено фрагмент шийки світлоглиняної товстостінної амфори з обламаними ручками (рис. 3, 20). Аналогічний тип амфор добре відомий за матеріалами розкопок пам'яток Північного Причорномор'я і датується III–IV ст.¹⁰.

Складається враження, що ця половина камери призначалася для поховання двох небіжчиків, які здійснено у східній частині камери на шарі чи підсипці чистої землі, яка була вимощена дрібними необрубленими камінцями. Один кістяк лежав уздовж північно-східної стіни, випростано на спині, головою на північний захід. Поруч, на захід від нього, розташувався ще один кістяк, розміщений так само. Його ліва плечова і гомілкові кістки були зміщені. Ліва рука, судячи з розміщення променевих кісток, була зігнута, і кисть лежала в центрі тазу (рис. 2). Під час розчищення входу, вище першої сходинки, було знайдено

ма, один кістяк дорослої людини лежав у випростаному стані на спині, головою на північний захід. Права рука відкинута вбік. Судячи за залишками черепів, деяка частина яких мала сліди штучної деформації, тут нарахувалось близько десяти небіжчиків. Зі східного боку скучення лежав кістяк дитини у випростаному стані, на спині, головою на північний захід, зберігся череп та довгі кістки кінцівок. Біля правої скроні знайдено бронзову дротяну сережку з незімкнутими кінцями (рис. 3, 17). На правій руці — браслет з круглого дроту, який мав сплющені краї, оздоблені вирізними смугами. Другий такий самий браслет знайдено праворуч від гомілкових кісток, третій — під спиною (рис. 3, 14—16). Крім цього, під час

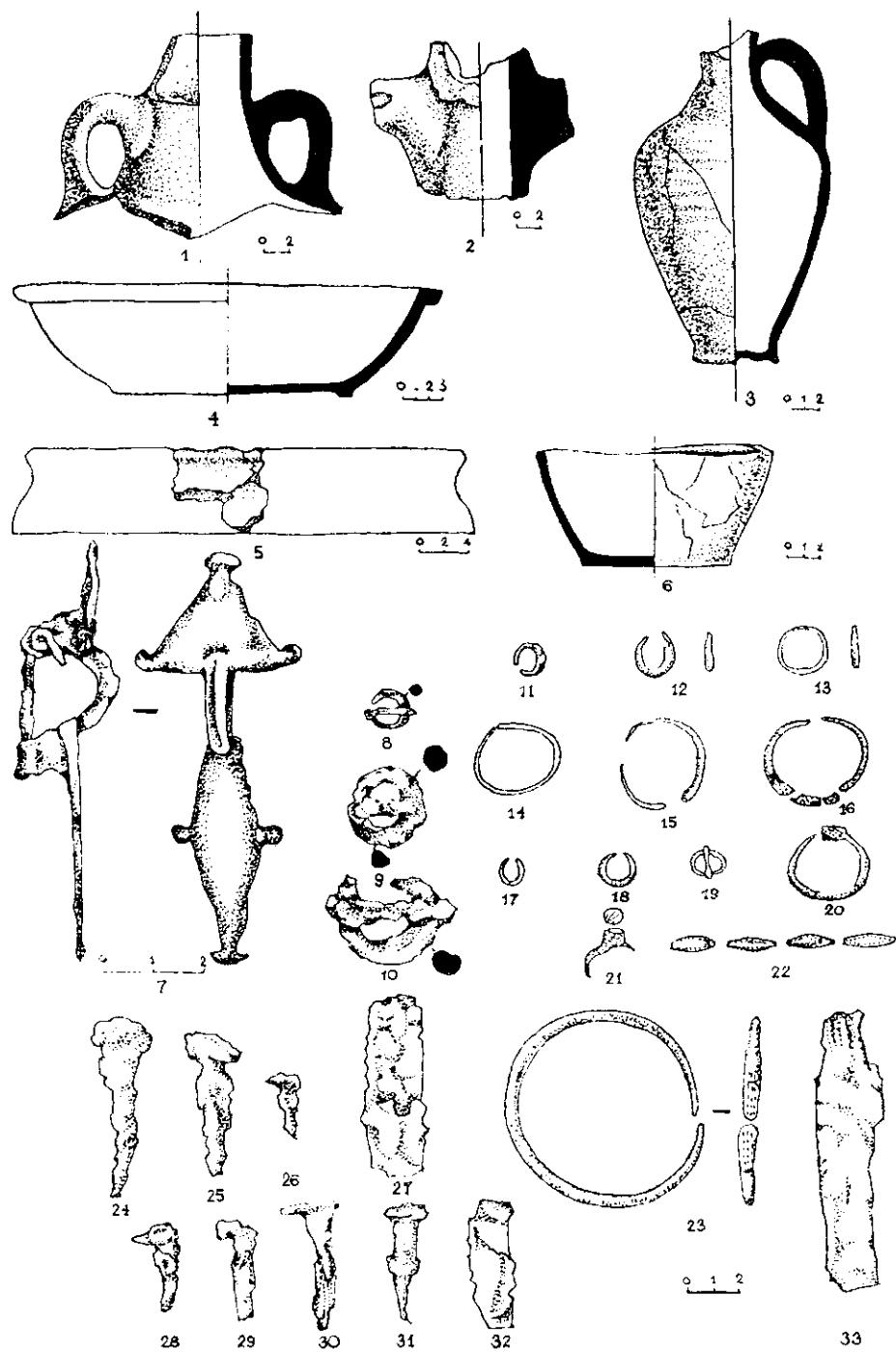

Рис. 3. Речі з похованального комплексу.

ще один череп дитини. За приблизним підрахунком, у північній частині похованальної камери знаходились залишки не менш як тридцяти індивідів.

Південна половина камери також виявилась насыченою похованнями (рис. 2). На лежанці відзначено не менш як сім-вісім кістяків, серед яких були й дитячі. Лише один кістяк у північній частині лежанки зафіксовано *in situ* у випростаному стані, на спині, головою на північний захід. У цій частині лежанки, під час розчищення, траплялися дрібні шматочки деревного вугілля. Кістки

решти похованих було виявлено у перемішаному стані. Серед них, зверху описаного поховання, були вкупні розташовані чотири черепи, приблизно посередині лежанки. На північ від них ще один, а у південно-східному куті — черепи дорослої людини і дитини чи підлітка. Поховальний інвентар відсутній.

В основній частині поховоальної камери було виявлено два шари поховань. Верхній горизонт залягав на глибині 2,5 м (західна частина у центрі 2,85 м) і був локалізований на захід від центру склену вздовж підпірної конструкції (рис. 2). Майже всі кістки знаходилися у перемішаному стані крім довгих кісток кінцівок, які у більшості були орієнтовані вздовж підпірної конструкції (ПнЗ — ПдС). Складається враження, що деяких номерних було скинуто сюди в стані напіврозкладу. На користь цього свідчить кістяк, розташований біля підпори у випростаному стані, головою на ПнС. На південнь від нього на рівні стегоні знаходились рештки другого індивіда, орієнтовані у протилежному напрямку. Усього тут виявлено залишки близько семи індивідів, причому черепи деяких з них мали сліди штучної деформації. Між південно-західною стіною та зваженням кісток було знайдено чималий фрагмент червонолакової тарілки з прямими вінцями на дуже низькому кільцевому піддоні (рис. 3, 4). Аналогічні тарілки добре відомі в нам'ятках Північного Причорномор'я і датуються кінцем IV — VI ст.¹¹. Між кістками знайдено бронзовий перстень-печатку з частково збереженою мійкою та високим округлим цигтком, на лицьовій стороні якого прокраслено знак, який нагадує квітку або колос (рис. 3, 27)¹², бронзове кільце з тонкого дроту (розвалося) і бронзова, можливо, боспорська монета III ст., яка дуже погано збереглася.

На дні поховоальної камери — другий горизонт поховань. Він являв собою «валище людських кісток, серед яких траплялись кістяки інші». Під західною стіною, поверх звалища знаходилось і'ять черепів. Уздовж південної стіни — кістяк дорослої людини у випростаному стані, на спині, головою на південний захід. У південно-східному куті камери перемішані кістки людей, в тому числі чотири черепи, серед яких під час розчищення знайдено бронзову монету зі стертым зображенням одного з римських імператорів, вірогідніше IV—V ст. У тій самій частині камери, винапрек неї, головою до отвору між підпорами лежав кістяк жінки у випростаному стані на спині, в утробі якої було немовля. Кисть лівої руки лежала під стегном. Під деревом виявлено бронзове скроневе кільце з 12-річником на одному з кінців (рис. 3, 20). Такі знахідки досить часто зустрічаються у ранньосередньовічніх могильниках Криму і, на думку А. І. Айбабіна, датуються V ст.¹³. Ліворуч, поруч з лежанкою знаходилися кістки іншого індивіда. Враховуючи положення його кінцівок, його було покладено головою на північний схід. Нижче ніг, біля підлюні, лежав на боці червоноглиняний фрагментований глек, з розширенням в осніні горлом та округлим у верхній частині жолобчастим тулубом (рис. 3, 3). Тулуб звужується до основи, ручка скошенна з округлим ребром по центру, дно — низький кільцевий піддон. У центрі дна — округлий виступ. Безпосередні аналогії цьому типу глеків нам невідомі, але якщо взяти до уваги археологічний контекст, він може бути датований не пізніше VII ст.

Між черепом жінки та кінцівками другого індивіда знаходився череп дитини. Другий дитячий череп лежав праворуч від голови жінки, поряд з центральним стовпом підпірної конструкції. Ешту простору на підлозі поховоальної камери вкривали розрізнені кістки людей. Під час їх розчищення та розбирання виявлено кілька намистин (рис. 3, 22), два фрагменти залишних ножів, маленька бронзова пряжка з круглою рамкою та язичком, що виходив за її межі (рис. 3, 8), і дві залишні пряжки з круглою рамкою та загнутим донизу язичком, що також виходив за межі рамки (рис. 3, 9, 10). За численними аналогіями у кримських могильниках, такі пряжки датуються IV—V ст.¹⁴. Стосовно антропологічного матеріалу, слід зазначити, що кілька черепів мали сліди штучної деформації.

У центрі поховоальної камери, між підпорами, розташувався кістяк дорослого індивіда, якого було поховано випростаним на спині, головою на північний захід (рис. 2). Праворуч від його гомілки знайдено бронзову монету часів правління імператора Валентиніана I чи II (375—393 рр.). Між входним отвором і першою підпорою, а також при зачищенні дна південної половини поховоальної камери, виявлено дуже закопчені фрагменти ліпних посудин та ліпна плоско-

донна чаша (рис. 3, 5, 6), яка, можливо, виконувала роль курильниці. Між входом і першою опорою знайдено фрагменти горла і ручок гостродонної амфори з конічним тулубом, вкриті ангобом зеленого кольору (рис. 3, 1). Горло невисоке, розширене донизу. Ручки короткі, з невеликим ребром по центру. Амфори описаного типу неодноразово трапляються при розкопках пам'яток Північного Причорномор'я. Як клас вони починають існувати з середини IV ст. і трапляються в археологічних комплексах Херсонеса аж до першої чверті VII ст.¹⁵.

Проаналізувавши дані, отримані під час дослідження похованального обряду та знахідок із склепу, ми маємо підстави констатувати, що протягом порівняно тривалого часу він використовувався як колективна усипальниця. Ймовірно, що цю похованальну споруду, як і два склепи, розкопані Г. Д. Біловим неподалік західної оборонної стіни¹⁶, було збудовано в перші століття н. е. і функціонувала вона досить довго. Пізніше, наприкінці IV – V ст. зі склепу було викинуто поховання, зроблені раніше, а на їх місцях почали здійснювати нові. Нечисленні речі і монети, виявлені під час розкопок, вказують на те, що найбільш інтенсивно склеп використовувався наприкінці IV – V ст. Потім, напевно, з причини повного завалення склепіння його було залишено остаточно. До того ж, вважаємо за необхідне особливо підкреслити, що немає протиріч між зробленими висновками стосовно хронології поховань і, виявленім в склепі, нумізматичним матеріалом, бо на сьогодні вважається твердо встановленим той факт, що пізньоримські монети у Херсонесі використовувались у грошовому обігу аж до VII ст.¹⁷.

Протягом вказаного часу, судячи з речівок черепів, у склепі було здійснено близько 58 поховань як дорослих, так і дітей. Цей антропологічний матеріал підзвичайно цікавий. І його детальну обробку незабаром буде здійснено¹⁸. Але зараз необхідно звернути увагу на те, що значна кількість черепів, знайдених у склепі, мала сліди штучної деформації. На нашу думку, черепи з такою ознакою як у цьому, так і в інших похованнях Херсонеського некрополя¹⁹ без будь-якого сумніву, свідчать про те, що на порубіжжі античності та середньовіччя у стійчному складі населення Херсонеса відбулися певні зміни, пов'язані з приливом до міста сармато-аланського компоненту. У нашому випадку цей висновок є засновується виявленням у склепі фрагментів кістяка коня та уламків ліпної кераміки, що не було характерним для похованального інвентаря некрополя перших століть н. е.²⁰. Швидше за все, це було пов'язано з кардинальними змінами в стійчій ситуації Тавріки взагалі, де саме в IV–VI ст. фіксується стрімке зростання населення і збільшення кількості похованальних комплексів, пов'язаних з присутністю сармато-аланського етносу²¹.

Поки що важко визначити, до яких верств населення Херсонеса належали небіжчики, поховані у склепі. Однак досить скромний набір речей, покладений разом з померлими, а також їх кількість дозволяють припустити, що тут, як і в інших аналогічних похованальних спорудах Західного некрополя²², ховали пре-ставників найбідніших верств населення, до яких, судячи з деформованих черепів, виникло за все, належала більшість сармато-алан, осілих у місті.

Привертає увагу той факт, що, як у склепах, розкопаних Г. Д. Біловим, так і у комплексі, що нубікується, відсутні речі зображенням християнської символіки. Більше того, знайдені в склепі рештки амфор та глека певною мірою дозволяють стверджувати, що поховання супроводжувалось ритуалом, пов'язаним з типово похідно-етничним уявленням про потойбічне існування. Ці факти свідчать про повільне і поступове сприймання населенням християнської обрядової практики, що є ще одним важливим аргументом на користь правомірності висновків про існування певного перехідного періоду від язичництва до християнства²³. Як свідчать матеріали розкопок могильників, аналогічний процес відбувався по всій території Південно-Західного Криму, де в поховачих пряжках християнською символікою з'являються тільки з першої половини VI ст., а християнські надмогильні камені починають встановлювати над похованнями з другої половини VII ст.²⁴.

Природно, що спостереження і висновки, зроблені на обмеженому матеріалі одного похованального комплексу мають лише попередній характер. Але вони, як нам уявляється, заслуговують пильної уваги і потребують перевірки шляхом систематизації та обробки усього комплексу матеріалів IV–VI ст. з Херсонеса.

Якщо така цілеспрямована робота буде проведена, її результати можуть суттєво змінити наші уявлення про цей період історії міста, який на теперішній час є одним з найменш вивчених.

Примітки

¹ Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес // МИА.— 1959.— Вып. 63.— С. 251; Белов Г. Д. Из истории экономической жизни Херсонеса во II—IV вв. // Античный город.— М., 1963.— С. 67—68.

² Якобсон А. Л. Указ. соч.— С. 248—250; Белов Г. Д. Указ. соч.— С. 64.

³ Зубарь В. М. По поводу датировки христианской росписи склепов из некрополя Херсонеса // Научно-атеистическое исследование в музеях.— Л., 1988.— С. 3—14; Зубарь В. М. Проникновение и утверждение христианства в Херсонесе Таврическом // Византийская Таврика.— К., 1991.— С. 16—18; Зубарь В. М. Про заключний стан античної епохи в історії Херсонеса Таврійського // Старожитності України-Русі.— К., 1994.— С. 28—31; Кадеев В. И., Сорочан С. Б. Экономические связи античных городов Северного Причерноморья в I в. до н. э.— V в. н. э. (на материалах Херсонеса).— Харьков, 1989.— С. 60—76, 98—100.

⁴ Зубар В. М., Магомедов Б. В. Нові дослідження середньовічних поховань Херсонеса // Археологія.— 1981.— Вип. 36.— С. 71—77; Зубар В. М., Рижов С. Г. Розкопки західного некрополя Херсонесу // Археологія.— 1982.— Вип. 39.— С. 77—87; Зубар В. М., Рижов С. Г., Шевченко А. В. Дослідження склепів пізньоантичного часу з Херсонеса в 1981 р. // Археологія.— 1986.— Вип. 54.— С. 58—70; Зубарь В. М., Сорочан С. Б. Новый погребальный комплекс II—IV в. н. э. и экономическое развитие Херсонеса // Античная культура Северного Причерноморья в первые века н. э.— К., 1986.— С. 101—129; Зубарь В. М., Рыжов С. Г., Шевченко А. В. Новый погребальный комплекс Западного некрополя Херсонеса // Античные древности Северного Причерноморья.— К., 1988.— С. 148—166; Зубарь В. М., Робустова А. В. Два новых раннесредневековых склепа Западного некрополя Херсонеса // Вопросы социального и политического развития // АДСВ.— Свердловск, 1988.— С. 135—141; Зубарь В. М., Шевченко А. В., Липавский С. А. Западный некрополь Херсонеса Таврического. Материалы и исследования.— Препр.— К., 1990.— С. 3—32; Зубарь В. М., Ивлев С. М., Чепак В. М. Западный некрополь Херсонеса Таврического (раскопки 1982 г.).— К., 1990.— С. 1—44.

⁵ Ця стаття завершує серію публікацій результатів розкопок, що проводилися на території Західного некрополя Херсонеса античним загоном Інституту археології НАН України під керівництвом В. М. Зубаря протягом 1975, 1981—1988 рр. Усі матеріали, одержані під час робіт в Херсонесі під керівництвом вказаного автора, повністю введено до наукового обігу, а також використано при підготовці статей і узагальнюючих досліджень з історії цього центру. Автор висловлює щиру подяку доктору історичних наук В. М. Зубарю за консультації та надану можливість використати матеріали з цього похованального комплексу.

⁶ Зубарь В. М., Шевченко А. В., Липавский С. А. Некрополь Херсонеса... С. 2—8.

⁷ Монети з цього похованального комплексу визначені Т. І. Костромичовою.

⁸ Амброз А. К. Фибулы юга Европейской части СССР // САИ.— 96.— Вып. ДІ-ЗО.— С. 77.

⁹ Айбабин А. Й. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени // МАИЭТ.— 1990.— Т. I.— С. 18; 19; 189.— Рис. 10, 8, 10; Порів.: Barzu L. Monumete germanice descooperite la Bratei, jud Sibiu // SCIVA.— 1986.— 37.— 1.— Р. 91, 100.— Fig. 6; Bierbrauer V. Bronzene Bugelfibeln des 5. Jahrhunderts aus Sudosteuropa // Jahresschrift fur mittelsdeutsche Vorgeschichte.— 1989.— LXXII.— S. 141—149.

¹⁰ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора // МИА.— 1960.— 83.— С. 121.— Табл. X.— С. 104, № 83; Самойлова Т. Л. Основные типы амфор I—IV вв. н. э. из Тирсы // Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья.— К., 1978.— С. 263.— тип. 3; Магомедов Б. В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья.— К., 1987.— С. 80.

¹¹ Николаева З. Я. Краснолаковая керамика со штампами с Ильичевского городища // КСИА.— 1978.— Вып. 156.— С. 110—113; Романчук А. И., Сазанов А. В. Средневековый Херсон. История, стратиграфия, находки.— Свердловск, 1991.— С. 12—15, форма 2.

¹² За визначенням В. В. Щербакової, цей перстень датується першими століттями нашої ери.

¹³ Айбабин А. И. Погребения второй половины V — первой половины VI в. в Крыму // КСИА.— 1979.— Вып. 158.— С. 12—13.— Рис. 1, 3; 2, 22, 39; Айбабин А. И. Хронология могильников...— С. 177, № 60.— Рис. 2.

¹⁴ Айбабин А. И. Хронология могильников...— С. 27—29.

¹⁵ Антонова И. А., Даниленко В. Н., Ивашути Л. П., Кадеев В. И., Романчук А. И. Средневековые амфоры Херсонеса // АДСВ.— 1971.— 7.— С. 83.— Тип II; Сазанов А. В. Амфорный комплекс первой четверти VII в. н. э. из северо-восточного района Херсонеса // МАИЭТ.— 1991.— Т. II.— С. 70; Романчук А. И., Сазанов А. В., Седикова А. В. Амфоры из комплексов византийского Херсона.— Екатеринбург, 1995.— С. 20.

¹⁶ Белов Г. Д. Западная оборонительная стена и некрополь возле нее // МИА.— 1953.— 34.— С. 245—254.

¹⁷ Зубарь В. М. По поводу датировки...— С. 3—14.

¹⁸ Під час розкопок антропологічний матеріал опрацьовувався співробітником Інституту археології НАН України Т. О. Назаровою і буде опублікований нею додатково.

¹⁹ Зубарь В. М. Про сарматський елемент в пізньоантичному Херсонесі // Археологія.— 1976.— 20.— С. 42—46.

²⁰ Див.: Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н. э.— К., 1982.— С. 79—82.

²¹ Айбабин А. И. Хронология могильников...— С. 66—68.

²² Белов Г. Д. Западная оборонительная стена...— С. 245—254.

²³ Зубарь В. М. Проникновение и утверждение христианства...— С. 15—16.

²⁴ Айбабин А. И. Хронология могильников...— С. 69.

A. M. Farbey

ПОГРЕБАЛЬНЫЙ КОМПЛЕКС РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОГО ВРЕМЕНИ И НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИИ ХЕРСОНЕСА ТАВРИЧЕСКОГО В IV—VI ВВ.

Новый погребальный комплекс является важным источником для реконструкции слабо еще изученного периода истории Херсонеса IV—VI вв. На основании публикации материалов из этого погребального комплекса, автор приходит к выводу, что в IV—VI вв. на территории Западного участка некрополя Херсонеса погребались представители беднейших слоев населения города, среди которых были представлены сармато-аланы. В рассмотренном комплексе отсутствуют вещи с христианской символикой, что является еще одним косвенным аргументом в пользу вывода о медленном восприятии населением города этого нового религиозного учения.

A. M. Farbey

THE EARL MEDIEVIAL FUNERAL COMPLEX OF KHERSONES TAVRICAL AND SOME QUESTIONS OF THIS CITY HISTORY IN THE 4TH—6TH CENTURIES

The new funeral complex is a great source for reconstructing a 4th—6th century's period in Khersones history that was studied before a little. Based on the publications of materials from this funeral complex, author draws a conclusion about a territory of the West part of Khersones necropolis: there were buried a people of the most poor part of a city population; here the representatives of sarmato-alans were founded too. The absence of materials with a Christian symbolics in this funeral complex may be an indirect evidence of slow perception of this new religious doctrine by the Khersones citizens.

Одержано 04.01.97.

«Археологія», № 3, 1998 р.

ДИСКУСІЇ

ДЕКІЛЬКА ЗАУВАЖЕНЬ ДО «НОТАТОК ПРО ДАВНІ КІЇВСЬКІ ГРАФІТИ»

С. О. Висоцький

У статті в дискусійній формі висловлюються зауваження відносно читання та тлумачення деяких кіївських стародавніх графіті поганої збереженості, запропоновані у статті В. Орла і О. Кулика¹.

У «Археології» за 1995 р. у рубриці «Дискусії» надруковано статтю філологів з Ізраїлю В. Орла та О. Кулика «Заметки о древних киевских граффити». Автори поставили собі за мету «суцільне прочитання корпусу» кіївських графіті, опублікованих нами у 1966, 1976 та 1985 рр.². Проте вони не обмежилися лише філологічними спостереженнями, але й торкнулися їх інтерпретації. Подібні спроби, пов’язані з поганою збереженістю деяких написів, робилися вже й раніше філологами В. І. Борковським, В. В. Німчуком та археологом — дослідником новгородських берестяних грамот В. Л. Яніним³. На жаль, В. Орел і О. Кулик, як і В. Л. Янін, не знайомі з українською літературою з цього питання, зокрема з докладною статтею В. В. Німчука, написаною ще 1967 р. Саме тому вони досить часто повторюють зауваження, зроблені майже 30 років тому⁴.

Висловимо деякі думки, що виникають при знайомстві з версією В. Орла та О. Кулика, які розглядають 10 графіті з нашої книги, виданої в 1966 р.

Напис № 1⁵. Одразу ж треба зазначити, що цей напис у нашему виданні подано під знаком запитання. Це значить, що з огляду на погану збереженість читання, інтерпретація напису не може бути однаковою. Незважаючи на це, автори намагаються інакше прочитати написану тут дату. Вони вбачають у написі два рядки, з чим навряд чи можна погодитися. А наявність трьох титлів підряд є безперечною. Замість пошкодженого слова «въ лѣто», яким звичайно дата вводиться у текст, вони пропонують читати слово «златои», але прочитана ними літера З — це права частина літери В. Після дати 6500 є вірдним закінченням числівника на ТОС, тобто «пятисотос», як і в написі № 55. Щодо визначення дати як 6540 (1032) рік, то цьому суперечить непереконливе читання літери М (40).

Напис № 2, виданий нами, також під знаком запитання, але дата при ньому 6540 (1032) р. читається цілком упевнено. Різні думки викликає лише числівник ІД (14), що стоїть після дати і вважається нам індиктом вказаного року. Автори статті не погоджуються з цим і пропонують число 14 вважати початком якогось іншого, грецького напису. Навряд чи можна з цим погодитися, бо дата 6540 р. індикту знаходиться при грецькому написі і датує його написання. Літера Д у числі 14, накреслення якої відповідає грецькій «дельті» і написання й на другому, а не на першому місці, відповідає візантійській традиції. Накреслення першої літери дати (6000) теж не відповідає слов'янському «зело». Усі ці літери з числовими значеннями, як і рештки грецького напису, написано однією рукою. Що ж до схожості з написом № 1, про яку твердять дослідники, то вона є лише у написанні тисяч та сотень великими за розмірами літерами.

Дата 5640, незалежно від того написана вона при грецькому чи слов'янсько-

му написах, вважається нами беззаперечною і має важливе значення для уточнення дати будівництва Софійського собору у 1017—1037 рр.

Напис № 3 про грім 3 березня 1052 р. У статті висловлено думку стосовно особливостей написання слова *розвъгъм*(*ї*).⁷ Свертається увага на аномальне вживання Щ після Р і робиться висновок про нібито північне походження людини, яка писала, або орфографічне відображення системи письма з нерозрізненням Щ та Ъ на користь першого⁶. Як приклад, вказується на мову грамот XI—XII ст. на бересті з Новгорода. Проте це слово вже привертало увагу дослідників⁷.

Наша думка про блискавку, що вдарила у Софійський собор, — храм Ярослава Мудрого, видається авторам статті бездоказовою. Вони віддають перевагу повідомленню про ранній грім. У статті, таким чином, не враховується, що майже всі змістовні графіті якось пов'язані з собором, де вони написані. Навіть з 10 написів, що розглядаються, як приклад, можна назвати напис про смерть Ярослава Мудрого, похованого у соборі, встановлення «раки» — саркофага Андрія-Всеволода Ярославича, поставлення у соборі владики-митрополита, про мир Желяні, який був скріплений хрестоцілуванням князів у соборі. Наш висновок, що грім 3-го березня 1052 р. був «знаменієм», тобто поганою прикметою саме для Ярослава — будівника собору, приймається у статті як можливий⁸.

Напис № 4 про «раку» Всеволода Ярославича у соборі. Своє ставлення до такої ідентифікації дослідниками не висловлюється. Читання тексту напису в цілому приймається ними за винятком декількох літер та слів у 4, 6 і 7 рядках. В. Орел і О. Кулик на початку четвертого рядка пропонують читати не *a to* або *ота*, а *отъ*, але оскільки дві літери з трьох пошкоджені, то з певністю говорити про це важко. Уперше читання *a to* запропонував В. І. Борковський⁹. У шостому рядку іропонується такий поділ на слова: «*пс(а).тъ отрочъ касту*»¹⁰.

Ще у 1963 р., працюючи над написом, ми мали і такий варіант читання. Проте труднощі пов'язані з тлумаченням слова *каста*, *каята* примусили нас віддати перевагу читанню: «*а Дмитръ пс(а).ль отрочъка его*», хоч останні дві літери дійсно можна було б прийняти за Т та ОУ, а все слово читати — *кастоу*. З запропонованим В. Орлом та О. Куликом поділом на слова можна було б погодитися, якби слово *кастоу* не тлумачилося ними як покаяння. Оскільки це не узгоджується з попереднім змістом напису. Адже Дмитр повідомляє про встановлення у соборі «раки» померлого князя, а не про якісь свої особисті почуття. Слово *кастоу*, на думку авторів, походить від дієслова *каяти*. За І. І. Срезневським це слово означає не покаяння, а засудження¹¹. Як приклад, він наводить вислів з «Слова о полку Ігоревім»: «Ту Нѣмци и Венедци, ту Греци и Морава поють славу Святославлю, *каютъ* князя Игоря». Дослідники «темних місць» «Слова» розуміють дієслово *каютъ* не тільки як «засуджують», а й «жалкують», «шкодують». О. О. Потебня писав: «Каяти значить не тільки хаяти, а й шкодувати». Він приводив сербське дієслово *окајати* у значенні «оплакувати саме померлого»¹².

Слову «*каяти*» та річці Каялі у «Слові о полку Ігоревім» спеціальну статтю присвятив Л. А. Дмитрієв¹³. Він вважає, що слово «*каяти*» мало багато різних значень: оплакувати, голосити, засуджувати, жаліти, жалкувати¹⁴. Від слова «*каяти*» у значенні оплакувати, жаліти він виводить назву «Каяла», тобто — річка смерті, печалі та скорботи. У нашому випадку слово *каста*, *каята*, яке походить від дієслова *каяти*, вірогідно, означає — скорбота, жаль. Отже, згадані рядки напису можна перекласти: «А Дмитро-служник писав скорботу», тобто писав з глибоким сумом за померлим князем.

У статті читання 7 рядка напису є суцільним нагромадженням домислів, що ні в якому разі не можуть бути прийнятими. Нами тут читалося «*априля въ 14*», а в статті пропонується замість прийменника ВЪ читати число 2, а замість Щ літеру «*зело*» з числовим значенням 6000, тобто, що це початок позначення якогось року¹⁵. Проте над вказаними літерами нема жодної титли. Рядок пронується читати: «*А писав покаяння Дмитр з (числа) слуг. Місяця квітня 2...*»¹⁶. Помилковість такого читання цілком очевидна, бо 2 квітня 1093 р., коли за літописом був похований князь Андрій-Всеволод Ярославич, не припадало на «великий четвер» і навіть на Страсний тиждень. Відомо, що свято Великодня належить до церковних рухомих свят. Залежно від того коли у тому або іншому році був

Великдень, визначилися числа днів у Страсний тиждень. У 1093 р. Великдень був 17 квітня і «великий» або «страсний четвер» (за три дні до Великодня) припадав на 14 квітня¹⁷. І в «Повісті минулих літ» і в напису на стіні Софійського собору поховання князя Андрія-Всеволода позначено 14 квітня у великий четвер¹⁸.

В. Орел і О. Кулик у визначені числа подій не врахували особливостей церковної хронології і помилково вказали, що нібито у 1093 р. великий четвер був 2 квітня. Число 14 у напису цілком безсумнівне, хоч друга літера — Д дуже пошкоджена.

Коментар до напису № 7, про поставлення владики, цілком присвячено слою *поставлено*, в якому замість Ъ в кінці слова написано О. Це досить незвичайна орфографічна риса, проте вона зустрічається не тільки в писемності новгородських берестяних грамот, а й серед київських графіті та в деяких південно-руських пам'ятках. Так, наприклад, серед написів у Софійському соборі трапляються: *Судило, Дъомило, Гакърило*, а також — *намо, поставлено, попомо*¹⁹. Особливо важливі приклади з грамоти на бересті рубежу XI — XII ст., виявленої у Звенигороді на Волині. В ній зустрічаємо слова: *пovѣдало, соудо, отроко, Гoвѣно* та інші²⁰. Отже, навряд чи слід, посилаючись на новгородську орфографічну систему, особливо підкреслювати це. Дослідниками вже вказувалося, що це явище мало загальноруський²¹, а точніше, загальнокиеворуський характер. Висловлена у статті думка при розгляді напису № 7, про київську орфографічну систему, видається нам значно вірогіднішою, ніж посилання на новгородську²².

При розгляді напису № 8 зроблено помилковий висновок з посиланням на нас²³. Тут читається слово *въскрѣсен(ие)*. При виданні книги ми не коментували це слово і лише пізніше пояснили²⁴, що воно не має жодного відношення до повідомлення про смерть Ярослава Мудрого. Це слово написане пізніше, дрібнішими літерами і зовсім іншою рукою. Його написання не узgodжено з рядками напису про смерть князя. Крім того, назва дня тижня у Київській Русі була не *«въскрѣсение»*, а *«недѣля»*²⁵. Стосовно того, що смерть князя стала в ніч з суботи на неділю, уперше висловив думку В. М. Татищев, а за ним Б. О. Рибаков²⁶. Таким чином, зауваження щодо цього слова нічого нового не дає.

Стосовно напису № 9 про 4-х літнє князування Святослава Ярославича у Києві зазначимо наступне. Видається можливим запропоноване у статті читання числівника *ѣдънь «один», після слів «мѣсяца марта въ...»*, тобто ругу було внесено до собору 1 березня²⁷. Доповлення рядків 3, 4 та 5, зроблене авторами статті прийняті не можемо, бо далі, праворуч на стіні, просто нема місця. Оскільки напис зроблено 1 березня згадка про свято «40 севастійських мучеників» (9 березня), так автори намагаються реконструювати 3 та 4 рядки, видається нам недоречною. Крім того числівник «сорок» звичайно писався не як слово, а як літера М під титлом (див. написи №№ 41, 42).

У напису № 11 слово *оутопль* пропонується читати *оутопль*. Таке ж читання цього слова було висунуте В. В. Німчуком у 1967 р.²⁸. Враховуючи пошкодження тинку, літера Ъ може читатися і як Ъ. У цьому випадку наше припущення, що в напису йдеться про загибелі у р. Стругі князя Ростислава Всеволодовича, — подію, яка хвилювала громадську думку в XI — XII ст. (згадаймо «Слово о полку Ігоревім!»), — набуває ще більшої вірогідності. Адже князь «оутопль» сам! Щодо літер К Єпід титлом, написаних поряд, то це швидше число 25, а не скорочена гречська формула звернення до бога. У статті не враховується, що без дати подій церковне поминання небіжчика неможливе, а напис, безперечно, був зроблений з цією метою. Тому коли через пошкодження тинку це число дня зникло, його було відновлено і написано кимось поряд.

У напису № 22 «Воинегъ п(а)ль Журяговицъ полуцанинъ» пронується в імені «Воинегъ» читати після О не Н (И), а N (Н). При цьому не враховується, що напис Воинега написаний по більш ранньому № 23. Літера А першого напису з слова *грѣшнаго* збігається з літерою Н (И) імені Воинега і, таким чином, з'явилася похила риска, що дала можливість авторам статті помилково вважати цю літеру за N (Н), а все слово читати як Воинег та наводити паралелі з подібними іменами з новгородських берестяних грамот²⁹. Воинег називає себе «полоцаниномъ», тобто вихідцем з міста Полоцька, а це вже ареал не новгородських словеснів, а іншого слов'янського племені — кривичів. І тому тут цілком можливі діа-

лектні відмінності. Важливо і те, що дослідники етимології імені Воннег виводять її з слова *воннъ* і як паралелі наводять ім'я *Воинята*, викарбоване на стіні поряд з написом про Боянову землю (№ 25) та місто *Воннъ* у Переяславській землі³⁰. Ім'я Воннег нагадує літописне Мілонег — ім'я київського архітектора XII ст. Воннег, а не Воннег читав також і В. В. Німчук³¹.

В. Орел та О. Кулик збираються і надалі коментувати видані нами графіті. Щоб не було небажаних повторень звернемося до напису № 219: «Святий Онуфрій, чомилуй мене раба свого Прова, Валерця, Авраама, білгородського єпископа (церви) Іоанна Златоустого». Автор напису називає себе трьома іменами. У першому виданні ми гадали, що мова у напису йде про якісь три особи. Проте всі названі імена відносяться до однієї особи — білгородського єпископа. Проз — його мирське ім'я, Валерец — хрестильне, а Авраам — чорнецьке, скільки при висвяченні на єпископа він повинен був прийняти чернецький сан.

Авраам — це, мабуть, останній білгородський єписком, згадуваний у літопису без імені під 1230 р. Його кафедральна церква була присвячена Іоаннові Златоусту.

Підсумовуючи сказане стосовно статті В. Орла та О. Кулика треба зазначити, що їм потрібно обережніше робити висновки і ставитись до думок попередніх дослідників, особливо у галузі хронології та історичних міркувань. Можлив, слід обмежитися лише філологічними спостереженнями. Праця філологів необхідна, але вона крім енциклопедичних знань з мовознавства у даному випадку потребує і знань з багатьох історичних дисциплін, а також знайомства з пам'ятками в натурі. Автори знаходяться під великим впливом північної епіграфіки, зокрема новгородських грамот на бересті. Вони не враховують, наприклад, що відзначена ними одноюгість у написах №№ 3, 4, 7 трапляється не тільки у новгородських пам'ятках, а й у книжкових київського походження таких, як кирилична частина Реймського свангелія³². Складається враження, що відвідувачі Софійського собору тільки те й робили, що, приїхавши з півночі, писали на його стінах про різні події: про грім, про поховання князя Андрія або поставлення владики. Наведені у статті порівняння з північними особливостями у мові та орфографічними системами, як показують останні знахідки графіті і грамот на бересті на Волині, тісно пов'язані з загальною державною київською писемністю традицією та ширенням її в інші міста Кіївської держави. Їх писемність, у тому числі і новгородська, розвивалася у фарватері київської писемної культури і це великою мірою залежало від адміністративної та церковно-ієрархічної залежності міст, а також столичного статусу і загального високого рівня культури Києва. Все це не може не позначитися на економічному та культурному розвитку північних міст. Велике число грамот на бересті, знайдених у Новгороді, нібито свідчить про переважний розвиток писемності на півночі (так гадають деякі дослідники!), проте воно пояснюється не стільки розвитком писемності, скільки успіхами археологів та сирим новгородським ґрунтом, в якому добре зберігається дерево і береста.

ПРИМІТКИ

¹ Орел В., Кулик А. Заметки о древних киевских граффити // Археология. — 1995. — № 1. — С. 124—132.

² Высоцкий С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв. — К., 1966. (Надписи №№ 1—98); Высоцкий С. А. Средневековые надписи Софии Киевской (По материалам граффити XI—XVII вв.). — К., 1976. (Надписи №№ 99—292); Высоцкий С. А. Киевские граффити XI—XVII вв. — К., 1985. (Надписи №№ 293—416).

³ Борковский В. И. Рец. на книгу: С. А. Высоцкий. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв. — К.: Изд-во «Наукова думка», 1966.— 240 с. // Вопросы языкознания.— М., 1966, № 5.— С. 121—123; Німчук В. В. Рец. на книгу: С. А. Высоцкий. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв.— К.: Изд-во «Наукова думка», 1966.— 239 с. // Мовознавство.— 1967.— № 2.— С. 88; Янин В. Л. Эпиграфические заметки // Вопросы языкознания.— 1992.— № 2.— С. 21—36.

⁴ Згадані повторення у статті В. Орла та О. Кулика: з В. І. Борковським у написах №№ 4, 7; «Археологія», № 3, 1998 р.

з В. В. Німчуком №№ 3, 4, 11. У статті В. Л. Яніна повторення з В. В. Німчуком у написах №№ 23, 63.

⁵ Орел В., Кулик А. Заметки о древних киевских граффити.— С. 124—125. (Нумерация поддается за нашим изданием 1966 р.).

⁶ Орел В., Кулик А. Заметки о древних киевских граффити.— С. 126.

⁷ Німчук В. В. Рец. на книгу: С. А. Высоцкий. Древнерусские надписи Софии Киевской.— С. 88.

⁸ Орел В., Кулик А. Заметки о древних киевских граффити.— С. 126—129.

⁹ Борковский В. И. Рец. на книгу: С. А. Высоцкий. Древнерусские надписи Софии Киевской.— С. 123.

¹⁰ Орел В., Кулик А. Заметки о древних киевских граффити.— С. 128.

¹¹ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка.— СПб., 1893.— Т. I.— Стлб. 1202.

¹² Словарь-словник «Слова о полку Игореве».— Л., 1967.— Вып. 2.— С. 180.

¹³ Дмитриев Л. А. Глагол «саяти» и река Каяла в «Слове о полку Игореве» // ТОДРЛ.— Л., 1953.— Т. IX.— С. 34—35.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Орел В., Кулик А. Заметки о древних киевских граффити.— С. 128.

¹⁶ Там же. С.128.

¹⁷ Черепинин Л. В. Русская хронология.— М., 1944.— С. 58; Табл. обращения великого индиктиона.

¹⁸ Повесть временных лет.— М.-Л., 1950.— Ч. 1.— С. 141, 142.

¹⁹ Дивись графіті №№ 25, 112, 307, 412, 416 у виданнях 1966, 1976 та 1985 рр.

²⁰ Свешников І. К. Звенигородські грамоти на бересті // Дзвін.— Львів.— 1990.— № 1.— С. 129; Німчук В. В. Берестяні грамоти в Україні // Мовознавство.— 1992.— № 6.— С. 13.

²¹ Рождественская Т. В. Эпиграфические памятники Древней Руси X—XV вв. (проблемы лингвистического источниковедения) / Дисс. в форме научного доклада... на сонсканне ученой степени докт. фил. наук.— СПб., 1994.— С. 732.

²² Орел В., Кулик А. Заметки о древних киевских граффити.— С. 128.

²³ Там же.— С. 129.

²⁴ Высоцкий С. О. Напис про смерть Ярослава Мудрого у Софійському соборі в Києві та деякі питання його вивчення // Археологія.— 1991.— № 2.— С. 42.

²⁵ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка.— СПб., 1893.— Т. 2.— Стлб. 380.

²⁶ Рыбаков Б. А. Запись о смерти Ярослава Мудрого // Советская археология.— 1959.— № 4.— С. 248.

²⁷ Відомі й інші читання цього напису: Німчук В. В. Рец. на книгу: Высоцкий С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской...— С. 88.

²⁸ Там же.

²⁹ Орел В., Кулик А. Заметки о древних киевских граффити.— С. 131.

³⁰ Salzberg T., Rudnickiy J. B. Antroponimi of Sv. Sophia graffiti in Kiev. Українська магіляно-мазепинська Академія наук. Праці відділу українознавства.— Ottawa, Vancouver, Montreal. MCMLXXXIX.— Т. V.— С. 36, 37.

³¹ Німчук В. В. Рец. на книгу: С. А. Высоцкий. Древнерусские надписи Софии Киевской...— С. 90.

³² Жуковская Л. И. Реймское евангелие, история его изучения и текст.— М., 1978.— С. 17.

C. A. Высоцкий

НЕСКОЛЬКО ЗАМЕЧАНИЙ К «ЗАМЕТКАМ О ДРЕВНИХ КИЕВСКИХ ГРАФФИТИ»

В статье высказываются критические замечания относительно прочтения и интерпретации некоторых древних граффити, предложенных филологами В. Орлом и О. Куликом. Опровергается утверждение авторов о подавляющем северном происхождении персон, которые писали граффити на стенах Софийского собора в Киеве. Подчеркивается культурное значение Киева в развитии и распространении письменности на восточнославянских территориях.

S. A. Vysotskiy

SOME REMARKS CONCERNING «NOTES OF ANCIENT KIEV GRAFFITI»

Some critical remarks are made in this paper as to interpretation and treatment of certain Kiev graffiti proposed by philologists V. Orel and O. Kulik. The statement of the authors mentioned on the predominantly northern roots of person who made graffiti on the walls of the Saint Sophia cathedral in Kiev is refuted/ Cultural significance of Kiev in development and spreading of the written language in the east-Slavonic territories is emphasized.

Одержано 20.03.96.

ЧИ МОЖНА ЗНАЙТИ ГРОБНИЦЮ ОЛЕКСАНДРА МАКЕДОНСЬКОГО?

О. М. Мальований

Залучаючи писемні джерела автор піддає сумніву спроби грецької дослідниці Ліані Суваліді знайти гробницю Олександра Македонського в руїнах храму Амона в районі оазису Сіва.

У січні 1995 р. світова преса, підхопивши повідомлення Каїрської газети «Аль-Ахрам», рознювся сенсацією: нарешті знайдено гробницю Олександра Македонського, до того ж не в Олександрії Єгипетській, де її розшукували, починаючи з кінця минулого століття, а в руїнах храму Амона у районі оазису Сіва. Розкопки тут провадила, починаючи з 1989 р., грецька експедиція на чолі з Ліаною Суваліді. Це була 139-а спроба знайти гробницю визначного завойовника. Проте впевненість керівника розкопок в успіху досі не підтверджується.

У зв'язку з цим постає питання, чи існують реальні підстави для знаходження славнозвісної домовини. Для цього, перш за все, слід ознайомитися за джерелами з обставинами смерті завойовника і головне — визначити, де саме знайшли місце для його останків.

Справа в тому, що висвітлення цих подій різними за характером і ступінню вірогідності джерелами викликає значну плутанину. До того ж, це — праці античних авторів, які не були сучасниками та учасниками Східного походу, жили значно пізніше (І ст. до н. е. — III ст. н. е.). Твори сучасників та сподвижників

© О. М. МАЛЬОВАНИЙ , 1998

«Археологія», № 3, 1998 р.

135

Олександра (Каллісфена, Іголемея, Арістобула, Неарха, Ісропіма із Кардії) дійшли до нас лише у скінчених фрагментах чи у вибірковому переказі пізніх авторів. Отже дослідник може скористатися лише вторинними джерелами, що утворюють історичну традицію. Але всі вони викладають події, пов'язані зі смертю і похороном великого македонця, по-різному, тому не легко вирішити, хто з них ближче до істини.

У раптовій смерті царя у Вавілоні в неповні 33 роки немало неясного і загадкового. Перш за все, коли він помер? За встановленою традицією — увечері 28 десіня (13 червня) 323 року чи в 1-й рік 114-ї олімпіади. Цю дату називають ефемеріди (воєнний щоденник) походу у головній квартирі Олександра¹. Більшість стародавніх свідоцтв дагують смерть царя початком 1-го або 2-го року 114-ї олімпіади; так у Діодора Сицилійського («Історична бібліотека», XVII, 117), у Арріана («Анабазис Александра», VII, 28, 1). Проте в нещодавно опублікованій статті на основі поглиблених вивчення «Альмагеста»² відкидається ця традиційна дата і автори наполягають на новій — один з днів вересня (з 5 по 26) 324 року³. Стосовно причини смерті Олександра, загальновідомі дві версії: отруєння — алкогольне або з допомогою отрути (змова Антипатра), а можливо напад тропічної іронасніці⁴.

Зі смертю царя, як пише Ф. Шахермайр, усе скінчилось: Аравійська експедиція, всемогуття влада, претензії на Божественне походження, всеперемагаюча воля, плани світового панування, імперія, що народжувалась та не народилася⁵.

Де ж було поховано Олександра? Античні джерела та історики нового часу відповідають неоднозначно. Квінт Курцій Руф у своїй «Історії Олександра Великого» (X, 10,20) пише, що тіло царя було привезено у Мемфіс (Єгипет) диадохом Птолемеєм Лагом, а через декілька років перевезено у Олександрію, але ким не уточнює.

Еліан у «Барвистих оповіданнях» (XII, 64) новідомляє, що труп царя лежав, покинутий всіма (сподвижники ділили сатрапії), 30 днів⁶. Тільки коли тельменець Аристандр виголосив: боги відкрили йому, що крайні, яка прийме тіло царя, випаде щастя та вічне процвітання, «серед сподвижників Олександра почалось суперництво: кожний намагався перенести останки царя у межі своїх владінь як найдорожчу запоруку непохитної міцності влади». Птолемей зумів одурити Пердикку, виготовивши ляльку, схожу на Олександра, і встановив її на возі, дававши баగаті аксесуари. А тіло Олександра відправив глухими піляхами в Олександрію Єгипетську.

Страбон («Географія», XVII, 1, 8) також пише, що Птолемей нірвіз саркофаг з тілом царя прямо в Олександрію та помістив його у районі ніз назвою Сема: «Це була огорожа, де знаходились гробниці царів і Олександра». Мумію царя було вміщено в саркофаг з карбованого золота, але за часів Страбона вона знаходилась уже в труні з прозорого каменя, бо золотий саркофаг викрав Іголемей XI на прізвисько Парисакт («Узурпатор»).

Павсаній в своєму «Описі Еллади» інакше зображує події перевозу останків царя з Вавілону. Діадохи вирішили вирядити їх у Егі — першу столицю Македонії. Але Птолемей переконав супроводжуючих похоронний кортеж передати йому турботу про поховання. І він поховав царя за македонським обрядом у Мемфісі. І тільки за його сина Птолемея Філадельфа гробниця великого завоювника була перевезена в Олександрію та розміщена у збудованому мавзолеї в Семі (1, 6, 3; 7, 1). Отже, це відбулося, як видно, не раніше 282 року. Цю думку піділяє англійський історик еллінізму У. У. Тарн⁷.

За повідомленнями Светонія («Божественний Август», 18) і Діона Кассія («Римська історія», LI, 16), Август під час відвідин Олександрії ще бачив саркофаг і мумію Олександра, а Діон наводить подробні: нібито Август не тільки розглядав, а й обмацуав мумію, пошкодивши при цьому її ніс. Про те, що саркофаг Олександра знаходився в Олександрії, говорить і Псевдо-Каллісфен у ціліх фрагментах «Роману про Олександра»: «Місто (Олександрія), де знаходиться його тіло, буде непереможним у війні, як і він сам»⁸.

Іншу думку висловив великий знавець епохи еллінізму І. Г. Дройзен, який, не посилаючись прямо на джерела, пише, що діадохи вирішили перевезти тіло Олександра у храм Амона, що знаходився у районі оазису Сіва⁹, і доручили керівництво похорональною процесією зведеному брату царя — Аррідею¹⁰. Цей

намір сподвижників царя можна визнати цілком природнім, бо Олександр ста-раннє поширював версію про своє усиновлення богом Амоном під час відвідин його храму. Уже Плутарх ставився до цього іронічно і вважав, що звертання жерця Амона до царя як до сина бога — наслідок обмовки: замість 'Ωλας διος (дигина) жрець, не знаючи тонкощів грецької мови, сказав Ωλας διος (син бога) (Алес., XXVII). Діодор пояснює божественність Олександра раціонально. Якщо він непереможний, значить він користується благоволінням божества. Жрець Амона ніби сказав царю: «Доказом же твого народження від бога буде успіх у твоїх великих справах: і раніше ти не знав поразок, а тепер будеш взагалі непереможним» (XVII, 51). На думку акад. Б. О. Тураєва, цар Єгипту не біг бути ніким іншим, крім сина Амона... а тому з боку жерців Амонового храму це були не лестощі, а звичайна констатація факту¹¹.

Проте про фактичне поховання царя у храмі Амона в оазисі Сіва жодне джерело не повідомляє, тому що Птолемей перешкодив цьому. Отже, з винесеного огляду джерел напрошується безсумнівний висновок про те, що мавзолей і мумія завойовника Азії знаходились в Олександрії, заснованій ним після вторгнення до Єгипту. І. Г. Дройzen проте підтримує повідомлення тих античних авторів, котрі писали, що останки царя одразу були доставлені в Олександрію. У нього читаємо: «Птолемей (Лаг) заснував в Олександрії колегію жерців великою царя і в урочистих процесіях золота статуя царя пишалася на запряжений слонами колісниці, як це зображене на золотих монетах Птолемея»¹².

Відомий німецький дослідник елліністичної культури Ф. Баумгартен на початку ХХ ст. склав план Олександрії в епоху еллінізму, на якомуу вказано згодні місце знаходження гробниці Олександра, а С. Мюнлер зробив реконструкцію поховальної споруди царя (армамакса)¹³ на основі детального опису Іероніма з Кардії¹⁴, який повідомляє, що чотири боки огорожі, в якій знаходився саркофаг царя, були прикрашені картинами, написаними на полотні, що зображали бойові сцени Східного походу македонського полководця¹⁵. На мою думку, уже термін αρμάκας, вжитий Іеронімом, свідчить про припущення Л. Суваліді, буцімго в Олександрії було споруджено мавзолей Олександра, проте поховано його в храмі Амона в Сіві. Похевальна споруда названа словом, яке спершу означало віз, що доставив тіло царя в Олександрію. Якщо б померлий не був сюди доставлений, то й споруда не одержала б назви армамакса.

* * *

Пошуки гробниці Олександра в Олександрії, заснованої ним узимку 332/331 р. до н. с. на місці поселення Ра-кедет (грец. Ρακότις), тривають з перервами близько 100 років. Виникали навіть приватні об'єднання археологів-аматорів, які провадили пошуки за згодою міського муніципалітету. Не раз світова преса, як і в наші дні, поспішала розносити брехливі повідомлення заради сенсації. Наприклад, у 1964 р., коли польська археологічна експедиція відкрила залишки театру римського часу, гдинські газети розглошували звістку про відкриття гробниці засновника міста.

Незважаючи на значні здобутки археологів у дослідженні культурного шару римського періоду, елліністична Олександрія залишається досі *tabula rasa*¹⁶. Це пояснюється, по-перше, тим, що елліністичний шар знаходиться під сучасною забудовою на глибині понад 10 метрів¹⁷. По-друге, якби і вдалося подолати цю перешкоду, то можна сказати виєвіно, що від нам'яточок, які нас цікавлять (бібліотека, музей, налаци і театр у царському кварталі, гімнасій, стадіон, йондром, гробниці Птолемеїв-Птолемеон, гробниця Клеопатри VII і Антонія і особливо гробниця Олександра) майже нічого не збереглося. Їх знацили землетруси і гігантські морські хвилі, що падали на місто (про це пишуть Страбон і Діон Кассій), осідання ґрунту, через що елліністичні шари міста опинились частково під водою¹⁸, руйнування під час воєнних дій, починаючи від Юлія Цезаря, розбирання будівель, що перетворились у каменоломні, особливо за турецького панування, будівництво морського порту на місці античного міста за часів Мухаммеда Алі. Не виключено, що до зруйнування вказаніших нам'яточок доклади руки також перші фанатичні натовпи християн.

Знавець археологічних досліджень Олександрії К. Михаловський пише, що досі невідоме навіть приблизно місце, де знаходилася славнозвісна Сема, яка «Археологія», № 3, 1998 р.

збуджує інтерес уже кількох поколінь археологів¹⁹. Втіхою оптимістам слугує лише припущення, що перед зруйнуванням мавзолею Олександра саркофаг, мумія і супровідні предмети могли бути перенесені в якесь потаємне місце. Але ж добре відома виняткова активність грабіжників багатих поховань. Уже в IV ст. н. е. церковний діяч Іоанн Златоуст (350—407), говорячи про тлінність земної слави і наводячи приклади, писав, що нікому в Олександриї вже невідомо, де знаходиться гробниця македонського покорителя Сходу.

Аналіз джерел, наведений у цій статті, доводить, як мені здається, що спроби Ліані Суваліді відшукати гробницю Олександра Македонського не в Александриї є безпідставні. Про це говорить і той факт, що за півтора роки від дня «відкриття» не з'явилося жодної наукової статті-звіту. Не припускають поховання царя у храмі Амона в Сіві Пітер Грін з Техаського університету (автор книги про Олександра), проф. історії Азіза Саїд (Єгипет), директор Німецької археологічної місії в Єгипті Майкл Джонс та ін. На мій запит у Археологічний союз Греції (Афіни) прийшла також негативна відповідь.

На закінчення, мені залишається приєднатися до уже висловленої думки К. Михаловського про безнадійність відкриття гробниці людини, що намірялася підкорити увесь світ²⁰. Проте надії продовжують жити, іноді підтримувані легендами.

Примітки

¹ Деякі вчені вважають, що це не щоденник походу, а палацові нотатки про останні дні життя царя: *Samuel A. E. Alexanders «Royal Journals» // Historia*.— 1965.— В. 14.— № 1.— S. 1—12.

² Альмагест — твір Клавдія Птолемея (II ст. н. е.), який є джерелом інформації по по стародавнім календарям і ерам.

³ *Прусакова Н. Ф., Шпилевский А. В. К вопросу о дате смерти Александра Македонского // Вестник МГУ*.— 1995.— № 2.— С. 48, 58.

⁴ *Шофман А. С. Конец Александра Македонского // ВИ*.— 1972.— ь 11.— С. 214—218; *Гафурюв Б. Г., Цибукидис Д. И. Александр Македонский и Восток*.— М., 1980.— С. 337 сл.

⁵ *Шахермайр Ф. Александр Македонский*.— М., 1984.— С. 347.

⁶ За повідомленням Курція (X, 10, 9) — 7 днів. Можна припустити, що його було занурено у мед.

⁷ *Тарн В. Елліністическая цивилизация*.— М., 1949.— С. 171.

⁸ *Ausfeld A. Der griechische Alexandertoman*.— Leipzig, 1907.— S. 121.

⁹ *Оазис Сіва* розташований в північ. частині Лівійської пустелі. Здається, тільки у IV ст. до н. е. увійшов до складу Єгипта. Єгиптяни не мали для Сіви особливої назви, вона входила в збірне позначення «пальмове поле», як і інші лівійські оазиси. Храм-фортеця Агурмі, святилище оракула Амона, що його відвідав Александр, мас найімовірніше неєгипетське походження. Див.: *Kees H. Das alte Ägypten. Eine kleine Landeskund*.— В., 1977.— S. 72.

¹⁰ *Дройзен И. Г. История эллинизма. Т. 2. История диадохов*.— М., 1893.— С. 6, 56.

¹¹ *Тураев Б. А. История Древнего Востока*.— Т. 2.— Л., 1935.— С. 203.

¹² *Дройзен И. Г. Указ. соч.— Т. 1; История Александра Великого*.— М., 1891.— Прилож.— С. 135.

¹³ Грецьке слово ἀρρ ἄμαξα означає «критий віз», у такому вигляді, але з розкішною надбудовою, було доставлено померлого Олександра з Вавілону.

¹⁴ Його твір «Історія спадкоємців Олександра» зник, але зміст частково відомий з XVIII—XIX книг Діодора, Плутарха («Євмен») та ін.

¹⁵ Баумгартен Ф., Полано Ф., Вагнер Р. Эллинистическо-римская культура.— СПб., 1914.— С. 180—181.

¹⁶ Fraser P. M. Ptolemaic Alexandria.— Oxford, 1972.— Vol. 1.

¹⁷ Михаловский К. Александрия.— Варшава, 1970.— С. 17.

¹⁸ Левек П. Эллинистический мир.— М., 1989.— С. 60.

¹⁹ Михаловский К. Указ. соч.— С. 17.

²⁰ Михаловский К. Указ. соч.— С. 10.

A. M. Malevanый

ВОЗМОЖНО ЛИ НАЙТИ ГРОБНИЦУ АЛЕКСАНДРА МАКЕДОНСКОГО?

В статье автор попытался доказать, что Александр Македонский не был похоронен где-либо в другом месте, кроме Александрии Египетской, что старается опровергнуть греческая экспедиция во главе с Лианой Сувалиди. Свое мнение автор подкрепляет анализом античных источников, пишущих о смерти и погребении античного полководца.

Но и в Александрии, считает автор, найти останки его мавзолея или (что важнее) саркофага и мумии не удастся, скорее всего, никогда из-за стихийных бедствий, обрушившихся на город, а также разрушительных исторических событий, пронесшихся за время его существования.

Кроме античных авторов использованы труды историков нового времени.

A. M. Malevany

IS IT POSSIBLE TO FIND THE TOMB OF ALEXANDER MACEDONIAN?

The author of the paper tries to prove that Alexander Macedonian was buried in no other place as in Alexandria of Egypt. The Greek expedition headed by Liana Suvalidi attempts to refute that idea. The author confirms his opinion by the analysis of antique sources which provide data about the death and funeral of the great general. In addition to antique authors the author uses works historians of the new time. But the author thinks that most likely it is impossible to find the remnants of Alexander Macedonian's mausoleum or (which is even more important) of the sarcophagus and mummy as there were many disasters that fell on the town and many destructive historical events that blew over the town for the years of its existence.

Одержано 21.04.96.

ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЙ

ДANILO ЩЕРБАКІВСЬКИЙ
(1877—1927)

I. M. Шарафутдинова

Лицар української культури Данило Михайлович Щербаківський — відомий мистецтвознавець, етнограф, археолог, заступник голови Всеукраїнського археологічного факультету, упродовж багатьох років завідувач відділу народного мистецтва Всеукраїнського історичного музею — народився 17 грудня 1877 р. у сім'ї священника с. Шпличинці колишньої Київської губернії (тепер Житомирської обл.). Закінчивши з золотою медаллю III Київську гімназію, у 1901 р. одержав вищу освіту на історико-філологічному факультеті Київського університету. П'ять років по тому працював викладачем у чоловічій гімназії в Умані, одночасно — кореспондентом

Полтавського та Київського художньо-промислового музею. На формування науковця великий вплив мали його вчителі — історик Володимир Антонович, мистецтвознавець Григорій Павлуцький, археолог Вікентій Хвойко. Вдалими стали і археологічні розкопки поблизу Єлисаветграда, і перші етнографічні експедиції. З 1910 р. і до смерті Д. Щербаківський обіймає посаду завіддувача відділу народного мистецтва в художньо-промисловому (згодом Київському історичному) музеї, незмінним директором якого був академік Микола Біляшівський. Колекції, зібрані М. Біляшівським та братами Щербаківськими і досі становлять важому частину зіброк тепер Українського Національного історичного музею та Київського музею українського мистецтва. Визначеною подією в житті Данила Щербаківського було відрядження 1913 р. до країн: музеїв Німеччини, Італії, Швейцарії, Пітербурга та Москви.

На початку Першої світової війни з патріотичних мотивів Данило Щербаківський добровільно вступив до діючої армії. У науковому архіві ІА НАН України зберігаються листівки поручику 11 літерного паркового дивізіону Данилу Щербаківському від брата, та рідних, а також довідка, позначенна 10 січня 1918 р., про звільнення його від військової служби, як учителя. Переїзнюючи з армією у Галичину, Карпати, Буковину, де тоді відбувалися військові дії і дислокувалася військова частина, поручик артилерії Данило Щербаківський замальовує, фотографує, описує

історичні пам'ятки, що згодом з великим успіхом демонструє на виставці «Мистецтво Галичини».

Діапазон наукової діяльності Данила Михайловича дуже багатогранний. Крім завідування музейним відділом, він — учений секретар секції мистецтва Українського наукового товариства у Києві, заступник голови ВУАКу (з 1922 р.), один з засновників Етнографічного товариства, вчений секретар Української Державної академії мистецтв. Праці вченого присвячені перш за все різним аспектам мистецтва свого народу, як найяскравішому прояву людської душі. Нагадаємо деякі з них, тим більше, що вони давно уже стали раритетними. Це «Символіка в українському мистецтві» (в Київ, 1921), «Українське мистецтво. ІІ. Буковинські, галицькі дерев'яні церкви, надгробні придорожні хрести, фігури, каплиці» (Київ-Прага, 1926), де представлено самобутнє народне мистецтво, зібране автором дорогами війни і видане при сприянні брата, Вадима Михайловича, який на той час уже працював у Празі. До речі, книжка прекрасно оформлена відомим художником Василем Кричевським, другом і родичем Щербаківських.

Працюючи в Археологічному Комітеті ВУАН Данило Михайлович досліджує пам'ятки монументальної архітектури Поділля та Волині («Пам'ятки мистецтва на Правобережжі» // КЗ ВУАК за 1926 р.). Цікава рання робота «Козак Мамай», надрукована у «Світі» № 10—13 за 1913 р. У зв'язку з виставкою в Історичному музеї «Український портрет XVII—ХХ ст.» виходить у співавторстві з Ф. Ернстом його праця «Український портрет» (1925). Організовуючи величезну виставку килимів у Києві, підготував книжку «Український килим» (1927). Кілька разів звертався до теми золотарства, зокрема дослідження про золотарську оправу книжок у Києві та Україні були надруковані у часописі «Україна» та Українським науковим інститутом книгознавства (1924 та 1926). Як зазначив дослідник спадщини вченого В. Сидоренко, Данило Щербаківський уперше розкрив справжній зміст народних декоративних творів, як творів мистецтва.

Окреме місце в наукових пошуках Данила Михайловича займала історія Києва («Реліквії старого київського самоврядування», «Перший театральний будинок у Києві і його садиба» тощо).

Чимало сил віддано охороні пам'яток. З 1917 р. Д. Щербаківський є членом комісії по охороні пам'яток. Працював по націоналізації коштовностей і зокрема 1922 р. їздив до Москви рятувати, націоналізовані з українських церков, історичні і мистецькі золоті речі. Після відрядження на Поділля та Волинь, побачивши страшне нищення старовинних пам'яток архітектури та історичних ансамблів, що продавалися на цеглу чи паливо, він пише гарячу, як гасло статтю «Культурні цінності у небезпеці» (Життя і революція.— 1927.— № 1), направлену проти пошесті скарбошукачів, аматорських іскваліфікованих археологічних розкопок і масового нищіння старовинних будівель, фортець, палаців, церков. Він намагався «розбудити в громадянстві свідомість, підняти пошану й повагу до пам'яток мистецтва і культури, що залишилися нам як спадщина від минулого». Відтоді минуло 60 років, а, на жаль, стаття лишається актуальною і для суспільства наших днів.

З 1917 р. Данило Михайлович професор, читає лекції з українського мистецтва у Державній академії мистецтв, Археологічному, Архітектурному та Художньому інститутах, керує мистецтвознавчим семінаром при Історичному музеї. Його ученицями були М. Новицька, М. Вязьмітіна, Н. Коцюбинська, Є. Спаська. За спогадами останньої, Данило Михайлович своїх учнів вчив планомірній збиральницькій роботі і науковій систематизації матеріалів з докладними відомостями про кожну річ, що бралася до музею, про її призначення в побуті та про майстрів, що її виготовляли і про їхніх вчителів. Підкresлював, як важливо «знайти ще живе старовинне мистецтво у живого народу». Виховував любов до української мови як скарбиці духовного життя народу. Він намагався підготувати справжніх науковців — дослідників гончарства, золотарства, знавців вишивок, писанок, килимів тощо. До останніх днів життя був вимогливим і уважним вчителем і порадником. В архіві ІА збереглися деякі етнографічні дослідження і матеріали, зібрані учасниками семінару.

Високе почуття відповідальності за пам'ятки культури і музею спровадило, яким Данило Щербаківський віддав багато років наполегливої праці, не знайшли розуміння у нового керівництва музею, що прийшло на зміну академіку М. Біляшівському, за якого в музеї панувала дружня інтелігентна атмосфера першотворців. Відносини на роботі викликали глибоку душевну кризу. Регулярні листи від брата Вадима часом лишаються без відповіді. У листі, відправленому з Праги 15 квітня 1927 р. Вадим Михайлович стурбований місяцем «мовчанки» брата. Вітаючи з Великоднем, він пише «Нехай розвіється твій сум» (очевидно, у відповідь на попередній лист).

А 6 червня, залишивши заповіт, Данило Михайлович покінчив з життям. 11 червня його поховали в садку біля лаврської дзвіниці, проти головного корпусу музею.

На громадянській панихиді були присутні М. Грушевський, А. Кримський, С. Єфремов, О. Новицький, М. Макаренко, Ф. Ернст, В. Козловська та ін.

22 червня діячі культури України склали протест проти винних у смерті Данила Михайлова Щербаківського, який ще так багато міг зробити на ниві культури. Серед підписів знайомі нам імена — О. Новицький, М. Макаренко, Л. Добровольський, Ф. Ернст, В. Ялскоронський, В. Козловська, А. Носов та ін.

Наукова спадщина, залишена Данилом Михайловичем Щербаківським у музеїніх зібраниях, друкованих працях та архівних матеріалах, ще чекає на своїх дослідників.

Одержано 12.12.97.

АРХЕОЛОГІЧНІ СТОРИНКИ ЖИТТЯ ДАНИЛА ЩЕРБАКІВСЬКОГО

Т. Г. Мовша

Перегортаючи археологічні сторінки життя Михайла Даниловича Щербаківського — відомого українського вченого-музесзнавця з нагоди 120-річчя від народження, розуміш, що захоплення археологією ще в молоді роки, дослідник зберіг на все своє, наповнене великою плідною творчістю, надто коротке життя.

Археологічних досліджень в полі та робіт, присвячених ним, загалом небагато¹. Проте всесторонній аналіз відкритих ним пам'яток свідчить, що вони не втратили свого значення і понині. Актуальність і наукове ззвучання їх цілком відповідають сьогоденню, допомагають вирішенню сучасних проблем. Зокрема, проблеми Трипілля в степовому середовищі. Це пов'язано, перш за все, з наслідками робіт вченого по дослідженню курганів на межі Херсонської та Київської губерній (сучасна Кіровоградська область). Тут, у селах Ольшанка, Серезліївка відкрито поховання з трипільськими старожитностями, які мають велику наукову вагу і в наш час. У Серезліївці серед чотирьох досліджених курганів, однотипних за спорудженням, з розпливчастими насипами, обнесеними кромлехами з рядів каміння, вчений виділяє два — № 4 і № 7. Поховання здійснені в ґрутових ямах. В кургані № 4 небіжчик лежав на спині, головою на північний схід з підібраними руками і ногами випростаними вздовж тіла. У насипі кургану знайдено трипільський кубочок розписаний на гострих плічках короткими діагональними лініями, типовий для пам'яток кінця етапу В2 — початку СІ томашівської культурної групи, або культури в Буго-Дніпровському межиріччі². Курган № 7 також мав кромлех з каміння. Похований лежав у центрі, але, на відміну від попереднього, в іншому, випростаному положенні на спині, з руками вздовж тулуба, головою на північний схід. У різних місцях похованої ями виявлено хребет і зуби бика, черепашки і дрібне каміння. Біля черепа лежав шматочок смоли, а біля кисті руки — вохра та стилізована жіноча статуетка, названа дослідником амулетом.

Не менш плідними виявилися дослідження шести малопомітних курганів з кам'яними кромлехами під земляними насипами біля с. Ольшанка. Найбільш відомими серед них є кургани №№ 3, 9. В кургані 3 центральне поховання знаходилося в ґрутовій ямі, небіжчик лежав у скорченому положенні, головою на північний схід, біля нього стояло три посудини. Дві з них з заlossenou чорною поверхнею, орнаментовані нижче шийки шістьма рядками тонкого шнуря, підкressлених знизу рядом дрібних заглиблень. Такі ж заглиблення впередміш з наскрізними отворами прикрашають край вінця. Третя посудина орнаментована на вінцях вертикальним зигзагом. Біля ніг знайдено шматок смоли, вохра та ще одна посудина у формі зрізаного піліндра з дрібними дірочками по краю вінця та біля дна, виготовлена з маси з

домішкою подрібнених черепашок. Біля шийних хребців лежало намисто, за уточненням М. К. Верещагіна виготовлене з зубів собаки, а не вовка, як надруковано дослідником.

Цінні здобутки дали розкопки другого кургану, № 9, особливо двох його поховань — 2 і 3-го. Поховання № 2 у скорченому положенні, на правому боці, головою на північ, пофарбоване вохрою, супроводжувалося мідним теслом. Поховання № 3 орієнтоване на схід. Біля його правої руки лежала бойова сокира-клевець з рогу оленя.

Важливість здобутих старожитностей добре розумів Данило Щербаківський. Так, підсумовуючи польові роботи в Серезліївці, він не обмежився констатацією фактів, а вийшов на історичні узагальнення. Дослідник писав, що предмети домікенської (трипільської) культури в скорчених похованнях відкривають шлях її хронології.

Таким чином, в кінці XIX ст. уперше ставиться питання про взаємовідносини давньоземлеробської трипільської культури та носіїв степових культур зі скороченим обрядом поховання. А саме, «установлюється факт нахождення предметов однієї культури в могилах другої, чого говорить об их взаимоотношении, указывает на частичную одновременность их существования»³.

Слід зазначити, що статуетка-«амулет» з кургану № 7 одержала назву серезліївської та послужила зразком для виділення подібних знахідок у серезліївський тип, поширеніх в основному при скорчених похованнях з пізньотрипільським посудом. Вони, на нашу думку⁴, маркірують шляхи розселень пізніх трипільців столу С2 в степове середовище, на південний схід від Побужжя. Проблематичність серезліївської статуетки з розкопок Данила Щербаківського полягає в тому, що вона супроводжує одне із масових поховань, де небіжчик лежить випростано на спині, з руками вздовж тулуза, культурна належність яких зараз набула гострої дискусії. На території Орельсько-Самарського межиріччя аналогічні поховання об'єднані в постматріупільську культуру з притаманними їм особливими рисами, датованими пізньотрипільськими сокирами софійського типу етапом С2⁵.

Отже, значення наслідків розкопок степових пам'яток з трипільським інвентарем, проведених Данилом Михайловичем Щербаківським, виходячи навіть з сучасних знань, важко переоцінити.

Цікаві результати здобуто і дослідженнями курганних поховань ямної та пізньоїших культур у селах Іржево, Каменка, Данина.

Після розкопок у степовій зоні доля на тривалий час відірвала вченого від заняття археологією. Перемогло величезне наукове захоплення українським мистецтвом. Проте великий інтерес, прищеплений до археології в родині, й заняття нею старшого брата Вадима Михайловича Щербаківського, не залишили його до неї байдужим. Таким, на превеликий жаль, останнім свідченням виявилася археологічна мандрівка дослідника у мальовничу місцевість Лівобережжя Середньої Наддністрянщини з яскравою системою українських товтір. За дорученням ВУАКу Данило Щербаківський 1926 року обстежував старовинні будівлі біля м. Могилів-Подільського. Тут він ознайомився з археологічними колекціями таких відомих місцевих аматорів як О. Кривинський, Котенюк. Дослідник здійснив навколоїнні розвідки, ретельно оглянув найближчі поселення, городища, залишки могильників. В результаті цих подорожей з'явилася невелика, науково обґрунтована стаття⁶, надрукована після його смерті. В ній йдеється про заселення мальовничої місцевості Могилів-Подільщини в епоху неоліту та наступні часи. Дається перелік археологічних об'єктів з точною привязкою до населених пунктів в селах: Озаринці, Боршивці, Вила Ярузькі, Воєводинці, Стіна, Бернашівка та інші. Автор визначає їх культурну належність, дає наукову оцінку, підіймає питання про необхідність першочергових досліджень на деяких із них. Володіючи добрими знаннями у галузі трипіллязнатства, Данило Щербаківський звертає увагу на різноманітність поширення на цій території типів трипільської культури з прикрашеним заглибленим орнаментом і розписним посудом («мальованим»). Серед них вчений виділяє різночасові, як виявилося пізніше, різнологальні поселення: Пенів-Город в с. Озаринці; городище в с. Стіна; поселення Шовб та Садиба Мелешка в с. Вила Ярузькі. Публікує окремі трипільські знахідки — статуетки, зразки посуду, а також зосереджує увагу на археологічних об'єктах інших епох. Зокрема, на могильнику черняхівської культури («римської доби») на стику річки Лядової з Мурафою; городищі з двома валами над скелястим берегом Мурафи в урочищі Халасова та ряді окремих знахідок.

Данило Щербаківський піднімав також важливі питання про необхідність проведення стаціонарних розкопок на найбільш цінних пам'ятках. До статті, в якій надруковані наслідки розвідки, прикладено реєстр знахідок.

Незабаром були реалізовані пропозиції дослідника про доцільність проведення розкопок на Могилів-Подільщині. Їх здійснили відомі українські вчені, відданість «Археології», № 3, 1998 р.

археології для яких була ціллю життя. М. Я. Рудинський⁸ у 1926 р. провів дослідження на поселенні Ненів-Город в с. Озаринці, що розглядається зараз як одне з базових на початку розселення носіїв трипільської культури на Схід⁹. С. С. Гамченко¹⁰ дослідив у 1929 р. Трипільське поселення у мальовничому селі на р. Росаві, яке зараз належить до петренської локальної групи, або, на нашу думку, регіональної культурної групи трипільсько-кукутенської спільноти.

Обставини по роботі у Данила Щербаківського склалися так, що результати цих досліджень він не побачив. Після відходу у вічне академіка М. Т. Біляшівського праця в музеї виявилася для нього надто складною. Доведений новим керівництвом цієї установи до відчаю, широко обдарований, талановитий вчений бачив лише один вихід — піти з життя. Залишивши заповіт рідним і близьким, він кинувся з мосту Євгеній Бош у Дніпро.

Трагічну загибель Данила Михайловича Щербаківського з великим болем у серці сприйняла передова інтелігенція України. Відлунням відгукнулися в еміграції, особливо працькій, де перебував брат Vadim Щербаківський, другі й співвітчизники.

Ім'я археолога Данила Михайловича Щербаківського широко відоме. Його роботи, здобуті розкопками та розвідками матеріали, що зберігаються та експонуються у Національному музеї історії України, слугують і зараз для вирішення важливих наукових проблем.

Примітки

¹ Щербаковский Д. М. Раскопки курганов на пограничье Херсонской и Киевской губ. // Археол. летопись Южной России.— К., 1905.— № 1—2; Щербаковский Д. М. Отчет об археологической экспедиции в июне-июле 1904 г. // Труды археол. съезда в Екатеринославе.— М., 1908.— Т. II.— С. 104—105; Щербаківський Д. М. Знахідки біля Могилева-Подільського // Коротке повідомлення ВУАК за 1926 рік.— К., 1927.— С. 167—172.

² Мовша Тамара. Трипільсько-кукутенська спільність — феномен у стародавній історії Південно-Східної Європи (до проблеми виділення культур) // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка.— Т. CCXXV.— Львів, 1993.— С. 24—58.

³ Щербаковский Д. М. Раскопки курганов...

⁴ Мовша Т. Г. Проблемы связей Триполье-Кукутени с племенами культур степного ареала // Studia Praehistorica.— 5—6.— Софія, 1981.— С. 69—72.; Мовша Т. Г. Хронология Триполя-Кукутени и степные культуры в ее системе // Проблемы археологии Полтавщины III—II тыс. до н. э.— Дніпропетровськ, 1984.— С. 60—83; Мовша Т. Г. Взаємовідносини степових і землеробських культур в епоху енеоліту — ранньобронзового віку // Археологія.— 1993.— № 3.— С. 36—51.

⁵ Ковалєва И. Ф. Север степного Поднепровья в энеолите — бронзовом веке.— Днепропетровск.— 1984.— С. 4—63.

⁶ Щербаківський Д. М. Знахідки біля Могилева...

⁷ Щербаківський Д. М. Знахідки біля Могилева...

⁸ Рудинський М. Я. Поповгородський вияв культури мальованої кераміки // Антропологія.— К., 1930.— С. 235—259.

⁹ Черныш Е. К. Место поселений борисовского типа в периодизации трипольской культуры // КСИА АН ССР.— 1975.— 142.— С. 3—10.

¹⁰ Макаревич М. Л. Исследования в районе с. Стена на Среднем Днестре // КСИА АН УССР.— 1960.— Вып. 10.— С. 23—32.

Одержано 01.02.98

РЕЦЕНЗІЙ

СЛОВНИК-ДОВІДНИК З АРХЕОЛОГІЇ.

Київ: Наук. думка, 1996 (редактор,
укладач та керівник авторського
колективу Н. О. Гаврилюк,
науковий редактор Ю. В. Павленко)

Н. С. Абашіна, Р. В. Терпиловський

Незважаючи на значні фундаментальні дослідження вітчизняних учених у галузі археології (вивчення культурно-історичних спільнот, окремих пам'яток, їх просторово-хронологічного розподілу, розробка теоретичних та методичних засад науки), наявність значної кількості узагальнюючих монографій та статей, до цього часу не було здійснено жодного видання енциклопедичного чи довідкового типу. Українським ученим доводиться користуватися малодоступними закордонними виданнями, серед яких лише частину було перекладено на російську мову (наприклад: Брей В., Трамп Д. Словарь по археологии, М., 1990) чи російськомовними словниками (Колпаков Е. М., Бочкарев В. С., Васкул И. О., Вишняцкий Я. Б., Власова Е. В., Ковалев А. А., Шаров О. В. Классификация в археологии. Терминологический словарь-справочник, М., 1990). Цим і пояснюється значний інтерес науковців до «Словника-довідника з археології», виданого у 1996 р. за підтримкою фонду «Відродження». Фактично — це перший досвід фундаментального видання з археології України енциклопедично-довідкового типу. Створення такого видання зумовлено також розвитком української термінологічної лексики, а також її взаємодією зі східно- та західноєвропейськими науковими традиціями.

Книга обсягом 432 с. складається з 1500 статей, що містять дефініції археологічної науки, описи базових пам'яток та категорій матеріальної культури, характеристики основних археологічних культур України та суміжних територій. Крім того, до книги увійшли терміни, запозичені з інших наук, насамперед етнографії, історії, лінгвістики, геології, тощо. До списку додаткових термінів включено назви локальних варіантів, груп, типів, фаз.

У «Словнику-довіднику» збережено традиційну схему висвітлення культур, пам'яток та особливості датування старожитностей різних періодів. Статті написано великим колективом фахівців Інституту археології НАН України, що забезпечило високий науковий рівень видання.

Хронологічні межі «Словника-довідника» визначено його тематикою. Видання присвячено первісній археології (палеоліт, мезоліт, неоліт, енеоліт, період бронзи) та археології раннього залізного віку, хоч у назві це не обумовлено. Також наведено характеристики деяких культур, що датуються кінцем I тис. до н. е. — початком I тис. н. е. Як виняток, тут включено описи липицької, зарубинецької та черняхівської культур, які дещо вилідають з загального контексту. До того ж, вони, на відміну від інших культур, не супровожуються характеристикою основних пам'яток і специфічними термінів і, на жаль, містять бібліографічні помилки.

Загальна концепція видання відбилася на його побудові. Структура роботи є досить вдалою і цілком відповідає сучасним вимогам (система сигл). Наприкінці кожної статті подано список літератури, а у додатках з бібліографічний розділ.

Безперечно позитивним є наявність 15 покажчиків та додатків, серед яких українсько-російський покажчик термінів, перелік культур та пам'яток, предметно-тематичні покажчики. Іменний покажчик та персоналії містять коротку інформацію про видатних українських археологів та вчених, які працювали на території України, переважно фахівців у галузі археології певісності та раннього залізного віку. Доречним є додаток II (сторінки історії археології в Україні), також відповідно обмежений тематично. Цікавими виявилися статті, присвячені основним напрямкам і

фундаментальним поняттям вітчизняної та світової археології, таким як «гідроархеологія», «господарсько-культурний тип», «політезм», «технокомплекс», «доісторичний період», «культурний комплекс», «цивілізація» тощо.

Значний обсяг інформації містять статті, присвячені характеристиці методів природничих наук, що застосовуються в археології («радіовуглецевий метод», «теорія методу ДНК», «термолюмінісцентний метод» та ін.).

Але, безумовно, найвизначніше місце у виданні посідають археологічні культури та основні археологічні пам'ятки України. Саме це робить «Словник-довідник» вдалим доповненням дещо застарілих підручників з археології. Таким чином, публікація цього видання є потрібною та корисною справою, яка певною мірою допоможе реформувати підготовку студентів у вищих училищах України.

Проте ця справа, на наш погляд, не завершена. З анотації стає зрозумілім, що за межами книги свідомо залишились проблеми античної, слов'янської та давньоруської археології. Тому вважаємо, що «Словник-довідник» як найшвидше повинен мати продовження. Допільно видати ще два томи з проблем античної та слов'янсько-руської археології, що з традиційним та логічно виправданим. Структура роботи має бути збережена і відповідно складено довідковий зінарат.

Зазначимо також, що «Словник-довідник» дещо переобляжений термінами, що мають десь специальний характер і в переважній більшості стосуються, насамперед, географії. Необхідні для фахівців терми, пов'язані із знаряддями прапорів, іскусством, бірюзою та прикрасами, їх деталями, орнаментом та способом виготовлення, не можуть бути адресовані студентам, що вивчають основи археології на історичних факультетах, а хіба що слухачам спецкурсів та фахівцям. Тому було б корисно підготувати на основу «Словника-довідника» більш компактний варіант книги, до якого увійшли б статті лише про базові поняття археології, основні археологічні культури та визначні пам'ятки. Такий посібник буде більш дійсно корисним для студентів усіх коледжів, ліцеїв, інститутів, університетів гуманітарного профілю, та широкого загалу читачів, що цікавляться проблемами археології та стародавньої історії.

Оцінюючи «Словник-довідник» в цілому, слід ще раз підкреслити високе значення першого вітчизняного енциклопедично-довідкового видання у висвітленні минулого України, яке надає необхідну інформацію про археологічні періоди, культури, види пам'яток та категорії інвентаря.

Одержано 11.11.97.

Ju. G. Vinogradov. PONTISCHE STUDIEN. KLEINE SCHRIFTEN ZUR GESCHICHTE UND EPIGRAPHIK DES SCHWARZMEERRAUMES.— Mainz, 1997.— Verlag Ph. von Zabern.— 703 S., 40 Taf.

А. С. Русєєва, В. М. Зубар

Наукові праці відомого російського історика та епіграфіста Ю. Г. Виноградова вже давно отримали світове визнання. Підтвердженням цього є і рецензована книга, в якій зібрано дослідження автора в галузі історії та епіграфіки античного Причорномор'я, головним чином, німецькою мовою. Маєже всі статті були вже опубліковані в різних виданнях, в тому числі і зарубіжних, але маловідомих або недоступних широкому загалу антикознавців. Їх об'єднує спільність предмету і авторський підхід, насамперед історизм, до розгляду спіграffічних пам'яток в усьому їх розмаїтті та інформативності.

Книга складається з передмов Ю. Г. Виноградова та Г. Хайнена, завдяки наполегливості якого вона була видана в престижному видавництві «Ph. von Zabern» в Німеччині, шести частин та кількох додатків. У передмові автор подає вмотивоване стисле пояснення щодо назви книги, методу власних досліджень, деяких написаних

© А. С. РУСЄЄВА, В. М. ЗУБАР, 1998

у співавторстві праць тощо. Хоча значну кількість статей присвячено північно-причорноморським полісам, зокрема Ольвії, тут вміщено і спеціальні дослідження, в яких географічно тією чи іншою мірою охоплено майже всі античні міста на узбережжі Понту Евксинського та сусідніх племен, з якими вони підтримували контакти. Ю. Г. Виноградов розглядає їх на широкому історичному тлі в синтезі різноманітних джерел, які дають можливість глибше відтворити окрім ситуації і явища в античному Причорномор'ї. Йому вдалося надати всій книзі певну гармонійність за наявності тематично і хронологічно різних статей.

Рецензована книга починається з трьох фундаментальних праць, присвячених загальнопонтійським проблемам. На підставі численних епіграфічних пам'яток у них досліджуються проблеми політичної, економічної і культурної єдності сліянів на Понти Евксинському, показано значення грекої спіграffіки для вивчення історії Північного Причорномор'я та історичний розвиток полісів цього регіону в V ст. до н. е. Ці ключові статті, в більшості опубліковані в різних зарубіжніх виданнях, були маловідомі широкому загалу істориків і археологів, хоча заслуговують на найбільшу увагу, бо в них Ю. Г. Виноградов розглядає і досить мало вивчені питання, своїми ідеями та гіпотезами наштовхує на нові дослідження та пошуки.

Друга частина книги об'єднує статті, присвячені Ольвії. Слід особливо підкреслити, що серед усіх античних міст Причорномор'я саме Ольвія, а разом з нею і Березань (Борисфен) з найранішого періоду наукової тількиності Ю. Г. Виноградова поєднані провідні місце. Чече тому що частину книги започатковує давно відома стаття про політичну єдність Березані та Ольвії. Далі в хронологічній послідовності в різних статтях, інаньких головним чином на підставі епіграфічних пам'яток, розглядаються питання про наявність варварських імен в отівійській просопографії VI—V ст. до н. е., політичних відносин Синопи та Ольвії в V ст. до н. е., стела Леокса сина Мельнагора, і скіфо-грецькі контакти на початку V ст. до н. е., ділове та історичне значення орфічних пластинок з цього міста.

Значні роботи про отівійські почесні декрети IV ст. до н. е. (Каноба і Каллініка, сина Свкесена) написані у співавторстві з П. І. Каришковським, заслуги якого автор відзначає в передмові. Для них характерні широка інтерпретація, всеобщий розгляд історії Ольвійського полісу на конкретних станах його розвитку, вдале поєднання найважливіших джерел — літературних, епіграфічних та нумізматичних, які доповнюють одне і дають змогу встановити їхню хронологію. Заслуговує на особливу увагу і стаття про похід Зопіріона 331 р. до н. е., написана на підставі новознайденого графіто з поселення Козирка II (співавтор М. В. Головачова). Завершують цю частину здебільшого короткі статті, серед яких відзначимо останні дослідження автора з історії Ольвії перших століть нової ери, зокрема «Ольвія і Траян», «Ольвія і Прусія за часів Севера». До речі, остання з них, як і діз попередні про стелу Леокса та орфічні пластинки, не друкувалися російською мовою.

Проблеми історії Херсонеса Таврійського розглядаються в третій частині книги. Тут вміщено чотири статті, з яких відзначимо фундаментальні праці про поліс, заснований набагато раніше того, який називався Херсонесом (співавтор М. І. Золотарьов), та утворення Херсонеської територіальної держави (співавтор О. М. Щеглов). Першу з них порівняно з минулими виданнями значно доповнено розглядом просопографії та каталогом остраконів з іменами, серед яких визначено дорійські та юнійські, а також наведено чимало областей, де були відомі такі ж чи зовсім близькі імена. Термін «Херсонеська територіальна держава» по суті став класичним після першої публікації цієї статті. Навряд чи зараз можна займатися вивченням історії Херсонеського полісу кінця VI - початку V ст. до н. е. без знання цих основоположників праць.

Четверта частина книги має назву «Боспор», але три з чотирьох статей тут присвячено дослідженням взаємовідносин цієї держави з Ольвією на початку IV ст. до н. е., скіфським царством у Західному Криму та сарматами у II ст. до н. е. та Херсонесом і Римом за часів правління Полемона. Звичайно, передусім привертає увагу стаття про взаємозв'язки Ольвії та Боспору. З властивою Ю. Г. Виноградову старанністю при реконструкції епіграфічних пам'яток і широтою порівняльного аналізу, в ній розкрито складні політичні ситуації, що склалися не лише в Ольвії та Боспорському царстві, але й оточуючих регіонах. На підставі нового документу автор припускає, що ольвіополітище у 392 - 389 рр. перебували під владою тиранів і скіфським протекторатом. Опублікований напис, безумовно, має неабияке значення для відтворення і розуміння історичної долі Ольвійського полісу в кінці V — перших десятиліттях IV ст. до н. е і викличе інтерес багатьох дослідників.

Прекрасне знання джерельної бази дозволило автору детально показати розвиток подій і складних політичних процесів у Боспорській державі за останніх Спартоїдів, дати правильну оцінку особі Савмака та причин державного перевороту під його керівництвом. Причому, цікаво, що як і в багатьох інших працях, таке узагальнення «Археологія», № 3, 1998 р.

ніюче дослідження спричинила лише присвята дочки скіфського царя Скілура Сенамотіс, дружини Геракліда, нещодавно знайдена в Пантікапеї.

У п'ятій частині «Кавказ» розглядається напис на бронзововій плиті з Вані (Колхіда), який раніше було опубліковано Т. С. Каухчишвілі. У багатьох відношеннях його реконструйовано Ю. Г. Виноградовим з детальним доказом власних поглядів на цю цікаву пам'ятку. Вміщено тут і присвятний напис легіонера Емілія Валенті Ге Матері Олібрі на віттарі з Вірменії, що стало приводом для широкого кола роздумів і нових поглядів на історичні події римського часу і в цьому районі Причорномор'я.

Нарешті, остання частина книги «Varia» містить різні за тематикою статті, які вже викликали значний резонанс серед науковців: про перстень царя Скіла, пластиинку декаста із зібрання Ермітажу та грелькі написи на двох казанах з сарматських поховань Донбасу та Поволжя.

Слід звернути особливу увагу, що в кінці кожної статті вміщено примітки та додовищення. У них наводяться етислі відповіді на ті питання, що викликали дискусію, і критичні зауваження щодо інтерпретації та хронології окремих епіграфічних пам'яток. У багатьох випадках наводиться нова література і джерела, що підтверджують давно висловлену думку автора чи її піатримку іншими вченими.

Книгу завершує список з 126 наукових праць Ю. Г. Виноградова, остання з яких, добре здана монографія «Політическая история Ольвийского полиса VII - I вв. до н. э» (М., 1989), також скоро буде видана пімецькою мовою в Берліні. Отже, з великої кількості праць для цієї книги автором відібрано тільки 30. Крім того, її доповнено добротно виконаними ілюстраціями та різними необхідними при користуванні нею додатками: списками особових імен та географічних назв, грецьких імен і понять, посилань на твори античних авторів і видання епіграфічних пам'яток.

У цьому короткому розгляді ми не ставили собі за мету дискутувати з того чи іншого питання, хоча це й можна було б зробити, а тільки проінформували читачів про нове видання цікавої та багатогранної книги Ю. Г. Виноградова. Щодо її оформлення, можна лише зауважити, що визначені у змісті на її початку назви окремих частин не проставлені в текстах перед відповідними статтями і художньо не оформлені.

Деякі інтерпретації написів і їх відновлення, вразливість окремих висновків і датувань вже заперечувалися дослідниками одразу ж після їх публікації. Проте, це перш за все свідчить про унікальність і складність епіграфічних пам'яток, котрими зацікавилися вчені різних країн, намагаючись внести до їх вивчення і свою частку. Але при цьому часто забувається, що вони йдуть вже добре торваною стежкою, що їм набагато легше, ніж тому, хто вперше починає досліджувати напис. Ю. Г. Виноградов майже завжди закладав їх першооснову і на високому науковому рівні розглядав не тільки самі написи, а на їх підставі розкривав широку панораму історичних реалій. Особливо вражає його неухильне прагнення показати кожен напис, яким би незначним він не здавався на перший погляд, в його різноманітних аспектах як позноцінне історичне джерело з використанням численних аналогій і порівняннями подібних ситуацій в різних регіонах.

Античні держави Північного Причорномор'я останнім часом викликають надзвичайно великий інтерес науковців світу. Це можна пояснити різними причинами, але попри всі політичні розбіжності у минулому між нашими країнами, коли у них не було такої можливості, їх насамперед приваблює багатство археологічних та епіграфічних джерел, неординарність історичного та культурного розвитку периферійних античних держав, які постійно контактували з варварськими племенами. Крім того, не варто приховувати, що незнання слов'янських мов породило серед багатьох зарубіжних вчених думки про те, що наші античні пам'ятки залишаються повністю, а то й слабо вивченими. Однак уже знайомство із зібраними у величезній за кількістю праць книзі Ю. Г. Виноградова, в яких він часто посилається на різні роботи своїх співвітчизників, його оригінальні наукові розробки та ідеї, безсумнівно, поглиблять знання про античне Причорномор'я всіх, хто цікавиться його історією та культурою, дозволяють спиратися на них, як на документи, перевірені часом та підтвердженні новознайденими джерелами. Залишається лише привітати автора з цією визначеною подією в його житті, а також його видавців, які разом зробили значний внесок у розвиток світового антикознавства.

Одержано 20.01.98.

ХРОНІКА

BORYSTHENIKA

(читання на честь 70-річчя

В. В. Лапіна)

28 січня цього року виповнилося 70 років з дня народження Володимира Васильовича Лапіна — видатного вітчизняного історика та археолога-антрополога.

В. В. Лапін широко відомий у науковому суспільстві як розробник теорії аграрного характеру грецької колонізації Північного Причорномор'я, що була йм викладена у відповідній монографії. Протягом 20 років він був незмінним керівником експедиції, що проводила археологічні дослідження найдавнішого у Північному Причорномор'ї античного міста Борисфен, залишки якого розташовані на б. Березані. До кіла наукових інтересів В. В. Лапіна входили такі питання як взаємодія навколоцінного середовища та суспільства, шляхи розвитку ранньокласових суспільств та ін. В останні роки життя наукову діяльність Володимир Васильович активно поєднував з роботою викладача, коли працював на кафедрі археології та музеєзнавства історичного факультету Київського університету імені Тараса Шевченка.

В. В. Лапіну були притаманні надзвичайна сміливість у підходах до наукових проблем та така ж надзвичайна чесність по відношенню до справи, який він присвятив усе життя. Він не зробив кар'єри, проте став помітним явищем в античній археології.

18 березня Інститутом археології Національної академії наук України та Київським університетом імені Тараса Шевченка було проведено наукові читання, присвячені ювілею В. В. Лапіна.

У промові з приводу відкриття читань член-кореспондент НАН України С. Д. Краєнський відзначив великий внесок В. В. Лапіна у вітчизняну науку, а також те, що після ним було почата найбільш систематична дослідження Березанського поселення.

З спогадами про В. В. Лапіна виступали журналист І. С. Коноплик, який багато років працює на розкопках Березані та старий науковий співробітник Інституту археології НАН України С. Б. Буйських.

Загалом під час роботи було заслухано 15 доповідей з різною тематикою.

Так, А. С. Русєвою проаналізовано різницю за змістом номінантів, що походять від старої назви Дніпра — Борисфена.

Г. А. Станіциною було надано огляд документів з особистого архіву В. В. Лапіна.

Доцент В. В. Крапівною була присвячена розгляд керамічного комплексу з Березанського поселення римського часу. Значною мірою її дослідження базується на матеріалах з розкопок, що проводилися протягом останнього десятиліття.

В. В. Гузьорин та В. Г. Нащуком було покладено пропаналізовано, два відомих березанських гравіїті з розкопок В. В. Лапіна, що зображеннями війн-голітів (то речі, одне з них було прийнято як логотип читань), а В. М. Корпусовою — зображення колеса на уламку коринфського арибалу, що на її думку пов'язується з культом одного з сонячних божеств.

Три доповіді було присвячено проблемам, пов'язаним з дослідженням Ольвії. Так, новий погляд на деякі дії давньогрецького декрету на честь Протогеніа було запропоновано В. М. Отрешком. А. В. Буйським продемонстрували результати дослідження знахідок археології кераміки з території південної частини Ольвійського городища, а В. В. Крунілов — попередні результати дослідження ольвійських металообробних комплексів перших століть нової ери.

Тематика інших доповідей стосується питань, пов'язаних з різноманітністю тематикою.

Зокрема, М. В. Скржинською проаналізовано та систематизовано зображення візирів та представників фантастичних іменем на розписах аттических вазах, знайдених у Північному Причорномор'ї.

Доповідь Н. О. Гаврілюк присвячено всеобщому розгляду конкретної теми — виготовленню хліба у населення степової зони Північного Причорномор'я в античний час.

С. М. Зеленко повідомив про результати пізводних досліджень археології Південного берегу Криму, що проводилися експедицією Київського університету імені Тараса Шевченка.

Антропологічний склад населення Херсонеса Таврійського у контексті проблеми наявності в ньому таврів та скіфів був розглянутий у доповіді Т. О. Назарової. Результати проведеного автором дослідження свідчать на користь відсутності «варварського прошарку».

Г. О. Пащкевич проаналізував палеоботанічний матеріал з розкопок Мірмекія, що, на її думку, є типовим для пам'яток Північного Причорномор'я античного часу.

У завершальній доповіді В. В. Назарова було викладено результати археологічних досліджень Березанського поселення експедицією Інституту археології НАН України у 80—90-ті рр.

Прочитані доповіді плануються опублікувати у вигляді збірника матеріалів читань (тези було видано в невеликим тиражем, та розповсюджене серед учасників).

У процесі обговорення результатів проведених читань було висунуто пропозицію, щоб у подальшому вони відбувалися регулярно раз на три роки.

B. V. Nazarov

ПАМ'ЯТІ ЮРІЯ МИКОЛАЙОВИЧА ЗАХАРУКА

12 квітня 1997 р., в день свого народження, через тяжку хворобу в Москві помер відомий український археолог, дослідник доби енеоліту і теоретик Юрій Миколайович Захарук.

Народився Юрій Миколайович 1914 р. далеко за межами України — в Канаді у м. Вінніпег, куди його батьки емігрували в пошуках кращої долі. 1923 р. він разом з батьками повернувся в Україну — на Одещину. По закінченню семирічки 1929 р. вступив до Одеського кооперативного технікуму, а 1933 р. став студентом Одеського університету. По закінченні його, 1938 р., він поїхав працювати вчителем історії в с. Ірбей Красноярського краю. Наприкінці 1939 р. Юрій Миколайович повернувся в Україну й почав працювати в Житомирському краснавчому музеї.

Перше знайомство Ю. М. Захарука з археологією сталося ще в студентські роки, коли він брав участь в роботі Сабатінівської експедиції. Але остаточне рішення пов'язати своє життя з цією науковою він прийняв, працюючи в Житомирському музеї та Городській експедиції 1940 р. Тоді ж, певно, визначилося й коло його інтересів — доба снеоліту. Неабияку роль у становленні молодого вченого відіграво знайомство та спілкування з О. Ф. Лагодовською. 1940 р. Юрій Миколайович вступив до аспірантури Інституту археології АН УРСР у Києві, але наочання перервала війна. Ю. М. Захарук пройшов усю війну — від першого до останнього дня, і лише по демобілізації 1946 р. поновив навчання в аспірантурі, яку скінчив 1948 р.

Найбільшим здобутком цього аспірантських років було дослідження пізньотрипільських пам'яток Східної Волині та Середньої Наддніпрянщини — особливо Софіївського могильника, матеріали якого стали основою кандидатської дисертації, захищеної 1953 р. Головним її здобутком було виділення в Середній Наддніпрянщині своєрідної групи пізньотрипільських пам'яток — софіївського типу.

Закінчивши аспірантуру, Юрій Миколайович працював у Києві в Інституті археології, а потім переїхав до Львова, де згодом зайняв посаду заступника директора з наукової роботи Інституту сусінільних наук. В ці роки вчений активно досліджував пам'ятки культур лійчастого посуду, кулястих амфор, ленденельської та трипільської з метою визначення їх часового та просторового співвідношення, взаємозвязків між ними та їх культур. Його розробки з цих питань майже не зазнали коректива до цього часу.

1960 р. Юрія Миколайовича запросили до Києва — на посаду заступника директора Інституту археології з наукових питань. 1968 р. на короткий час він став директорем цього інституту, а потім переїхав до Москви, де став помічником Б. О. Рибакова з наукових питань. У Москві й скінчилось життя Ю. М. Захарука.

1960-ті рр. означено новими інтересами в науковій біографії Ю. М. Захарука. Юрій Миколайович одним з перших у радянській археології усвідомив ту істину, що розвиток науки визначається не лише накопиченням фактів, відкриттям та розкопками нових пам'яток, а й оформленням їх як певної специфічної пізнавальної системи, спрямованої на їхнє упорядкування та інтерпретацію. Дисироптерія між емпіричним та синтезуючим рівнями висувала на перший план розробку теоретико-методологічних проблем, відраза до яких глибоко засіла в душах радянських археологів не лише через об'єктивні обставини — недоліки соціологічних реконструкцій 30-х рр. та надто жорстока їх критика, а й через суб'єктивні, а саме завдяки впевненості, що факти виступають рушієм розвитку науки. За такого розуміння якось відійшла на задній план віра в творчий потенціал вченого як носія не лише нових знань, а й певних ідей. Отож доводилося доводити очевидні істини, розгорнати всю систему доказів на користь розробки теоретико-методологічних проблем.

Слабкі сторони й протиріччя археологічного пізнання Юрій Миколайович уперше яскраво розкрив на прикладі висвітлення матеріального змісту археологічної культури, критерій її виділення та соціологічної інтерпретації (1964 р.). Важко сказати, який вилив справили праці Юрія Миколайовича на археологічну спільноту, та все ж вони, певно, прискорили визрівання ідеї необхідності теоретико-методологічних розробок. 1970 р. разом з провідними вченими радянської археології — В. Ф. Генінгом, І. С. Каменецьким, Л. С. Клейном, В. М. Массоном і Г. О. Федоровим-Давидовим — Юрій Миколайович виступив на сесії в Ташкенті з програмною доповіддю «Про стан і задачі теоретичних досліджень в СРСР». Цей момент можна, певно, вважати відродженням теоретичного напрямку в нашій археології.

Надалі Юрій Миколайович займався теоретичними проблемами різного рівня, демонструючи глибоке проникнення в їхню сутність завдяки обізнаності з глобальними проблемами теорії пізнання загалом та практикою археологічних досліджень зокрема. Саме не дозволяло йому мати власні погляди стосовно напрямків розв'язання проблем різного рівня, зокрема й наївнішого як то предмет і об'єкт археології. Ринуче критикуючи В. Ф. Генінга, що, до речі, не порушувало їх тензій стосунків, Юрій Миколайович поспішено проводив думку, що об'єктом пізнання науки виступають археологічні джерела, а відтак він надавав величезне значення розробці теорії археологічного джерелознавства, спрямованої на вияв специфіки матеріальних залишків, способів їх систематизації, визначення пізнавальних можливостей пізнього роду джерел. Виступаючи проти прямого отожнення давнього суспільства з археологічною культурою, Ю. М. Захарук поклав багато зусиль до розкриття змісту археологічної культури, її відмінності від живої діючої культури.

Натхність предмет археології, згідно з поглядами цього вченого, включає об'єкт дослідження, об'єкт археологічної джерела, а також мету і завдання археології — дослідження давніх суспільств, продуктом діяльності яких і є матеріальні залишки. Тому другу важливу складову теоретичної археології Юрій Миколайович віbachав у осмисленні сутності історичного процесу, що й виступає під груповою для вияву згізку між суспільством і рештками, юнівниця від нього.

Теоретичні розробки Юрій Миколайович узагальнив у своїй докторській дисертації, яку захитив 1981 р. у Москві

Будучи прихильником теоретичної археології, Юрій Миколайович гостро переживав її окремі невдачі і скількість декого заперечувати її вагу. Виявляючи принциповість, він вмів коректно вести наукову дискусію, не навіщуючи ярликів. З радістю вчений відмічав появу нових імен в теоретичній археології. Присвятивши цьому напрямку понад 30 років, він з прикінчю визнавав спад інтересу до теоретичної археології останнім часом.

Та як би там не було, теоретико-методологічні розробки, гострі дискусії з приводу завдань археології справили великий вилив на розвиток археології, на конкретні дослідження. Цьому є свідченням сучасний стан археології. І в цьому є велика заслуга Юрія Миколайовича.

Юрій Миколайович Захарук лишиться в нам'яті сучасників як людина порядна, культуриста, віддана обраній справі.

НАМ'ЯТИ АСКОЛЬДА ОЛЕКСАНДРОВИЧА ЩЕПИНСЬКОГО

21 травня 1997 р. після тривалої важкої хвороби пішов з життя відомий археолог, кандидат історичних наук, депутат Верховної Ради Автономної Республіки Крим Аскольд Олександрович Щепинський.

А. С. Щепинський народився 16 жовтня 1926 р. у Сімферополі, в родині «Археологія», № 3, 1998 р.

службовців шляхетного походження. Навчання в школі перервала Друга світова війна. У 1944—1945 рр. А. С. Щепинський служив у лавах Радянської Армії рядовим.

Свій шлях в археології А. С. Щепинський розпочав під керівництвом видатного археолога та мистецтвознавця П. М. Шульца, який ознайомив юнака з тонкощами археологічної науки, а також допоміг йому закінчити школу. Від 1954 р. А. О. Щепинський працює у відділі історії та археології Кримського філіалу АН СРСР, а в 1956 р. його переводять до Інституту археології АН УРСР, де він працював до 1991 р. на посаді наукового співробітника.

Аскольд Олександрович ніколи не був кабінетним учнем. Блискучий невтомної польовий дослідник, який відмінно володів навичками археологічної розвідки, пошуків, підпорядкованих визначенню науковій меті. Лише в Криму він виявив близько 800 археологічних пам'яток. Серед його особистих здобутків — розвідки у зоні спорудження Каховського водосховища, де він виявив тепер уже всесвітньовідоме Михайлівське укріплене поселення доби міді-бронзи; відкриття багатошарового стібища у Кам'яномостській печері на Північному Кавказі, поселення Майкопської культури Скала та багато інших.

Головні наукові інтереси А. О. Щепинського полягали в галузі вивчення історії первісного суспільства від палеоліту до раннього залізного віку України та Північного Кавказу. Він сам збир

ав матеріали для наукових пошуків у численних розвідках та археологічних експедиціях на теренах Криму, Подніпров'я, Північного Кавказу; регулярно брав участь у різного рангу наукових симпозіумах.

З ім'ям А. О. Щепинського пов'язаний початок великих досліджень у зонах новобудов лівдня Херсонщини та степового Криму. Він очолював Північно-Кримську експедицію від дня її заснування у 1967 р. і по 1981 р. включно. Ним дослідженні сотні курганів і тисячі поховань, фактично створена археологічна карта Північного Криму, регіону, який вважався «білою плямою» на археологічній карті України.

Віхою у науковій біографії А. О. Щепинського став захист кандидатської дисертації на тему «Енеоліт Криму» 1975 року у Києві. Ось витяг з відгуку на дисертацію О. Г. Шапошникової: «До робіт А. О. Щепинського ми не мали уявлення про енеоліт Криму. Тому вважаю, що саме по собі відкриття та систематичне дослідження енеолітичних пам'яток Криму стало свого роду дисертацією, успішно захищеною А. О. Щепинським».

Блискучою сторінкою у науковій біографії А. О. Щепинського стало дослідження Довгого кургану Кемі-Оба біля м. Білогорська і виділення за результатами цих розкопок кемі-обинської культури в Криму та степовому Причорномор'ї, датованої ним III—II тис. до н. е. Багаторічні дослідження яскравих пам'яток кемі-обинської культури вилилися в рукопис докторської дисертації, захистити яку автор не встиг. Крім того, А. О. Щепинський дослідив і охарактеризував похованальні комплекси великих степових культур — ямної, катакомбної та зрубної у фундаментальній книзі «Северное Присиашье в V—I тыс. до н. э.» (співавтор — О. М. Черепанова). Велику увагу він приділяв вивченю кизилкобинської та таврської культур Гірського Криму, пам'ятки яких він принципово розрізняв. Не можна не згадати відкриті ним блискучі похованальні комплекси

кімерійської (Зольне) та сарматської (Нагайчинський курган) знаті. Речі з останнього кургану зайніяли почесне місце у Музей історичних коштовностей України. Загалом А. О. Щепинським опубліковано близько 100 наукових праць. Серед них, крім згаданої книги, низка науково-популярних монографій, численні статті, публікації, тези наукових доповідей тощо. Чекають на видання понад 300 науково-довідкових статей до «Зводу пам'яток історії та культури України» по Автономній республіці Крим.

А. О. Щепинський активно пропагував наукові знання і брав участь у діяльності секції археології Кримського обласного товариства охорони пам'яток як головуючий. У 1973 р. він створив «Національний музей археології Криму», де виконував обов'язки директора на громадських засадах. Доля цього музею і його неоцінених колекцій має бути вирішена за участю усіх зацікавлених сторін. Здобуте А. О. Щепинським з надр землі не повинно бути втраченим для науки та суспільства.

Завжди активний, захоплений, невтомний, сповнений ідеями А. О. Щепинський наснажував і тих, хто знаходився поряд і мав щастя спілкування з інспіратором, а в останні роки життя й політиком.

Світла пам'ять про Аскольда Олександровича — самовідданого вченого, затяготого дослідника, вірного своїй улюблений науці — археології, назавжди залишиться у наших серцях.

ПАМ'ЯТІ ЙОЗЕФА ПОУЛІКА

28 лютого 1998 р. на 88 році життя помер визначний чеський вчений, археолог-славіст, багаторічний директор Інституту археології Чехословацької академії наук в Брно, член виконавчого комітету Міжнародної унії слов'янської археології, автор фундаментальних праць, доктор філософії, професор, академік Йозеф Поулік. Широкому загалу українських археологів він назавжди запам'ятається як видатний дослідник слов'янських старожитностей, товариська, чесна і чуйна людина.

ПАМ'ЯТІ ВАЛЕНТИНИ ДМИТРІВНИ РИБАЛОВОЇ

11 грудня 1996 р. померла Валентина Дмитрівна Рибалова — відомий археолог, дослідниця доби бронзи в Україні.

Народилася Валентина Дмитрівна 8 березня 1911 р. у місті Бельові Тульської губернії. Після закінчення середньої школи у 1930 р. вона переїхала до Ленінграду, де працювала спочатку робітницею на Утилькомбінаті, а пізніше приймальноцею прокатних виробів у відділі технічного контролю Кіровського заводу. 1934 р. Валентина Дмитрівна вступає на історичний факультет Ленінградського Державного університету, закінчивши який у 1939 р. заразовується аспірантурою на кафедру археології. Її вчителем був Михайло Іларіонович Артамонов, але навчання в аспірантурі було перерване війною.

Валентина Дмитрівна — учасник Великої Вітчизняної війни. Вона працювала на будівництві оборонних споруд під Ленінградом, а восени 1941 і взимку 1941—1942 рр. — санітаркою у військовому госпіталі оточеного ворогом міста. З червня 1942 по серпень 1945 рр. Валя Рибалова — рядова 24 стрілкового полку 10 дивізії 23 армії, згодом служить у пересувній артилерійській майстерні IV Ленінградського фронту. За цю військову працю її нагороджено орденом Вітчизняної війни 2 ступеня, а також медалями — «За оборону Ленінграда», «За перемогу над Німеччиною».

Після демобілізації В. Д. Рибалова закінчила аспірантуру і успішно захистила кандидатську дисертацію «Про зв'язки населення Середнього Подніпров'я з лужицькими племенами (доскіфський та скіфський періоди)». Працювала молодшим науковим співробітником в Інституті історії ЛДУ. Після його закриття Валентина Дмитрівна переїздить до Києва, де обіймає посаду молодшого наукового працівника в Інституті археології АН УРСР (1950—1952 рр.).

Повернувшись до Ленінграда, працює старшим викладачем, а з 1956 р. доцентом на кафедрі археології історичного ф-ту ЛДУ. Вона читала загальні курси з історії первісного суспільства та основ археології для студентів кафедри історії мистецтва; для археологів викладала спеціальні курси: «Період пізньої бронзи та раннього заліз на території СРСР», «Археологія лісової смуги Російської рівнини в добу бронзи та раннього заліз», вела семінари на тему «Пам'ятки епохи ранньої та середньої бронзи Правобережної України», передаючи свої глибокі знання молоді.

Валентина Дмитрівна була досвідченим дослідником з прекрасною польовою школою. Від студентських літ брала участь в розкопках таких, тепер уже хрестоматійних пам'яток, як Боршевська стоянка — під керівництвом П. І. Борисковського, Оленеостровського могильника під орудою В. І. Равдонікаса, трипільського поселення Коломийщина I, яке досліджувала Т. С. Пассек. Вона активний учасник експедицій, які очолював її вчитель М. І. Артамонов: Волго-Донської (1949—50), Південно-Подільської (1947, 1953). В. Д. Рибалова здійснює самостійні розкопки могильника епохи бронзи в с. Осокорівка в районі будівництва Каховського водосховища (1951), досліджує пам'ятки трипільської, сабатинівської та білогрудівсько-чорноліської культур на Південному Бузі та Середньому Дністрі (1954—1955). Велику наукову цінність мають її розкопки поселення культури багатоваликової кераміки поблизу селища Кам'янка на Керченському півострові, яке досліджувалося з перервами від 1956 по 1965 рр. За шість польових сезонів при незначних коштах відкрито понад 2 тис. м² площин, досліджено 12 жител з господарськими прибудовами, багатим інвентарем, який дозволив В. Д. Рибалові віднести пам'ятку до, виділеного нею, кримського (або кам'янського) варіанту КБК. Кам'янське поселення і досі лишається одним з найкраще досліджених поселень кам'янсько-лівцівської групи пам'яток. До речі, усі матеріали з розкопок В. Д. Рибалова передала до Ермітажу, у відділ археології Східної Європи та Сибіру.

Науковий інтерес Валентини Дмитрівні до пам'яток доби бронзи і раннього залізного віку України був постійним. Почавши дослідження з пам'яток у лісостеповій зоні (в основному комарівської, білогрудівської та чорноліської культур), вона з успіхом включила в коло своїх досліджень територію стену, перш за все пам'ятки культур багатоваликової кераміки та сабатинівської, внесла багато корисного для вирішення питань їх походження та хронології. Суттєво відзначити, що постановка і вирішення проблем в її працях базуються на глибокому знанні європейської літератури, досліджень європейських учених стосовно хронології культур доби бронзи.

1969 р. Валентина Дмитрівна вийшла на пенсію і незабаром, у зв'язку з погіршенням здоров'я, переїхала до родичів у Пензу. До останніх років життя вона була віддана улюблений археології. Тяжко хвора, відірвана від бібліотек і наукового спілкування, Валентина Дмитрівна не лишала роботу по підготовці своїх публікацій.

Це була добра, відверта, абсолютно некористолюбна, чуйна людина. Такою лишається Валентина Дмитрівна на пам'яті друзів, колег і всіх, хто її зізнав.

ПАМ'ЯТІ ГАЛИНИ ГЕОРГІЙВНИ МЕЗЕНЦЕВОЇ

Галина Георгіївна Мезенцева народилася в сім'ї службовців 15 вересня 1923 р. у м. Києві. Мати — Марія Хомівна Винницька (Василенко) і батько — Георгій Ісидорович Винницький з малечку прищеплювали свої доньці любов до історичного минулого та мистецтва. З 1931 по 1941 рік Галина Георгіївна навчалася у 52 київській середній школі. У період війни вона перебувала з родиною у Києві. Коли в січні 1944 р. в Київському університеті було відновлено навчання і вперше створено кафедру археології, Галина Георгіївна не вагаючись обрала цю спеціалізацію. 1946 р. вона стала однією із перших аспіранток (1946—1949) кафедри; брала участь в археологічних дослідженнях Поросся (1946), античної Ольвії (1947—1948).

Одночасно Галина Георгіївна працювала науковим співробітником Державного історично-архітектурного заповідника «Софійський музей» у Києві (1947—1949). Брала участь у розкопках цієї пам'ятки разом із М. К. Каргером, а також опрацьовувала матеріали досліджень Десятинної церкви та Михайлівського Золотоверхого собору, що знаходилися у фондах заповідника.

Після закінчення аспірантури працювала в Інституті археології АН УРСР (1949—1950).

Під керівництвом Л. М. Славіна Галина Георгіївна написала кандидатську дисертацию на тему «Геракоти Ольвії та їх значення як історичне джерело», яку захистила 1950 р. у Москві.

З червня 1950 по вересень 1976 року Галина Георгіївна працювала на кафедрі археології та музеєзнавства Київського держуніверситету старшим викладачем (1950—1959), доцентом (1959—

1970), професором (1970—1976). В різні періоди вона викладала спецкурси з археології Давньої Русі, стародавніх слов'ян, історії та теорії музейної справи, методики фондової та екскурсійної роботи, краєзнавство, а також загальний курс основ археології.

Випускники кафедри з теплотою згадують її лекції, музейні та археологічні практики, які Галина Георгіївна вміла чудово і цікаво організовувати. Для більш глибокого засвоєння матеріалу в процесі підготовки молодих фахівців-архео-

логів нею на кіностудії науково-популярних та учебних фільмів Київського університету були створені навчальні фільми: «У истоковій Київської Русі» у 3-х частинах (1964 р.), цикл фільмів «Древний Киев» ч. 1, «З глибинні віків» ч. 2—3 (1971 р.), «Час залишає сліди» ч. 4 (1972 р.), «Свідки минулого» (1973 р.), а також «Древний Белгород» у 3-х частинах (1970—1973 рр.) та «Місто над Десною (Чернігів)» у 2-х частинах (1974 р.). В цих фільмах розповідалося як про нашу давню історію, так і наочно демонструвалася тогочасна методика археологічних досліджень.

У 1969 р. за матеріалами своїх багаторічних археологічних досліджень на Канівщині (Канівська комплексна археологічна експедиція 1956—1965 рр.) Галина Георгіївна захистила докторську дисертацію «Давньоруське місто Родень: Княжа гора».

З 1966 по 1976 рік очолювала Білгородську археологічну експедицію Київського університету.

З осені 1976 р. Г. Г. Мезенцева переходить на роботу до новоствореного відділу Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології АН УРСР у м. Одесі і започатковує дослідження слов'янських пам'яток, зокрема у м. Білгород-Дністровському (археологічні експедиції 1977—1983 рр.). У цьому відділі на посаді старшого наукового співробітника пропрацювала до 1986 р. У цей час вона викладала в Одеському державному університеті курси: «Археологія Давньої Русі», «Культура Київської Русі», «Музезнавство» (1977—1979 рр.).

У 1986 р. повернулася до Києва і працювала спочатку старшим науковим співробітником, а потім консультантом давньоруського відділу ІА АН УРСР.

Галина Георгіївна Мезенцева внесла значний доробок в українську археологічну науку. Нею опубліковано понад 100 наукових, учебних та науково-популярних праць, серед яких: «Музеи України». — К., 1959; «Нариси музеїної справи». — К., 1959 (у співавт.); «Канівське поселення полян». — К., 1965; «Давньоруське місто Родень». — К., 1968; «Київ» (у співавт. з І. В. Мезенцевим). — К., 1977, К., 1981; «Музезнавство». — К., 1980 та ряд ін.

Проживаючи з осені 1991 р. у Торонто (Канада), вона продовжувала займатись улюбленою справою — публікувала статті про давню історію України, виступала з лекціями, підготувала до видання енциклопедичний словник-довідник «Дослідники археології України», надрукований у Чернігівському видавництві «Сіверянська думка» (1997 р.). Вже тяжко хвора вона встигла зробити авторські правки у сигнальному екземплярі цього видання.

Галина Георгіївна Мезенцева померла 24 листопада 1997 р. у м. Торонто в Канаді і похована за православним обрядом на міському цвинтарі «York Cemetery» серед інших українських та російських діячів науки та культури.

Світла пам'ять про Галину Георгіївну назавжди залишиться в серцях її колег та учнів, а науковий доробок буде сприяти подальшому розвитку української культури та науки.

ПАМ'ЯТІ ІВАНА ГАВРИЛОВИЧА ШОВКОПЛЯСА

13 червня 1997 р., на 76-му році, пішов з життя відомий український археолог, фахівець у галузі вивчення палеоліту, доктор історичних наук професор Іван Гавrilович Шовкопляс.

Іван Гавrilович належав до тієї плеяди українських археологів, завдяки творчим зусиллям яких у повоєнні роки була відроджена археологічна наука в Україні і створені всі необхідні передумови для її подальшого успішного розвитку. Саме на цьому була зосереджена його ліяльність у 50-ті роки на посаді заступника директора Інституту археології АН УРСР. У цей же час, під керів-

ництвом та за безпосередньою участю І. Г. Шовкопляса були розпочато безпредентні за обсягом розкопки цілої низки унікальних пізньопалеолітичних пам'яток Середнього Подніпров'я, що дало змогу віднести Україну до рівня однієї з найкраще вивчених країн Східної Європи.

Внаслідок робіт на таких, тепер вже всесвітньо-відомих стоянках як Радомишль, Клюси, Мізин, Добранічівка, Фастів та ін., було здобуто першокласні джерела для подальшого вивчення соціально-економічного і культурного розвитку найдавнішого населення України та суміжних територій. Ним була успішно продовжена, запропонована П. П. Єфименком, методика розкопок пізньопалеолітичних пам'яток на великих площах, що охоплювали всю територію давніх поселень. І. Г. Шовкопляс уперше обґрунтував й виділення окремих господарсько-побутових комплексів (що включали житла, господарські ями, вогнища та місця обробки кременю) як цілісних об'єктів проживання сімей палеолітичних мисливців, що дозволило кардинально змінити погляди тогочасних фахівців на структуру поселень, кількість та устрій стародавньої общини, вони стали основою подальших палеоекономічних та демографічних реконструкцій палеолітичних суспільств.

Творчому доробку І. Г. Шовкопляса належать понад 130 друкованих праць, в тому числі ряд монографій («Кам'яний вік на території Української РСР», «Мезинська стоянка (к історії Среднедніпровського бассейна в позднепалеолітическую епоху» тощо), без яких сьогодні не обходиться жоден з сучасних дослідників палеоліту Європи. Зокрема, він уперше запропонував схему хронологічного поділу пізнього палеоліту Середнього Подніпров'я, що загалом визнається більшістю фахівців і донині. Не втратила своєї наукової ваги і його інтерпретація Радомишльської стоянки як найдавнішої пізньопалеолітичної пам'ятки Північної України. Зберегли свою наукову цінність висновки щодо комплексу Клюсів як прямого, але поки що єдиного аналога унікального Пушкарівського поселення. Важливим науковим доробком Івана Гавриловича було дослідження проблеми палеолітичних жителів, що дало поштовх до вивчення господарської моделі та соціальної структури общин мисливців на мамутів Східноєвропейських рівнин.

Гордістю української науки є знаний у багатьох країнах світу Археологічний музей Національної Академії наук України, фундатором якого був І. Г. Шовкопляс. Під його керівництвом музей вже у перші роки його існування перетворився на установу, що відіграла велику роль у поширенні археологічних знань серед населення та наочно демонструвала високі наукові досягнення української археології. Завдяки ентузіазму Івана Гавриловича на території Добранічівського поселення було музеєфіковано перший і поки що єдиний на Україні житлово-побутовий комплекс мисливців на мамутів. Цей комплекс, добре відомий серед вітчизняних та зарубіжних палеолітознавців, на відміну від розкопаних

пам'яток, продовжує зберігати свою особливу наукову й пізнавальну цінність і є об'єктивною джерелознавчою базою для найновіших гіпотез щодо структури поселень пізньопалеолітичного населення Східної Європи.

Однією з важливих ланок плідної діяльності І. Г. Шовкопляса в археології була бібліографічна робота. Саме внаслідок його спроб найповніше представити досягнення українських археологів 30—40-х років (й у тому числі «українських буржуазних націоналістів» та інших так званих ворогів народу) він був на початку 70-х років підданим безпідставним переслідуванням та звільнений з Інституту археології. Протягом останніх двадцяти п'яти років Іван Гаврилович працював у Центральній науковій бібліотеці НАН України, продовжуючи займатися як науковою, так і бібліографічною роботою. Підготовлені ним бібліографічні довідники з української археології, особливо фундаментальна праця «Археологія Української СРР (бібліографический указатель 1818—1980)» — явище унікальне не лише для нашої країни, але й для всього світу.

Велику увагу приділяв І. Г. Шовкопляс навчанню молодих археологів, й у тому числі студентської молоді. Кілька поколінь вітчизняних фахівців починали своє знайомство з археологією, використовуючи підручник Івана Гавриловича з основ цієї науки.

Ім'я Івана Гавриловича Шовкопляса назавжди вписане в історію українського та світового палеолітознавства. Пам'ять про нього збережуть не тільки ті, кому пощастило з ним безпосередньо спілкуватися, але й усі прийдешні покоління майбутніх українських палеолітознавців.

НАШІ АВТОРИ

АБАШИНА Наталія Серафімівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі слов'янської археології.

БИЛКОВА Валерія Павлівна — співробітник Херсонеського краєзнавчого музею. Вивчає античну археологію.

ВИСОЦЬКИЙ Сергій Олександрович — доктор історичних наук, фахівець у галузі історії культури Київської Русі, пенсіонер.

ЗУБАР Віталій Михайлович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі античної археології.

ЖУРАВЛЬОВ Олег Петрович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі палеозоології.

КОНЧА Сергій Вікторович — аспірант Інституту українознавства Київського університету імені Тараса Шевченка. Спеціалізується у галузі іndoєвропейської проблематики на перехресті історії, археології та лінгвістики.

МАЛЬОВАНИЙ Олександр Михайлович — кандидат історичних наук, доцент Запорізького державного університету. Фахівець у галузі античної археології.

МИХАЙЛОВА Наталія Ремівна — бібліотекар Інституту археології НАН України. Спеціалізується у галузі первісної археології.

МОВША Тамара Григорівна — кандидат історичних наук, фахівець у галузі трипільської археології, пенсіонерка.

МУРЗІН Вячеслав Юрійович — доктор історичних наук, зав. відділом скіфо-сарматської археології Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі скіфської археології.

НАЗАРОВ Володимир Володимирович — співробітник Інституту археології НАН України. Спеціалізується у галузі античної археології.

НЕДОПАКО Дмитро Петрович — кандидат історичних наук, зав. відділом фізико-природничих методів в археології Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі історії давнього металообробного виробництва.

ПАШКЕВИЧ Галина Олександрівна — доктор біологічних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі палеоботаніки.

ПЕТРУНЬ Віктор Федорович — кандидат геолого-мінералогічних наук, член Одеського археологічного товариства. Спеціалізується у галузі археолого-петрографічного пошуку.

ПРИХОДНЮК Олег Михайлович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі слов'янської археології.

РУСЯЄВА Анна Станіславівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі античної археології.

СМИРНОВ Станіслав Васильович — кандидат історичних наук, зав. відділом кам'яного віку Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі первісної археології.

ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Ростислав Всеволодович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі слов'янської археології.

ФАРБЕЙ Олександр Михайлович — заступник директора Інституту археології НАН України. Спеціалізується у галузі вивчення християнських пам'яток Криму.

ФІАЛКО Олена Євгенівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі скіфської археології.

ШАРАФУТДІНОВА Інна Миколаївна — кандидат історичних наук, фахівець у галузі первісної археології, пенсіонерка.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АДСВ	—	Античная древность и средние века
АИМ	—	Археологические исследования в Молдавии
АП	—	Археологічні пам'ятки
АС	—	Археологический сборник
ВУАН	—	Всеукраїнська Академія наук
ГЖ	—	Геологічний журнал
ДАН СССР	—	Доклады Академии наук СССР
КЗ ВУАК	—	Короткі звідомлення Всеукраїнського Археологічного Комітету
КСИА АН СССР	—	Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИИМК АН УССР	—	Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН УССР
МАИЭТ	—	Материалы по археологии, истории и этнографии
МГИПИМ	—	Материалы по геологии и полезным ископаемым Молдавии
МИА	—	Материалы и исследования по археологии СССР
НЗКДУ	—	Наукові записки Київського державного університету
ОПМ	—	Охрана природы Молдавии
РА	—	Российская археология
СА	—	Советская археология
САИ	—	Свод археологических источников
СГ	—	Советская геология
ТКИЧП	—	Труды Комиссии по изучению четвертичного периода
ТЛГО	—	Труды Львовского геологического общества
Пр. АС	—	Труды археологического съезда
УЗТГПИ	—	Ученые записки Тираспольского государственного педагогического института
SCIVA	—	Studii și cercetări de istorie veche și arheologie

СОДЕРЖАНИЕ

В. В. Хвойке – первому исследователю и интерпретатору Пастырского городища посвящается (к 100-летию начала раскопок)	3
ПРИХОДНЮК О. М. Основные итоги и задачи изучения Пастырского городища	4
НЕДОПАКО Д. П. Технология обработки железа на Пастырском городище	25
ЖУРАВЛЕВ О. П. Домашние и дикие млекопитающие из древнерусского Пастырского городища	31
ПАШКЕВИЧ Г. А. Палеоботанические исследования материалов Пастырского городища	40
Статьи	
СМИРНОВ С. В. Происхождение человечества: вопросы профессионализма исследований в археологии палеолита	52
МИХАЙЛОВА Н. Р. Тотемистический культ оленя. Обряд	65
КОНЧА С. В. Проблема прародины индоевропейцев в историографии	77
Публикации археологических материалов	
ПЕТРУНЬ В.Ф. Нижнесторонские валунчатые кремниевые породы Поднестровья как специализированное артефактное сырье пред斯基фского времени	91
МУРЗИН В. Ю., ФИАЛКО Е. Е. Оружие из Бердянского кургана	103
БЫЛКОВА В. П. К проблеме связей и смены культур населения Нижнего Поднепровья в античную эпоху	113
ФАРЬЕЙ А. М. Погребальный комплекс раннесредневекового времени и некоторые вопросы истории Херсонеса Таврического в II – VI вв.	122
Дискуссии	
ВЫСОЦКИЙ С. А. Несколько замечаний к «Заметкам о древних киевских граффити»	130
МАЛЕВАНЫЙ А. Н. Можно ли найти гробницу Александра Македонского?	135
Память археологин	
ШАРАФУДДИНОВА И. Н. Даниил Щербаковский (1877 – 1927)	140
МОВША Т. Г. Археологические страницы жизни Даниила Щербаковского	142
Рецензии	
АБАШИНА Н. С., ТЕРПИЛОВСКИЙ Р. В. СЛОВНИК-ДОВІДНИК З АРХЕОЛОГІЇ. – Київ: Наук. Думка, 1996 (редактор, укладач та керівник авторського колективу Н.О.Гаврилюк, науковий редактор Ю.В. Павленко)	145
РУСЯЕВА А. С., ЗУБАРЬ В. М. Ju. Vinogradov. PONTISCHE STUDIEN. KLEINE SCHRIFTEN ZUR GESCHICHTE UND EPIGRAPHIK DES SCHWARZ-MEERRAUMES. – Mainz, 1997. – Verlag Ph.von Zabern. – 703 S., 40 Taf.	146
Хроника	
НАЗАРОВ В. В. BORYSTHENIKA (чтения на честь 70-летия В. В. Лапина)	149
Памяти Юрия Николаевича Захарука	150
Памяти Аскольда Александровича Щепинского	151
Памяти Йозефа Паулика	153
Памяти Валентины Дмитриевны Рыбаловой	153
Памяти Галины Георгиевны Мезенцевой	155
Памяти Ивана Гавриловича Шовкопляса	156
Наши авторы	159
Список сокращений	160

ІДУКС 74009

ІДУКС 74009

ISSN 0235–3490. Археологія. 1998. № 3. 1–160